

Каппушланы Шагъабан

**ДУНИЯДАН
СЕЙИР ХАПАРЛА**

Каппушланы Шагъабан

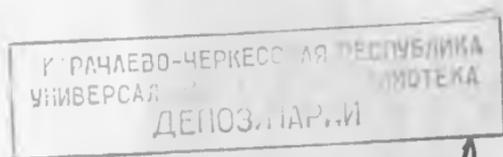
Дуниядан сейир хапарла

ДЖАШАУДА БОЛА
ТУРГЪАН ЗАТЛАНЫ
ЮСЮНДЕН

Къарачай-Черкес республика
китаб басма
ЧЕРКЕССК
2009

Китабда суратланы барысын да
автор кеси джыйыб бергенди.

В сборник «В мире интересного» Ш. Каппушева вошли материалы, собранные автором из самых различных источников. Захватывающие факты из жизни, интересные сведения о природных явлениях помогут любознательному читателю лучше понять окружающий мир, узнать много интересного и полезного. Эта книга — прекрасный подарок карачаевскому читателю.

кара: 6088 -Д

К $\frac{4702280100 - 1}{9 П 1 (03) - 2006}$ 1 — 2009

ISBN 5 - 7289 - 0220 - 0

© Къарачай-Черкес республика
китаб басма, 2009

Сиз да бир сейирсинигиз...

Кёб джашагъаным, джазычулукъ бла да эртдеден бери кюрешгеним себебли мен кеси ёмюрюмде кёб китабны окъугъанма. Аланы ичинде адамланы сейирсиндирик, ким да кьолдан тюшюрмей, кече-кюн да окъурукъ китабла да тюбей эдиле. Бир кере окъугъанынг бла ёмюрлюкге эсингде къалмыкъ хапарла да бар эдиле. Алай болса да мен бусагъатда хапарын айтыргъа излеген аланы унутдурукъ китабды. Тюзю, ол басмагъа урулгунчу окъугъанма мен. Бу сен кьолунга алыб тургъан китабны атына «Дуниядан сейир хапарла» деб, бек тюз аталгъанды.

Бу китабны юсюнден айтыргъа излегеним: Черкесскъде джашагъан, уму билими болгъан, абадан къумукълада ишлей келген, адамыгъы болгъан Каппушланы Шагъабан фахмусун хайырландыра билиб, 20 джылдан артыкъ заманны кюрешиб джыйыб джарашдыргъанды.

Не торлю газетеледе, китаблада, телевидениеде, радиода эштген, окъугъан, джашауда тюбей къалгъан адам ийнаналмазча алай сейир хапарланы джыйыб, къарачай тилге уста кёчюргенди. Аланы ичинде ишекли, кеси джанындан чыгъаргъан хапар джокъду. Алай а асыры сейирден къыйналыб ийнанаса, Шагъабан къарачай тилни джигине дери биледи. Джазгъанларын умула огъай эсенг, школда окъуй тургъан сабийле да бек тынч ангыларыкъдыла. Хапарла нелени юслериндендиле? Ала дуняда не торлю да аз тюбеген керти сейирсиндирген затланы юслериндендиле.

Быланы ичинде сагъынылмагъан кърал, мимет, тил, тенгиз, джаныуар, къанатлы, битим, юйдеги джашау, дагъыда башхала болмазла.

Каппушланы Шагъабаннны школада сохталагъа, студентлеге, устазлагъа болушурукъ хапарлары да джетишедиле. Сёз ючюн, Россия кърал болуб, биринчи къуралгъан кюнюнден башлаб, ма бюгюннге дери патчахлары кимле болгъандыла, аланы атлары, тукъумлары, аталарыны атлары, къалмай бирни патчахлыкъ этгенлери, къалмай бир джашагъанлары бу китабда джазылыб турады. Алай бир джылны ичинде къралны ара шахарлары къайсыла болгъанлары да айтылады.

Багъалы окъуучу! Бу китабны ашыгыб алыб, кесинг окъуда, сен да бир сейирсин! Сокъуранныкъ тюлсе.

Бымай уму къыйыны кирген, тамаша китабны къарачай халкъгъа саугъа этген Каппушланы Шагъабаннга таза джюрекден разылыгыбызны билдире, уму бюсюреу этебиз.

ХУБИЙЛАНЫ ОСМАН.

АДАМ УЛУНУ ТАРИХИНДЕН

Биринчи кере адам улуну санын тергеу

Биринчи кере джер джюзюнде адам улуну санын тергеу бизни эрагъа дери ючюнчю ёмюрде бурунгу Мысыр элинде башланганды.

Андан сора къайсы халкъны ненча адамы болгъанын белгилеу ишле Къытайда, Вавилонда, Персияда, Римде, Грецияда бардырылгъанды. Аны баш магъанасы — джамагъатда аскер къуллукъгъа джараулу эркишилени санын белгилеу бла байламлы болгъанды. Ол заманда миллетни къарангылыгъындан санаучула, эки мешокну бирине акъ, бирине къара таш атыб баргъандыла. Акъ ташла тиширыулары, къара ташла да эркишилени санын кёргюзгендиле.

1000-чы джыл 1965-чи джылланы арасында адамланы саны

1000-чи джыл дуняда 288 миллион адам болгъанды. Аны 12 миллиону алгъыннгы СССР-ни джеринде джашагъанды. Андан бешджюз джыл озгъанында, дуняда 436 миллион адам болгъанды. Аны 16 миллиону СССР-ни джеринде джашагъанды.

1900-чю джылда санаугъа кёре дуняда джашагъан адамланы саны 2 миллиард 698 миллион болгъан эсе, аны 132 миллиону СССР-ни джеринде джашагъанды. 1963 джыл дуняда джашагъан адамланы саны 3 миллиард 182

миллион болган эсе, аны 225 миллиону СССР-ни джеринде джашагъанды.

Тенглешдириб къарасанг, адамла дженгил юйрегенлери ачыкъ кёрюнеди.

1650 джыл бла 1750-чи джылланы арасында эки джюз миллионнга джууукъ адам кшошулгъанды. 1900—1950 джыллада уа 707 миллионнга ёсгенди адамланы саны. Ол халда келиб, 1965-чи джыл юч миллиард 343 миллионнга джетгенди. Аны да бир миллиарды бла 888 миллиону Азияда, ючджюз миллиону Африкада, 242 миллиону Латин Америкада, 234 миллиону да Совет къралда джашагъандыла.

Адамланы саны хар джерде да бирча тюлдю

Голандия да бир квадрат километр джерде 350, Бельгияда — 298, Японияда — 251, Юг Кореяда — 246, Англияда — 214 адам джетеди. Африканы, Американы кюн чыкъгъан, Австрияны, Азияны бир къауум джерлеринде бек аз адам джашайды. Сёз ючюн, Ливия бла Мавританиада бир квадрат километрде бир адам, Исландияда, Чадда, Нигерияда, Аденде эки, Боливияда, Сомалиде юч, Алжирде, Суданда, Анголада, Парагвайда тёртюшер адам турады.

Орта эсеб бла 1955 джыл джер джюзюнде бир квадрат километр джерде 18 адам джашагъан эсе, 1965 джыл 25 адам джетгенди. Ол кёзюуледе тергеуге къараб айтсакъ, адамны эм аз джери Австралияды. Анда бир квадрат километр джерге бир адам да джетмейди.

Адамны ёмюрю

Алимле ачыкълагъаннга кёре, озгъан заманлада адамла аз джашагъандыла: ортача алыб айтханнга, оналтынчы ёмюрге — 21 джыл, онджетинчиде — 26 джыл, онто-

гъзунчуда — 34 джыл. Профессор Клет Сеабр бир-бир джерлени башха-башха алыб да къарайды ол затха. Ол белгили этгенден, хар къайда да адамланы ёмюрлери бирча болмагъанды. Бразилия бла Конгода 25 —30 джылны джашагъан эселе, Къыбыла Африкада джашагъан европачылада эркишиледе 63,3, тиширыулада да 66,3 джетгендиле джыл санла. Латин Америкада уа эм кёб джашагъанла Аргентинаны адамлары болгъандыла. Не келсин, ала да 46,3 джылдан хазна атламагъандыла. 1959 джылдагъы бардырылгъан тергеуге кёре, СССР-де 60 —74 джылгъа дери джашагъанланы саны — 15650584 адам, 75 —89 джылгъа дери джашагъанланы саны — 3832156 адам, 90—100 джылгъа дери джашагъанланы саны — 224794 адам, 100 джыл эмда андан атлагъанланы саны 21708 адам болады.

Тиширыула бла эркишилени саны джылларына кёре хаманда бирча турмайды. Сёз ючюн, орта эсеб бла 100 къыз сабийге 106 джаш тууады. Ала онсегиз джылдан атлагъандан сора, тиширыула бла эркишилени саны бирча болады. Андан ары уа эркишилени саны азгъа, тиширыуланы саны кёбге бурулады.

Демография санау ишле 60 къралда джюрюйдю. Ала белгили этгенге кёре, Цейлонда, Камбоджада, Гватамолада тиширыуладан эркишиле айырылыб кёб джашайдыла. Баливияда тиширыула бла эркишилени джашаулары тенгди. Алгъаракълада Индияда тиширыуладан эсе, эркишиле аслам джашайдыла. Арт джыллада уа тиширыула аслам джашайдыла. Алай болса да, саудан алыб къарасакъ, экономикасы ёсген къраллада тиширыула айырылыб кёб джашайдыла. Сёз ючюн, алгъыннгы Совет Союзда тиширыула эркишиледен эсе — 8 джылгъа, АБШ-да — 6,6 джылгъа, Францияда — 6,9 джылгъа, Финляндияда — 6,4 джылгъа артыкъ джашайдыла.

Демография билдиргенге кёре 1965 джыл джер джюзюнде 127 миллион сабий туугъанды, 57 миллион адам ёлгенди. Алай бла, бир джылны ичинде 70 миллион адам къошулгъанды. Ол адамланы джартысы Къытай бла Индияда туугъанды.

Кёб заманны бардырылгъан тинтиу, сынау ишлени джетимлерине таяна, аурумай тюз къартлыкъ джетиб ёлген адам, джашауда бек аз табылады деген акъылгъа келдиге алимле. Талай алимлени оюмуна кёре, адам эм азында 100—150 джыл джашаргъа керекди. Ол оюмну тюзлюгюне узакъ ёмюрлю кёб адамны юлгюге келтиредиле. Ол юлгюлени талайын айтыргъа боллукъду. Сёз ючюн, 1795 джыл кърал тамаданы чакъырыуу бла Эдо шахаргъа (То-

киону эски аты) Японияда эм къарт адамланы бири Мампэ келеди. Ол заманда анга 194 джыл болгъан эди. Кърал тамада Мампге кёб джашауну амалы неди деб сорады. Сора къарт: мен атамдан санлагъа къарыу (Моска) бериуню амалын юрениб, аны юйдегиме да юретиб келеме. Бу-сагъатда дейди ол: мени тиширыуума 173 джыл, джашы-ма 152 джыл, туудугъума 105 джыл болгъанды. Арадан 48 джыл ётгенден сора, Мампэ джангы кёпюрню ачылыу бай-рамына Эдогъа дагъыда келеди. Ол заманда анга 242 джыл, юй бийчесине 221 джыл, джашына 200 джыл, келинине 193 джыл, туудугъуна 153 джыл болгъан эди.

1797 джыл Норвегияда 160 джылгъа джетиб, Бурингтон деб, бир адам ауушады. Артында аны юй бийчеси бла талай сабийи ёксюз къалады. Бурингтон ауушхан сагъатда аны уллу джашына 103 джыл, гитчесине 9 джыл болгъан эди. Бизни къралда Пушкин Василий Сергеевич 1806 джыл тууады. Ол Октябрь революциядан ётуб, Ата джурт къазауатны хорламына кёре да тюбеб, 145 джыл джашаб ауушады.

Грузияда (Гори шахарда) Тенсе Авалва деб бир тегей тиширыу 180 джыл болгъанында да, юй джумушун этиб тургъанды.

Инглизде Фома Кари 1588 джыл тууб, 1795 джыл, 207 джыл джашаб, ёлгенди.

Тюркде буреулен 13 джылны тутмакъда туруб, 111 джылында 60 джыл болгъан тиширыугъа юйленгенди, ол ёлгенден сора, 130 джылында дагъыда башха джаш тиширыу бла байлагъанды джашауун. Кёб джашагъан адам-ланы бары да бек аз ауругъанла болгъандыла. Аланы хар заманда да кёллери джарыкъ болгъанды, бушуу, тарыгъыу не болгъанын билмегендиле. Сёз ючюн, 140 джыл болгъан Тлабаган Кецба, Украина ССР-ни илму академиясын-дан аны джашау халын тинтерге, хапар сорургъа келген комиссиягъа: — «мен ёмюрюмде къыйналгъан, ёбкелеген, деген зат не болгъанын билмегенме», — дегенди.

Бир ой болуб эм кёб джашагъанла

Дунияда бир юй болуб эм кёб джашагъан эркиши бла тиширыу венгриячы Янош Рубен бла Саррады. Ала 147 джылны бирге джашагъандыла. Янош Рубин 172 джылын-

да, Сарра да 164 джылында, Стардоба атлы элде ауушадыла. Бу экиси миллетге арт джылларына дери белгили болмай джашагандыла. Бу экисини картлары бла неках этилген къагъытлары Англияда сакъланадыла.

Францияда Тьер Дефор Нельни юч сабийи болганды. Аланы биринчиси 1699 джыл XVII ёмюрде, ортанчысы 1738-чи джыл XVIII — ёмюрде, гитчеси 1801-чи джыл XIX ёмюрде туугандыла.

Къартлыкъ адамны саулугъуна кёре келеди

1654 джыл Францияны кардиналы д-Арманяк орамда келе тургъанлай, сексан джыл болгъан къартны джылай тургъанын кёреди. Сейирсиниб, аны къатына барыб тохтайды, нек джылагъанын сорады. «Атам ургъанды», дейди къарт. «Атанг къайсыды?» — деб сорады кординал. Ол киши 113 джыл болгъан бир къатангы къартны кёргюзеди. Джашы къаты бла саламлашмай озуб тебрегенинде, ургъанын айтады ата. Кардинал, быланы юйлерине кириб, къалай джашагъанларын кёре кетерге таукел болуб, алагъа бурулады. Ол босагъадан атлагъанлай, 143 джылдагъы къарт, ёрге туруб, салам бере, «джууукъ болугъуз», дейди. Юйдеги ол 113 джыл болгъан къартны атасы болуб чыгъады. Кардинал сейир-тамаша болуб кетеди аладан. Къартлыкъ хар адамны саулугъуна кёре, кимге эртде, кимге кеч келеди.

Адамланы битишлери

Антропологла джазгъаннга кёре, дуняда эм узун адам иги алгъаракълада Америкада джашаганды. Ол эки метр бла тохсан беш сантиметр болганды. Ауурлугъу уа къуру

элли килограммгъа джетгенди. Тарихде белгили эм гитче адамланы узунлугъу 38 сантиметр, ауурлугъу да тогъуз килограмм бла джарым болганды. Ол, Палестинада тууб, алтмыш джыл джашаб ауушханды.

Адамны мийиклиги бла алашалыгъыны юсюнден

Адамны мийиклигини, алашалыгъыны юсюнден айтхандан ары, дагъыда бир затланы чертерге тыйыншлыды. Адамны эм узун кёзюю эртденнгиде болады. Ингирге бирэки сантиметрге, кёб джорюсе уа 4—6 сантиметрге кыысхарады. Ол омураула бла джиклени кемирчеклерини кыысылууларындан болады. Бу джорукъ барыбызны да юсюбюзде сакъланады. Ол эртделеден бери да алимлеге белгилиди. Алай а биреу бек мийик, биреу бек алаша нек болганын кёб болмай ачыкълагъандыла. Ол зат адамны мыйысында гипофиз безни къалай болганы бла байламлыды.

Шлапла

Тыш къралында бир джетишмеген джери болгъанла алай кёб джашамайдыла, деб сёз джорюйдю. Арт джыллада ол оюм терс болганына шагъатла аслам болуб барадыла. Юлголе да келтирейик. Венгрияда джашагъан Сюзанна Боконини ауурлугъу онджети килограммгъа джууукъ, мийиклиги да 101 сантиметр болганды. Ол, 105 джылгъа джетиб, дуниядан кетгенди. Америкадан Анн Клоува 103 джыл джашагъанды. Аны ауурлугъу 22 килограмм, мийиклиги 114 сантиметр болганды.

Алимле тергегеннге кёре, джыллары джюзге джуу-

укълашыб ёлген шлапла бек кёбдюле. Быладан гитче, быладан чыркымла да бардыла. Голландияда джашагъан Полин Мастерге тогъуз джыл толады. Аны мийиклиги 55 сантиметрди, ауурлугъу эки клограммгъа джетеди. Атасы, анасы саубитген адамладыла. Врачла айтыудан, ата-бабаларында аллай адам болуб гена тукъумда къан бла келе-келиб, бу къызчыкъгъа заран салгъанды. Италияда Поль Риону мийиклиги тюгел элли сантиметрге да джетмейди, ауурлугъу беш килограммдан артыкъды. Орамгъа чыкъсала, аякъ тюбде къалыб кетерле деб къоркъуб, экисини адамлары да юйде, арбазда тутаргъа кюрешедиле. Врачла айтыудан, бу шлапланы акъылларында, эслеринде уллу къыяулары джокъду.

Бирем-бирем адамла огъай, саудан да шлап миллетле бардыла.

Пигмен племя аланы бириди. Орта тергеу бла анда эркишилени мийикликлери 137 сантиметр, тиширыуланы мийикликлери 135 сантиметрди.

Адамны башында ненча тюгю барды?

Адам улу къуралгъанлы бери да аны ангылы, билимли усталыгъы болгъан къаууму, биз не джанбыз, къайда небиз барды, небиз неге джарайды, ол къалай къуралгъанды, не халда ишлейди деб, аны сагъышын этиб, тинтиб келгенди. Алай бла да бек кёб сейир зат ачыкъланганды. Ол огъай, адамны башында ненча тюгю болгъанын да санаб чыкъгъандыла. Ол джаны бла да бирча тюлбюз. Сёз ючюн, къара шинлини башында 150 минг, сары шинлини 80-100 минг тюк барды. Хар бир тюк эки джылдан тёртге дери джашайды. Адамны чач тюгю бек кючлюдю. Аны кючлююгю, къатылыгъы темирден хазна артха къалмайды. Алимле тиширыуну эки джюз минг тюгю болгъан бир эш-меси эки тонна джюкню, бир тюгю да 120 грамм ауурлукъну кёлтюрлюгюн илму ишлери бла бегитедиле.

Адамны чархында

Адамны организми кѣб затладан кѣуралгъаны барыбызгъа да белгилиди. Алай а не затдан кѣаллай бир болгъанын алкъын ол ишни джюрютгенледен кѣалгъанла хазна билмейдиле. Билсек а игиди. Сѣз ючюн, иги кесек темир кѣошагъыбыз барды. Бир адамны организмде темир кѣошакъ бир джерге джыйылса, андан беш-алты чюй этерге боллукъду. Бизни кѣайсыбызны да ауурлугъубузну джартысына джууугъу сууду. Башхача айтсакъ, хар бирибиз талай челек сууну алыб айланабыз. Сууну уа биз, кесин ичген бла кѣалмай, хар ашагъан хантыбыздан бирер кесек дегенча алыб барабыз. Аны тышында адам сууну кесини организмден да алады. Биохимия илму бегитгенге кѣре, джюз грамм белокдан кѣыркъ грамм, джюз грамм углеводдан да элли беш грамм суу айырылады. Ол башха хантладан эсе джауу аслам хантладан кѣб чыгъады. Ол себебден ёмюрледен бери да суу дыкгы, исси джерледе малчыла, башха ишчиле, джолоучула джаулу хантланы ашаргъа кюрешедиле.

Джюрекни ишлеую

Органларыбызгъа да кѣарайыкъ. Алада джюрекден кѣб ишлеген джокъду. Ол, ортача айтсакъ, бир минутха джетмиш, кюн бла кечеге джюз мингден артыкъ, джылына да 36,5 миллион кере тебеди. Алай бла бек уллу, ауур ишни да баджарады. Ол дегенибиз, бир минутха — тѣрт литрден артыкъ, кюн бла кечеге алты тонна, джылына 2200 тонна кѣан ётдюреди. Бу кѣанны барысын да сауутха кѣуйсанг, эллишер тонна сыйынган 44 цистернаны толтурлукъду. Уллу адамны джюрегини ауурлугъу сабийникинден онюч кере кѣбдю. Алай а джыйырылыуу, созулууу эки кереге азды, сабийникинден эсе.

Тырнакъны ёсюю

«Адамны тырнагы бир ыйыкъга бир миллиметр ёседи, — дейдиле алимле. Кечеде, кюнде бизни къолларыбызга джабышхан микробланы 95 проценти тырнакъларыбызны тюблерине джыйыладыла. Аланы санлары 380 миллионнга джетеди. Тырнакъны хазна ёсдюрмей, дженгил-дженгил кесерге керекди, дегенлери да аны ючюндю.

Ёпкени ишлею

Хауа джашауну тамалыды. Ол бизни организмибизге ёпкени кючу бла сингеди. Тиширыуну ёпкеси бир минутха 3-5 литрни, эркишиники дэ 5-6 литрни солуйдула. Алай болса да адам орта тергеу бла бир кюннге 11520 литр хауаны джутады. Тергеб кёргендиле да адам бир минутха 25 кере кирпич къагдады. Ол себебден хар кирпич къакъганы сайын андан экиси кёзю къысылыб турганнга саналады, Адам он сагъатны ичинде машина бла хар сагъатха къырк километр джол къоратыб бара эсе, аны иги кесегин кёзю къысылыб барганнга саналады. Кёзню кирпич дженгил къагылганы амалтын аны кёрююне заран болмайды.

Кёзню кесини юсюнден айтсакъ, адам къарангыда бир километр узакълыкъда джарыкъны кёреди. Кёзню джитилиги, кече гылын къушну кёзюню джитилигине джетешеди. Кишдик къарангы сагъатда адамладан эсе төрт кереге иги кёреди. Кюндюз а адамла кишдикден беш кереге иги кёредиле.

Джукъугъа ненча заман кетеди

«Балтадан ауур, баладан татлы» деб, эл берген джомакъ барды. Ол джукъу болганын билгенигизге ишегим джокъду. Биз асыры кёб заманны ашырабыз джукълаб. Сёз

ючюн, джетмиш джыл джашагъан адамны 23 джылы джукъ-угъа кетеди. Ол да азды дегенча, алай къартлыгъы джетген онюч джылын сёлеширге, алты джылын ашаргъа, джыл бла джарымын да джууунургъа къоратханды. Алай тизе тебресек, ишине, джарлылыкъларына кетген джыллары адамны ёмюрюню джартысына да джетмейди.

Заманы джетмей туугъан сабий

«Сабий заманы джетмей туугъанды» деб къыйналгъанлагъа сиз да тюбеген болурсуз, мен да тюбер ючюн къалмагъанма. Алай а бош къыйналадыла. Андан эсе, туугъан сабийге не къадар иги къарар джанындан болургъа керекди. Алимле, аллай сабийле алгъы бурун къарыусузла болсала да, артда, бир джылдан, джыл бла джарымдан, башха сабийлени джетедиле, деб бегитедиле. Белгили адамла Ньютон, Дарвин, Виктор Гюго, дагъыда башхала заманлары джетмей тургъан сабийле болгъандыла.

650 къызны къурманлыкъ этгенди

Дуниягъа джаратылгъан джанлада Аллах эс да, ангы да, уллу акъыл да къуру адам улуна бергенди. Не келсин, аланы игиликге хайырландырмагъанла да тюбейдиле. Бир-бирде уа адамла кеслерини битишлерин иги этер ючюн, башхалагъа зарауатлыкъ да саладыла. Аллайланы араларында биринчи орунну венгер графиня Елизавета Батори ала болур. Ол онджетинчи ёмюрде джашагъанды. Алай этсем, ариу боллукъма деб, кесин талай джылны къызланы къанларында джууундуруб тургъанды. Анга 650 къызны къурманлыкъ этгендиле.

Адам ненча хауа джутады

Адам джукълагъан заманда ёпкеси бла бир минутха 5 литр, олтургъан заманда 6 литр, чабхан заманда 20 литр хауаны джутады.

Адамны тили

Адам татыуну тили бла биледи. Алай а, татыуну тилни хар джери да бирча билмейди, эм кёб билген тилни эки джаны бла учуду.

Эли минг джангы тукъум

Швецияда Андерсен, Юхансен, Керлсен дегенча бирча ушаш тукъумла бек кёб болгъаны почта къуллукъчуларына бек къыйын болганды. Быллай къыйын ишден къутулур ючюн, уллу комиссия къуралыб, кърал темададан болушлукъ излейдиле. Бу ишни баджарыр ючюн алимле эки тюрлю электрон машина чыгъарадыла. Аланы кючю бла алимле швед сёзледен къуралгъан элли минг джангы тукъум табхандыла. Тукъумлары бирча болуб къыйналгъан адамла, джангы тукъум алыргъа эркинликлери барды.

Къазауат бла къыйынлыкъла

Швецияны статистикасы кёргозгеннге къараб айтсакъ, арт беш минг джылны ичинде болгъан къазауатла саулай дунияны миллетлерине джетдирген къыйынлыкъла, сал-

гъан заранла ачыкъланадыла. Ол документде ким да ойлашырча кёб юлгюле келтириледи. Бизни заманыбызгъа дери 3200 джылны ичинде адам улуну джашауунда къазауатсыз къуру 292 джыл озгъанды. Къалгъан джыллада ууакъ- уллу да 14513 къазауат болгъанды. Алада 3 миллиард 640 миллион аскерчи къырылгъанды. Ол къазауатлагъа, сермешлеге этилген джюм 2150 триллион швейцар франк болады.

Экинчи дуня къазауатда 22 миллиондан артыкъ адам ёлгенди, 34 миллиондан артыкъ да джаралы болгъанды, сакъатлыкъ табханды, деб джаза эдиле алгъаракълада. Алай а арт кёзюуде ачыгъан, джарсыгъан адамла андан иги огъуна кёб болгъандыла, деген оюм джюрюйдю. Эшта, узаймай, аны да тергеб, тюзюн ачыкъларыкъ болурла. Бююнлюкде керти да белгили зат а, экинчи дуня къазауатха этилген джюмгъа джер джюзюнде хар бир юйдегиге беш бёлмели юй ишлеб берирге боллукъ эди.

Ёсселе да, ауурлукълары тюрленмейди

Орта тергеу бла айтсакъ, бу ёмюрню аллында Болгарияда эркишини мийиклиги 164 сантиметр эди, 50-чи джыллада ол кёргюзюм 171-ге джетген эди, бююнлюкде уа 173 сантиметрди. Болгар тиширыула да ол кёзююню ичинде бираз ёсгендиле: бююнлюкде аллай кёргюзюм (орта тергеу бла) 161 сантиметрди, деб билдиредиле басмада.

Бу затлагъа къараб айтсакъ, болгарлыла уллу адамла тюлдюле, алай а ёсюб баргъан ышанлары танылады. Ёсгенликге, арыкъ да болмайдыла. Эм ауур эркишиле Монтана сахарны тегерегинде джашайдыла: орта тергеу бла хар бирини ауурлугъу 79 килограммгъа джетеди. Дунай сууну джагъасында орналгъан Видин сахарда джашагъан тиширыуланы хар бирини ауурлугъу уа (орта тергеу бла) 67 килограммдан кем тюлдю.

Джан бла тѣнгек

Адам ѳлген кѣзюуде джан бла тѣнгек бир-биринден айырыладыла, дейдиле. Керти да алай эсе, ол не халда, къалай болады? Бу соруу иги кесекден бери да дунияны алимлерин, врачларын сагъайтыб турады. Сѣзню аллын къозгъагъан сагъатда оюмларында уллу башхалыкъ бол-маса да, бир акъылгъа келиб, былайды деб, бегитиб къо-ялмайдыла.

Американ алимле чертгенге кѣре, ѳле тургъан адам-ны ауурлугъу аны сау заманындан эсе 2,5—7 граммгъа кем болады. Аны юсюнден сынам ишле бардыргъандыла, бир граммны андан бирине да джангылмагъан базманлада чегиб кѣргендиле. Алай а, сейир неди десегиз, ауурлукъну кем болууу хар къуру да бирча сыйдам бармайды. Аны не бла ангылатыргъа боллукъду. Джан тенгекден бир джол-гъа чыгъыб кетмей, атлам этгенча, тохтаб-тохтаб чыгъа болур, деген оюмда тохтайдыла.

Франциядан врач Ипполит Бардюк, дуниядан кете тур-гъан адамны тыш халыны тюрлениуюн ангылар ючюн, ал-лай затланы юсюнден иш бардырыргъа деб, алагъа кѣре фотоаппарат бла, къатына олтуруб, аны суратын алыб ту-рады. Ёлгенинден сора, бир сагъатны тѣртден бири кетер заманда, адамны тенгегинден хауа бетлиден аз мутхузу-ракъ къалын «булутчукъ» чыкъгъанын сезгенди. Бир сагъат озуб алгъан суратында уа бютеу да булут чабханын кѣре-ди. Тогуз сагъатдан алгъан суратларында уа, ол мутхуз-лукъ «ууакъ» булутчукълача бѣлюнюб тургъаны таныла-ды. Алай нек болгъанын джоралаялмайды врач. Сурат-лагъа башхала да къарар ючюн къалмагъандыла. Не кел-син, ол заманны ичинде ѳлюкню энергиясында тюрле-ниуле бола болурламы, дегенден озуб джукъ айтхан джожу.

Санкт-Петербургда да бардыргъандыла аллай ишни. Ала да тюрлю-тюрлю аппаратланы кураб, ѳле тургъан адамдан зугулсыман, хауа бетли бир зат чыкъгъанын ачыкълагъандыла. Бѣлек замандан ол да тас болуб кете-ди. «Ярославский» деген совхозну къыйыр сюреминде иш станындан келе келиб, Владимир Харин деб джаш меха-низаторну трактору сынады. Алай бла къышны сууукъ ин-гинде тюзде къалыб кетеди. Не кюрешиб тракторуна от

кара: 6088

алдыралмагъанында, сууукъдан тыныб къаллыгъын сезиб, насыб болуб джеталсам деген дыгаласда, эл таба джаяу тебрейди. Алай а узакъ кеталмайды. Аны тенглери юч сагъатдан сора джокълайдыла. Иги кесекни да излеб, заман къоратыб, алай табадыла бузлаб тургъан Владимирни. Дженгил огъунакъ больницагъа джетдиредиле. Врачла къараб тебрейдиле. Солумайды, джюреги ишлемейди, кёзлери джарыкъны кёргенча ышан билдирмейдиле. Аны ёлгенге санайдыла. Алай а быланы эслерин бёлген бир зат болады: ёлгенни бузлагъан санлары не кёксюл, не акъсыл болургъа керек эдиле, мунукъула уа саргъылдым, къызылсыман. Бир керейик, Аллахдан себеб болуб, джан кириб къалса уа деб, больницаны врачлары ёлюкню юсюне басынадыла. Аякъларын исси суугъа саладыла, санларын спирт бла ышыйдыла, джюрегине укол этедиле. Врачла бир бёлек замандан аны джюреги тебгенин сезедиле. Анга солуу алдыргъан, къанын джюрютген аппаратла джалгъайдыла. Электрозаряд бузу эриген джюрекни энтда бир кере тебиндиреди. Бир сагъатдан артыкъны кюрешедиле. Къан да къуядыла, джюрек ауузуна массаж да этедиле, санларын къымылдатыб да кёредиле.

«Ёлген» аязыйды. Эки айны больницада джатады. Эси, акъылы, сёзю-башы орнуна келиб чыгъады, биягъы тракторуна миниб, ишлеб да башлайды. Бу адам бла байламлы соруу: ёлюб бошагъанны сау этер ючюн кюреш баргъан заманда, аны джаны къайда эди? Учуб кетибми къайтды, бугъунуб турубму орнуна келди? Аллаи бирни къайтмай нек турду, не уа къайтыб нек келди? Мынга ушаш затла дагъыда болгъандыла. Гродно шахарда азыкъ базаны тутхан Гранаткин деб биреу ингир ала юйюне бара тургъанлай, биргесине ишлеген Мечникин деген джаш юч чархлы мотоцикл бла келгенин эслегенди. Джууукълашханында, мотоциклге тюрлю-тюрлю товарла джюкленгенлерин кёрюб, тохта деб билдиргенди. Тохтаб, мотоциклден тюшюб, бу къатына баргъанлай, не эсе да бир къаты зат бла башына уруб аудурады. Аманлыкъчы, аны мотоциклине атыб, шахардан тышына чыгъарыб, къардан толгъан бир чунгургъа быргъаб, юсюне да адамыча къар атыб джанлайды. Базаны тутхан «тас» болады, алайдан урланган товарла табылмайдыла, милиция- зат излеб кюрешгенликге джукъ ачыкъланмайды. Арадан джыйырма бла эки кюн

озуб, агъач кесиучюле ёлюкге тюртюлюб къаладыла. Аны хапарын билдиредиле да, морга элтедиле. «Джарыб къараргъа керекди» — деб, буюрады прокурор. Ол ишни этерик адам, ёлюк бузлаб тургъаны себебли, эригинчи джарыргъа болмазлыгъын билдиреди. Ёлюкню джылы бёлмеге кёчуредиле. Кече алайда къалса, тамбла ишими тындырырча болур деб, хирург юйюне кете тебреб, анга энтда бир къарай кетейим деб, бёлмеге киреди. Къатына баргъанында, аны кёзлери ёлген адамныкъыча болмагъанларын сезеди. Тырнакъларындан басханында, ала къызылсыман бет аладыла. Алай а солуу алмайды, къаны тебмейди. Болса да, сауча ышанлары барды, деген оюмгъа келеди врач. Кесине нёгерге башхаланы да чакъырады. Муну оюмуна терсди деялмасала да, джыйырма бла эки кюнню ашсыз, суусуз къар тубюнде джатхан сау къалыргъа мадары джокъду, дейдиле ала. Анга да къарамай, кюрешиб башлайдыла. Аязытхан да этедиле Гранаткинни. Бу былай къалай болду деб, врачла консилиум этедиле. Ахырында быллай оюмда тохтайдыла: ол адам бек джылы кийиниб болгъанды, аманлыкъчы да аны юсюне къарма дегенни къалагъанды. Алай бла Гранаткин, саудан да буз болуб къалмай чыдагъанды. Андан сора, башына тийген ауур зат аны терен летаргия джукъугъа бёлгенди. Ол халы да себеб болгъанды сау къалырына.

Былайда летаргия джукъуну юсюнден айырыб айттайыкъ. Аллай джукъу басхан аз да, кёб да къымылдар ышан этмейди, бу ёлгенмиди, саумуду дерча болумгъа тюшеди. Врачла-зат хазна табылмагъан заманлада, къарангы адамла ангылаб къоялмай, джаны чыкъмагъанлай басдыргъан болурла деб, кёблени юслеринден кёб тюрлю хапарла джурюйдюле. Уллу орус джазыучу Николай Васильевич Гогольну юсюнден даулашыу энтда тохтамагъаны да анга шагъатды. Аны ёлюгюн башха джерге кёчуредибиз деб, гробну ачыб къарагъанларында, ол бир джанына бурулуб тургъанын кёргендиле. Летаргия джукъугъа синнген сагъатында асыраб къойгъан болурламы, деген оюмну айтханла аз тюлдюле. Артда уяныб, дыгалас этиб, бир джанына бурулгъанды, дейдиле ала. Дуниягъа белгили академик И.П. Павлов Качалкин деб биреуню юсюнден сейир хапар айтханды. Ол адам, 1848 джыл алай джукълаб, джыйырма джылдан, Совет власть орналыб, дуня да тюрлениб бо-

шагъандан сора уянады. Аны джюреги бир минутха 70—80 кере уруп орнуна 2—3 кере уруб тургъанды, бир минутха 16—18 керени орнуна 1—2 кере солуу алгъанды. Кесини да эрине, бурнуна кюзгюню тутуб кёргенлеринде, не аз да анга тылпыу ургъанча, тер къакъгъанча джукъ эс-лемегендиле. Не аз да джаны бар ышан танылмагъанды, рефлекс болуб бири къалмай «джукъланнганды». Адамны чархы тегерегинде затладан, билир-билмез, джылы болгъанды. Была бары да алай эселе, джаны къайда сакъланнганды ол болумда?

Норвегияда Августина Леггард дэб бир тиширыу, кызычыкъ табхандан сора, талай сагъатдан джукълаб къалыб, 22 джылны тургъанды. Аны халы бек сейир болгъанды. Айтыргъа, эс джыймагъанлыкъгъа, ашарыкъ берселе, ауузун ачханды, алай а не ийне чанчханны, не къакъгъан-ны-ургъанны сезмегенди. Джылла озгъанлыкъгъа, джукълагъан кюнюндеча къарамы тюрленмегенди, къарт болмагъанды. Эри уа къартайгъанды, чачына чал ургъанды. Къызы ёсюб джетгенди, кеси да шашмай анасына ушагъанды.

Августина уяннганында:

— Фредерик, кечигиб къалдым, — дейди эрине. Сабий ач болгъан болур.

Къысхасы бла айтсакъ, мындан 22 джылны алгъа джашагъан джашауун эсине тюшюре уянады. Была умут юзюб тургъан джаш тиширыуну джашаугъа къайтханына тамаша болуб къаладыла эри да, кызы да. Алай а ол терк огъунакъ къартайыб башлайды. Дагъыда беш джылдан дуниядан кетеди.

— Летаргия джукъуну кёзююнде мыйы уюгъанча болады, аны клеткалары ишлемейдиле, — дегенди И. П. Павлов.

Ол тюз айта болур, алай а ол заманда джан не эте турады? Анча джылны ичинде тенгеқден чыгыб кетмеди эсе, не халда сакъланды ол?

Быллай соруула орунлудула, алагъа джууаб а табылмайды. Алимле излеб, тинтиб, сынау ишле бардырыб кю-решедиле. Бара-баргъан заманда ол белгисиз, бизге таша зат ачыкъланыр, джанны джашаудан тойгъан кёзюю да тура болур дэб, ышанадыла ала.

Джукълэб тургъанлай

1987 джыл апрелни алтысында темир джолну джаны бла юсюнде пижамасы, аякълары джалан бара тургъан бир джашчыкъны кёргендиле. Ол 1976 джыл туугъан Майкл Диксон болгъанды.

Артда ачыкъланганга кёре, Америкада эллени биринде джукълэб тургъанлай, кесини юйюнден чыкъгъанды. Уянмагъанлай, 160 километр джол къоратханды. Аны асламысын джюк ташыучу поезд бла баргъанды. Тюшлеринде джюрюб айланганла, джашагъан джерлеринден иги узакъ барыб уянгъанла бола тургъандыла къайда да. Алай а мунуча бир джол къоратханды деб, башха кишини аты айтылмагъанды.

Сир къатыб

Португалиячы Антонну Гомиш душ Сантуш 1988 джыл июль айда Лиссабонну сатыу-алыу аралыгында орнундан тебмей онбеш сагъатдан артыкъны сюелгенди. Аллай бирни сир къатыб турургуа менден сора кишини къолундан келлик тюлдю, деб акъылы алай болгъанды. Не келсин, Америкадан аскерчи капралы Эверетей Д. Римерни джеталмагъанды. Бу андан алгъа, 1944 джыл августну онбешинде, эртден сагъат сегизден августну джыйырмасында ингир сагъат сегизге дери сир къатыб тургъанды. Бир терслиги болуб, аскер бёлекни тамадасы алай буюруб, аны бла сюелгенди.

От джутуучу

1986 джыл Великобританияда Рег Моррис ауузундан узунлугъу тогуз метрден артыкъ болгъан, джана тургъан ингичге затны юрюб чыгъаргъанды. Арадан эки джыл,

1988 дж. озгъандан сора уа ол адам эки сагъатны ичине узунлугъу 22888 метр болуб, кеси да джана тургъанны аузуна сугъуб, джукълатыб баргъанды.

Иссиликге чыдаргъа болады

1960 джыл Американы сауутланган кючлеринде аскерчилени иссиликге къалай чыдарыкъларын сынаб кёргендиле. Къымыжа эркишиле 204, кийимлери болгъанла да 260 градусха тэзгендиле. Бифштексни биширир ючюн а 162 градус иссилик керек болады. Артда саунада да адамла 140 градусха тэзерге боллукъларын да ачыкълагъандыла сынамланы кёзюулеринде.

1987 джыл Вашингтонну штат Редмонда 11 адамдан къуралгъан бир къауум, Стивенсон Нил Байсяконну башчылыгъы бла орта эсеб бла къызыулары 841 градус болгъан кёмюрлени юслери бла джюрюб озадыла.

Джутуу

1927 джыл Канадада акъылы толу болмагъаг бир тиширыуну къарны ауруб, ол больницагъа тюшеди. Врачла ашхынында къыяуу болур деб джарадыла. Бек гитчеле, уллуракъла да болуб ашхында эринмезча 2533 затны табадыла. Аланы арасында 947 ингилиз тюйреуюч да болады. Аныча хар нени джутуб баргъан, акъылы мусхам, Африкада джашагъан бир эркиши 1985 джыл клиникагъа келеди. Аны ичинден 53 тиш джуугъан щётканы, эки джюлгючню, дагъыда алача 212 затны аладыла. Адамланы ашхынларындан алыннганланы арасында эм уллугъа эки килограмм бла джарым ауурлугъу болгъан джюн къыппаны санаргъа тыйыншлыды. Ол 24 джыл болгъан къызны ичинде къыббалана тургъанды. Ол къызны 24 джыл болгъан заманда ашхыны ауруб, больницада джарадыла. Талай

джылны узагына джюн, халы кесеклени тамагындан ийе турганында, джыйыла барыб, ичинде ма аллай уллу кыппа болганды.

Эм кёб тютюн ичген

Тютюн ичгенледен эм аз ичген ким болганын алкын киши ачыкыламаганды, эм кёб ичген а белгилид. Ол да 1895—1961 джыллада джашагъан, Загу I деб Албанияны патчахы болганды. Бу адам кюнюне юч джюз сигарет ичиб турганды.

Зуко этиу бла биринчи

Америкада Айова элде джашагъан киши Чарлз Осборн бир кюн чочхасын кесгенди. Ол сагъатдан зуко этиб башлаганды. Алай бла, 1922 джылдан 1969 джылгъа дери зуко этиб турганды. Врачла не кюрешиб аны тохтатыр мадар табмагандыла. Аны ючюн джашауунда джукъ тюрлөнмегенди. Эки кере юйдегили болганды. Сегиз сабийни ёсдюргенди. Асыры кючлю зуко этгенден джалгъан тишлерим да чыдамайдыла, деб тарыкъганды ол. 1986 джыл июль айда уа бир минутха 20—25 кере зуко этгенди. 1991 джыл, джюз джылгъа джууукъну джашаб ёлгенди.

Хурулдау

Канададан Мар Топсон Хабардин кёб да, бек да хурулдагъаны бла тийреде адамланы тынгысыз этиб, сёз эште туруб, 1947 джыл, февраль айны аягында, анда медицина университетге барады. «Меннге бир оноу этигиз»,—

дейди алимлеге. — Джукъларгъа кьоймаса деб, хар ким аманны кьуяды. Мени джукъларгъа эркинлигим бармыды, джокъмуду закон бла? Джокъ эсе, сиз болумну айтыгъыз да, къайры болса да адам джашамагъан бир джерге джанлайым. Университетде приборланы джарашдырыб, джукълама кьоядыла. Орта эсеб бла хурулдагъан тауушу 85 децибел болады. Шахар транспортну тауушу андан беш децибелге аз болгъанын ачыкълаб ашырадыла юйюне.

Джукъусузлукъ

Сынам кёрюзгеннге къараб айтсакъ, ингир сагъат сегизде, тогъузда адамланы джукъулары келеди, танг аласына, сагъат тёртлеге ызына айланады. Джукъламай эм кёб тургъаннга 453 сагъат бла 40 минут саналады. Кесини разылыгъы бла аллай бирни джукъусуз тургъанды Америкада джашагъан Роберт Макдональде.

Бек аз болса да, кёб джылланы узагъына кереклисича джукъалаялмай инджилгенле тубейдиле. Испаниядан Хесус де Фру Фруто да аланы бириди. Ол 1925 джыл туугъанды. 1954 джылдан бери, анда-мында бир кълкыгъандан озуб, джукъалаялмагъанлай джашайды.

Ашамай чыдау

Медицина илму бегитгеннге кёре, эти тыкъ адам, тёпесинде шекер бла суу болса, ашамаса да, отуз кюнню кыйналмай турлукъду. Шекер бла суугъа, кофе, содалы суу дегенча затлагъа да узалса уа, дамлы ашарыкъла болмасала да, андан талай кереге кёбге чыдарыкъды. Сёз ючюн, Англиядан Анчусу Барбиери 1965 джыл июнь айдан башлаб, 1966 джыл июль айгъа дери алай джашагъанды. Алгын ауурлугъу 214 килограмм болгъанды. Ол джылны ичинде сексан килограммгъа джыйылгъанды.

Врачла къараб тургъанлары себебли, ол халда дженгил азгъанлыкъгъа аны саулугъуна заран джетмегенди.

Австрияда 1979 джыл машина бла бара авария этгени ючюн бир джашны джергили полицаила тутуб, участокну тюрмесине атадыла. Ол кезюуде алайда башха тутулуб тургъан болмайды, арда да киши къошулмайды. Джангыз джашны унутуб къоядыла. Нек ачхан эселе да, онсегиз кюнден ачадыла тюрмени эшигин. Ауузуна чыртда джукъ тиймей турса да, аллай бирни джашайды джаш. Анга дери да, андан сора да онсегиз кюнню ичине джукъ бармай туруб, сау къалгъан болмагъанды.

Суу тюбюнде туруу

Америкачы Ричард Фостер, суугъа ташайыб, юч метр теренликде, кеси разылыгъы бла онтёрт минутха джууукъну солумай чыдагъанды. Ары кирирни аллы бла уа отуз минутну къуру кислород бла солуб тургъанды. Врачла бегитгенден, ол бек къоркъуулу затны этиб сау къалгъанды. 1986 джыл Америкада эки джыл болгъан къызчыкъ суугъа кетиб къалады. Алтмыш алты минутдан чыгъарадыла. Температурасы 18,5 градусха тюшюб болады. Тюрлю-тюрлю аппаратлагъа джалгъаб, аны да кёлтюредиле, солуу да алдырадыла. Саулай дуняда сууну ичинде эм кёб туруб сау къалгъан буду деб, врачла документле бла бегитедиле.

**БИР
КЪАУУМ
МИЛЛЕТЛЕНИ
ЮСЮНДЕН**

Пели миллет

Нигерияда пели миллет бир джерден бир джерге кёчюб айланган миллетди. Аны адамлары кеси разылыклары бла кюл болуб ишлерге ёчдюле. Кеслери да бек чыдамлы адамладыла. Бу джерледе джылны ичинде он айны джангур джаумагъанны орнундады. Ол себебден ханс чыкьмайды, бери къарагъаны да кьуу болуб кьалады.

Анда-санда август-сентябрь айлада джауады джангур. Ол кёзюледе ханс иги кёлтюрюлюб, тегерек кегереди. Джерге ханс чыкьган заманда пели джашла кеслерин кьызлагъа кёргюзюр кьайгыгъа киредиле. Ала той-оюн эте, джууукь эллени барысына айланадыла. Эллени адетлерине кёре, алай айланган сагъатларында джашла бла кьызла бир юй болуб кьалыргъа да мадар табадыла. Дагъыда бир адетлери: кюнню эм исси заманында джашла бирер тоннга чырмалыб, талай заманны орунларындан тебмей, сюелиб турадыла. Сора кьызлагъа къараб, кеслерин тюрлю-тюрлю ышартыб, кьымылдатыб, болумларындан келгенча оюнла кёргюзедиле.

Джашла эллени тамадалары бла малы кёб байланы сыйлагъанлай турадыла. Малчы джашланы санларында, бетлеринде джара таблары не кьадар кёб болсала, ол аллай бир махтаугъа саналады. Эркишини юсюнде хар тамгъа, хар джара, хар таб аны джигитлигин, батырлыгъын танытады, деб оюмлары алайды.

Чыдамлыкьгъа, ётгюрлюкге уа бу миллетге уллу магъана бериледи. Ол затланы ачыкьлагъан оюнлары да бардыла. Айтыргъа, эркишиле, алтышардан юлешиниб, эки кьауум бир-бири туурасында сюеледи. Сора бир-бирин хиликге эте, джити къарашыб, тал чыбыкъланы ары бла бери силке, джырны кьутурта тебрейдиле. Бёлек замандан эки адам арагъа чыгъадыла. Аланы бири экинчини кьа-

тына кесин тюрлю-тюрлю этдире келеди, къолунда да чыбыгы бла, экинчи къолун ёрге кёлтюрюб, сыртын анга буруб, тишлерин да къысыб сюеледи. Чыбыкъ урлукъ джаш, чыбыкъ уруллу къ джашны болумун сынагъанча, аны къатына барыб, талай кере чыбыгъын башына силкеди, джерге-джерге урады. Ол сагъатдан чыбыкъ джашны сыртына «зуу-зуу» деб тие башлайды. Алай а чыбыкъ тийген джаш бир да ачыгъан ышан танытмайды. Ол эртдеден келген адетди.

Чыбыкъ асыры кючлю тийгенден, джашны сыртына джюрек къоркъурча ызла тюшедиле, кёб джеринден «чырт-чырт» деб, къан чыгъады. Ол халда зарауатлыкъ джетсе да, джаш ышарыб, кесин кюлдюрюб, джырлаб турады. Аны джаралары бек ачитханын, къыйналгъанын мангылайындан акъгъан тери билдиреди. Хар чыбыкъ тийгени сайын сыбызгы согъуб, бетине джити-джити къараб, кёлюн алгъанча къатында сюелиб, турады аны бир тенги.

Байла ариу кийиниб, аллай джерге джыйыладыла, чыбыкъ тийген джашдан кёз алмай къарайдыла. Аланы тюрсюнлеринде ол джашха джазыкъсынмакълыкъ ышан танылмайды.

Хунза миллет

Бу миллет Индияны Гималай тауларыны башы талада, тенгизни тенглигинден эсе эки минг метр мийикликде джашайды. Аны адамлары, ачхабыз кёб болсун-зат деб, байлыкъны хазна сюрмейдиле, излемлери саулукълу болургъады. Шотландиячы врач Мак Керрисон онтёрт джылны хунза миллетге хоншу болуб джашагъан кашмир миллетни адамларыны араларында джашагъанды. Ол айтханнга кёре, хунзалада саулукъ джаны бла болум ким да сукъланырчады. Орта тергеу бла ол адамла 100-120 джыл джамайдыла. Ала тиш ауруу, кёзню азыуу не болгъанын билмейдиле. Тиширыулары бек суююмлюдюле. Элли джыллада да тюрсюнлери, сыфатлары, санлары тюрленмегени орнунда турады. Ол тегерекде джашагъан миллетлени сынаб, айланыб Коррисон къарангылыкъларындан сора былагъа чыртда сёз табмайды. Организмлери уа бизники-

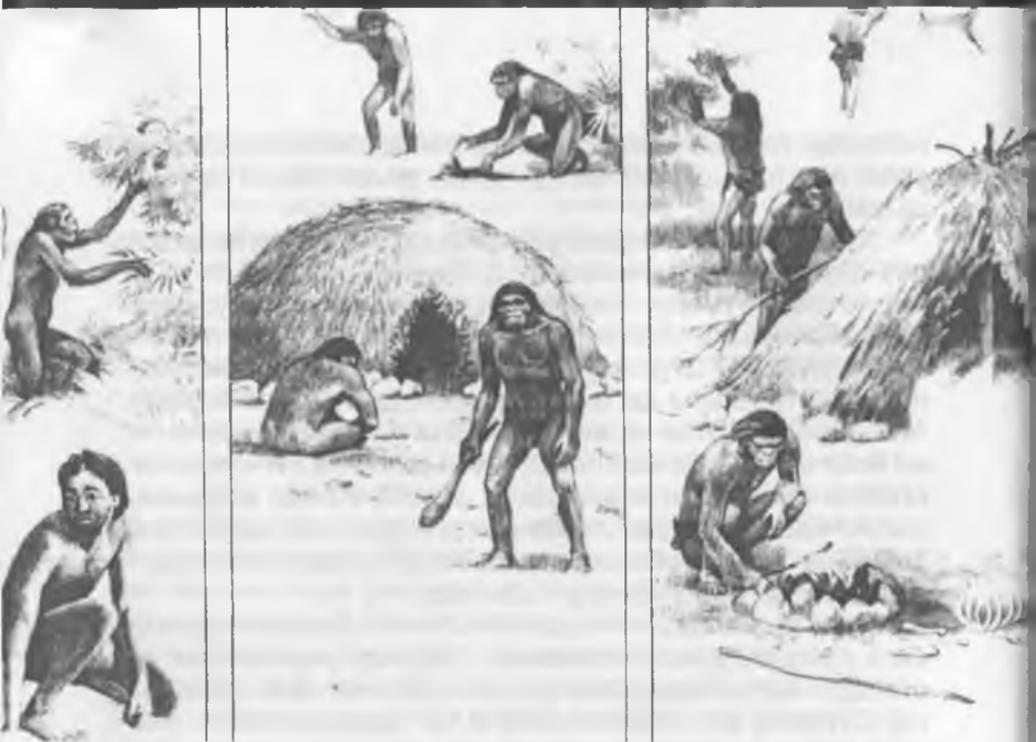
не тамам ушагъанын чертеди. Бизнича джашауда джашасала, ала да аурурукъ болур эдиле, деген оюмун да джашырмайды.

Хунза миллет джашагъан джерни хауасы алапатды, деб айтыргъа да джарамаз. Ол төгерекеде тамал салгъан миллетледе туберкулез, безген, диабет дегенча аурууладан кёбле инджиледиле. Сора хунзачыланы саулукълары алай иги некди? Ол соруугъа врач «ушхуур ашау джорукъну къаты тутадыла да, аны ючюндю», деб джууб бередиле. Ала кёбюсюне этни аз, витамини бла тузу кёб чий кёгетлени ашагъанлай турадыла. Сууну къайнатмай ичмейдиле. Аракъы бла тютюн аланы джауларыды. Алада ашарыкъны эм башы-кёгетди. Хунза-джерге урунган миллетди. Тышындан туздан башха джукъ сатыб алмайдыла, къалгъан ашарыкъ кеслеринде табылады.

Плантициялары юч-төрт айны битим бермей турсала, анга «ачлыкъ джазы» дейдиле. Дагъыда бир сейири: ол айлада къалын ашарыкъгъа узалмайдыла, аны этмейдиле. Суткагъа бир кере кёгет бла тау суудан этилген компотдан бир стаканны ичиб, аны бла айланадыла. Компотну кёбюсюне шапдалдан этедиле. Июлну аягъындан августну ортасына дери шаптал тереклерини бутакълары, битимлерин келтюралмай, бюкюлюб турадыла. Шапталны сюеклерин, не сындырыб ашайдыла, не сыгъыб, джау этедиле. Отунга да ол терекни къургъакъларын хайырландырадыла. Неси да джарагъаны ючюн анга «хурмет терек» дейдиле. Алай а тереклени, битимлени къайсы бирин да бек багъалатадыла, сакълар джанындан да боладыла. Бу миллет къуралгъанлы 2286 джыл болады, деб бегитедиле. Александр Македонский Индияны тау джерлерин хорлаб алгъан кёзюуде аны аскерлеринден къачханла бла коммерсантлада джаратыла башлагъан болурму, деген оюм да айтылады.

Тупари миллет

Югаславиячы алим Тибор Сакель былай джазады: «Бу сагъатда адам эт ашагъан адамны табхан бек къыйынды. Ол себебден Амазонка бассейнде Бранко сууну джагъа-

Тупари миллет.

сында джашагъан Тупари миллетни адамлары бир-бирлерин ашайдыла, деген хапар чыкъгъанында, ийнаныб къалалмадыкъ. Алай болса да, барыб, тюзюн ачыкълайыкъ деб, бир-бирибизни къыздырыб, джолгъа чыгъар къайгъыгъа кирдик. Не келсин, кесине къоркъмай, бизни алагъа элтиб, танышдырыр табылмады.

Джол уста боллукъ биреу чыгъар дей тупарилеге эм джууукъ джашагъан арикапо миллетни джуртуна келдик. Ол кеси да дуняда эм аз адамы болгъан миллетди. Башхача айтсакъ, бу миллетни къуру онтёрт адамы барды. Аланы бешиси эркиши, тёртюсю тиширыу, бешиси да сабийле. Быланы тиллери, динлери, адетлери да ол тегерекде джашагъан миллетникинден башха тюрлюдю.

Аланы бирин бизни биргебизге барыргъа унатдырыу кемсиз къыйын иш болду. «Тупариле сизни да, бизни да ашаб къоярыкъдыла, аланы унутугъуз»,— деб къорешдиле. Алай болса да тилеб, джалыныб, эки-юч адамларын унатдыкъ. Къалын, адам огъай, ит да баралмаз дерча чегетни ичи бла тебрedik. Ууакъ, уллу да кёб сууладан мырдылы джерледен ётуб, сегиз кюнден тупарилеге джуу-

укълашдыкъ. Джол усталарыбыз: «Мындан ары барлыкъ тюлбюз»,— деб эки аякъны тик тиредиле. Ала ызларына айландыла, биз да арикапочула кёргюзген сокъмакъ бла кетдик.

Бизни эслегенлей, бир бёлек тупаричи, садакъланы джерлеб, сермеширге хазыр болду. Биз шокларыбызны джерге салыб, кюле-ышара, алагъа джууукълаша тебретдик. Не хыйла да этиб, аджалдан башыбызны сакъларгъа кюрешебиз. Хапар билдирген болур эдиле, миллетни тамадасы Абайо джетди. Ол бизни къатыбызгъа келди да, мени кеси бла джууунургъа чакъырды. Бизге баш оноучулары Эмба да къошулду. Бирге джууундукъ. Бизни бла эки тиширыу да бар эдиле. Ала да тупари тиширыула бла бирге джууундула. Андан сора бизни ёлтюрмезликлерин аныгъладыкъ. Бирге джууунганны юсю бла ала бизни миллет къонагъы этген эдиле. Алай болса да, бизге толу ышаныб къалмадыла. Бир талай эркиши къолларына садакъла, бычакъла алыб, кюндюз, кече да юлерине къарауулдукъ этиб, сау ыйыкъны турдула. Андан сора бир-бир чачылыб кетдиле. Алай бла, биз бу элчикде тёрт ай чакълы заманны турдукъ.

Бу элни адамлары кенглиги оналты, узунлугъу отуз метр болгъан бир уллу межамны ичинде джашайдыла. Ол терек бутакъладан ишленгенди, башы пальма чапыракъла бла джабылгъанды. Ичинде бёлмелерини къабыргъалары джокъду, къабыргъала орнуна бёлмелени араларына томураула тизилибдиле. Хар бёлмеде бирер юйдеги джашайды. Ёлген адамларын юлерини тюз ортасына бастырадыла. Тиширыулары да, эркишилери да юслерине кийим киймей, къымыжалай айланадыла. Тиширыулары чачлары кесдириб, къысха этедиле, эркишилени чачлары уа узунду. Эркишилени, тиширыулары да къулакъларында агъачдан сыргълары барды.

Эринлери бла бурунларына да агъачдан таякъчыкълача этиб, тагъыб айланадыла. Боюнларында къоз сюекледен мынчакълары барды. Бетлерине, санларына къара, къызыл бояула бла тюрлю-тюрлю тамгъала саладыла. Маймулну, тонгузну, къанатлыланы, къуртланы этлерин, чегетледе тереклени кёгетлери бла чапракъларын ашайдыла. Бир юй болабыз деген джаш бла къызы эки ыйыкъгъа чегетге къыстаб, ала кеслерин кечиндирирча кёрселе, неках алай этедиле.

Миллетни тамадасы къуру патчахлыкъ этгенден башха джукъ бла кюрешмейди. Ишни барысын кенгешчилери

бардырадыла. Тупариле, кёб джылланы узагына эм маджал адамларын ёлтюрюб, аланы этлерин юлешиб, ашаб тургъандыла. Аллай асыулу адамланы этлерин ашасала, аланы иги муратлары, иги иннетлери бизге кёчерикди, деген оюмну тутхандыла. Кеслерини аджаллары бла ёлгенледен сора да, ол халда бир-бирин къыргъанлары аздан аз болуб, энди эки минг адамдан къуру 176 адам къалгъанды.

Бамбути миллет

Бу миллет Конго бла Итури сууланы араларында джашайды. Аны адамлары къалы чегетледе не табсала, аны бла кечинедиле. Ала тукъум-тукъумгъа бёлюнюб, онушаронбешишер юйдеги болуб, башха-башха джашайдыла.

Бек къыйынды юй-турмуш халлары. Кеслери уа ётгюр адамладыла. Джаныуар кёрселе, аны кьолгъа тюшюрюнчю кьоймайдыла. Терек бутакъланы юслеринде эркин атлайдыла, маймуллача терекден-терекге секиредиле. Алай бла къайсы джаныуарны да узакъ иймейдиле. Эртденги чыкъ кебгенлей, тиширыула сабийлерин да биргелерине алыб, къауум-къауум болуб, ашаргъа джараулу джукъ излей, чегетлеге джайыладыла. Къурт, къумурсха, макъа, битимлени тамырлары дегенча, табылгъанны чапыракълагъа чырмаб, булчукъладан эшилген четенлеге джыя аланы да тёпелеринде айландырадыла. Къайсы ханс не заманда чагъарын, къалайда ёсгенин, ууакъ джаныуарла, къурткъамыжакъ дегенча затла къайда аслам болгъанларын биледиле. Ол себебден четенлерин төрт-беш сагъатны ичинде толтуруб къайтадыла. Эркишилери да таймаздан уугъа айланадыла. Табышлары иги болса, ала, ойнай-кюле, кычырыкъ-хахай эте, алай болмаса, акъырынчыкъ, салпыланыб къайтадыла. Сауутлары уа сюнгю бла садакъладыла. Садакъ окъ джара салгъан адамны сингири тартыныб, къалтыраб, кесек заманны ичинде ёлюб къалады. Уучу эркиши, терекни башына миниб, тюбю бла озгъан джаныуарны садакъ бла атады, сюнгюню чанчады. Бир-бирде уа джаныуарны кесича эниклеб, кычырыб, алайгъа келтириб кьойгъаны да болады. Кеселекке, маймул кибик асыры тири

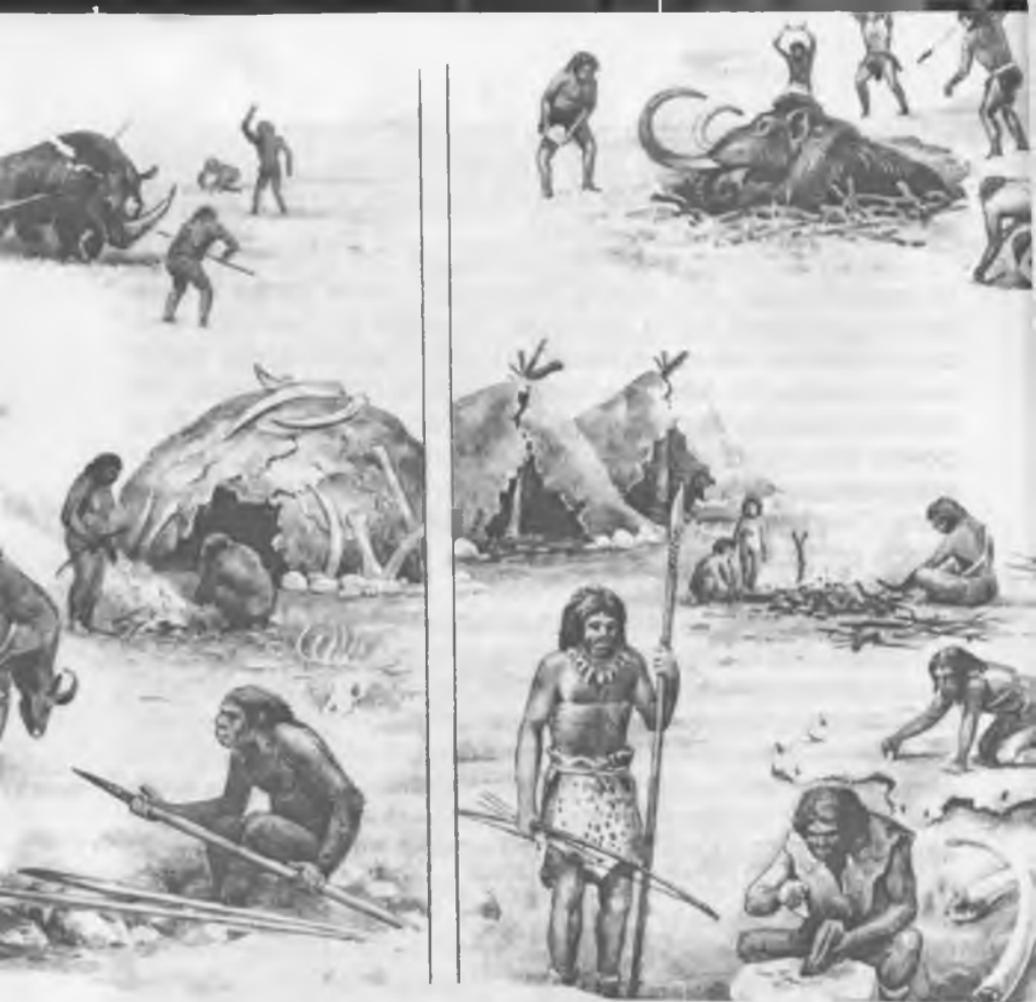
затланы джангыз адам тутуб, ёлтюрюб къоялмайды. Ол себебден талай адам бирге айланганлары да болады.

Джаныуарланы отуз метрге джууукъ узунлугъу болган ауну тартыб да тутадыла.

Бамбутилени пилни тутханлары да бек сейирди. Башха миллетледе, сёз ючюн, Индияда, пилни тутар ючюн, джюзге джууукъ адам чыгъады. Былада уа сюнголе бла сауутланган эки-юч эркиши ол уллу джаныуарны онгун алыб къоядыла. Аны эки тюрлю мадар бла тутадыла. Не чегетни ичинде бугъуб туруб, джууукъ келгенлей, саблы сюнго бла уруб, къарнын джарадыла, не да эки эркиши эки джанындан чыгъыб, арт бутларыны сингирлерин юзедиле. Сингирлени юзюлген пил, узакъ бармай, ауады. Алай болса да, пилни хорлар ючюн, бек усталыкъ, джигитлик керекди.

Хансны, кёгетни кёб ашагъанлары себебли, аланы къарынлары, биз адамланыкъындан эсе иги огъунакъ уллудула. Джетген джашларыны къарынлары бара-бара чёгедиле. Тиширыуларыны къарынлары алай уллулай турадыла.

Ачыкъ ариу кюнледе тиширыула, ингичке чыбыкъладан джеген этиб, мекямларыны башларын бегитедиле. Джегенлени юслерине чапыракъланы къат-къат этиб салсала, джунгур акъмайды. Аллай мекямларында хар юйдеги кеси от этеди. От бла кёбден бери хайырлансала да, от чыгъарыу амалны табалмайдыла. Ары-бери кёчген сагъатларында, кёсеулени, кёмюрлени чапыракълагъа чырмаб, биргелерине алыб барадыла. Алада ашарыкъны, бизнича бишириб, бизнича сауутха салыб ашагъан адет джожьду. Этни, битимлени тамырларын, къатыракъ кёгетлени кюлге кёмедиле. Алай бишириб ашайдыла. Рысхы, харакет-зат джыйгъан адет джожьду. Не байлыкълары да садакъ бла сюнгодюле. Кече, уллу агъач къабукъланы тюблерине салыб, бетлерин отха айландырыб, отну тегерегинде джатадыла. Эшта, аны къоркъуусузлукъгъа да эте болурла. Джукълагъан сагъатларында джаныуарла зарауатлыкъ салыб да къоядыла. Отха айланган джанлары уллу джыланладан да сакъланыбды. Ала уа была тургъан джерледе кёбдюле. Джатарны аллы бла, джырлаб, дауур-суйюр этиб, чиркитирге кюрешедиле. Кёчген сагъатларында да джыланлагъа тюртюлюб къалмаз ючюн, алай этедиле. Уугъа чыкъгъан кёзюулеринде уа не сакъ джаныуар да сезмезча шыкъыртсыз джюрюйдюле. Къуру аллары бла артларын тери джурунла бла джабхандан озуб, чыртда

Бамбути миллет.

кийим киймейдиле. Ариу болургъа излегенле къалакъ тишлерин, баш эринлерин тешиб, төгerek темир сыргъала тагъадыла.

Бамбутчиле башха миллетледен къуру бамту миллет бла байламлылыкъ тутадыла. Экисини арасында сатыу-алыу ишле да бардырыладыла. Сёз ючюн, была эт, чегетде битген кёгетле, межам ишлерге агъач бередице. Аладан да садакъны, сюнсюню темир учун, бычакъ, принч, дагъыда башха затла аладыла. Ол байламлылыкъны юсю бла бамбу миллетни адетин, джоругъун, тилин иги биледице, къалгъан миллетледен кери джашагъанларын онг кёредиле. Бош заманларын джыр, тепсеу бла ашырадыла. Алада тамада, башчы деген болмайды. Не джарлылыкълары-

ны оноуун да, джыйылыб, бирге этедиле. Бу миллетде эм багъалыгъа, сыйлыгъа саналгъан зат адамны къарыууду, аны санларыны кючюдю.

Адебни, джорукъну къаты тутадыла. Аланы бузгъан миллетни оноуу бла джууукъдан-тенгден узакъ къысталады. Терсленген адамгъа, ол огъай эсенг, от да бермейдиле.

Арт джыллада бамбутилени джерлери тарлыкъ эте теб-регенди. Ала джашагъан джерледе, чегетлени агъачларын кесиб, джангы джолла, джангы элле салынады. Чегетлени чагъым болуу бла бирге бамбутилени джашаулары да аманнга тебреди.

Колонияны тамадасы миллетни адамларын элледен джашаргъа юретир мадарларыны излейди. Не келсин, андан да джукъ чыкьмайды. Чегетсиз джашаугъа юренмеген адамланы башларына кюн ётуб, ёлюб тебрейдиле. Ол себебден мындан ары къалай боллукълары кишиге да бел-гили тюлдю.

Суя миллет

Амазонка сууну джагъасында, кегет терекле ёсген къалын чегетни арасында ачыкъ талада, суя деб миллет джашайды. Кесини да алтмыш беш адамы барды. Эллинчи джыллагъа дери аланы юслеринден толу хапар джорюмегенди. 1959 джылдан бери хонщу миллетле бла сатыу-алыу этедиле. Алада кийим кийген адет джожьду. Эркиши-си, тиширыуу да къыб-къымыжалай айланадыла. Алай а, тышындан адамлагъа тюбеселе, уяла биледиле. Кёнчеги болгъан эркиши кёнчегин киерге кюрешеди, тиширыула да алларына пальма чапыракъладан джапхыч саладыла. Хоншу миллетлеге чыкьгъан сагъатларында да алай «кийи-ниб» этедиле сатыу-алыуларын.

Тегерекде чегет асыры къалын болгъаны себебли, суу джагъадан-затдан къараб, элчикни киши кераллыкъ тюлдю. Аланы юлперинде биз билгенча кирпич, къанджал дегенча джукъ керлюк тюлсе. Базыкъ агъачланы, къазы-къаланы этгенча, джерге уруб, пальма чыбыкъландан четенле этиб, аланы юслери бла да пальма чапыракъланы бе-

гитиб, башларын алай джабадыла. Алада къонакъда болгъанла айтхан хапарлагъа кёре, хантны да кеслери саз топуракъдан этген сауутла бла саладыла. Ой-турмуш джашауларында башха зат джюрюмегенни орнундады. Суу аслам джерледе джашагъанлары ючюн болур, хантларында чабакъны аслам джюрютедиле». Аны тутханлары да бир тюрлюдю. Тембо терекни бутакълары кесиб, ууакъ джарыб, кюлтеле этедиле.

Чабакъ тутар заманлары джетсе, элни тамадалары алда, къалгъанла да аланы ызларындан кёл джагъагъа барадыла. Эркишиле имбашларында да кюлтелери бла, хахай-туай этиб, суугъа секиредиле. Аланы ызларындан къолларында бычакълары, четенлери бла тиширыула, сабийле да кёлге киредиле. Эркишиле, кюлтелени суугъа атыб, теблей, бери чыгъара, аякълары бла тюрте, чабакъланы юркютедиле.

Эс ташлагъан чабакъла, бокъланган сууну башына чыгыб, джанлары алыб къачар къайгыгъа киредиле. Алай а мараб тургъан адамла садакъла бла сермейдиле. Тиширыула бла сабийле четенлеге джыядыла къолгъа тюшгенни. Алай а мында хар ким суйгенине чакълы бирни ал деген адет джокъду. Хар юйдеги кесине чакълы бирни тутады, аны да зыраф этмей хайырландырады.

Бу миллетни адамларыны эм къыйын, эм ауур ишлери туз хазырлауду. Чегетде кёллени бир къауумунда сумбил деген: ханс ёседи. Тиширыула ол хансны чапыракълары джыйыб кюннге джайыб кебдиредиле. Сора бир джерге къалаб, от этиб кюйдюредиле. Кюлню агъачдан этилген сюзючлеге къуюб, ёрге тагъыб, суу къуядыла. Сюзюлюб чыкъгъан суу бир сауутха джыйылады.

Анда кёб заманны къайнатылады. Тылпыу болуб, къорай барыб, сауутну тюбюнде акъсылдым мор унчукъ чёгюб къалады. Аны туз орнуна джюрютедиле. Татлы джукънү юсюнден айтсакъ, бал чибинле тамал салгъан, къууушлары болгъан тереклени излегенлерин къурутмайдыла. Табсала да, сауутха-затха джыйыб кюрешмейдиле, къоллары бла узалыб алыб, алайлай ашаб къоядыла. Ала бал чибин урады деб къоркъмайдыла.

Хар ингир сайын джашла бла къызла джыйылыб, джырлагъанлай турадыла. Музыка инструмент болуб джукъ джюрюмейди. Тепсеген заманларында эркишилери аякъ-

ларына тонгуз джууакланы байлаб, ёрге-энишге секириб, дауур-суйюр этдиредиле. Тиширыула уа бир-бири имбашларындан тутуб, алгъа бир, артха атлаб, тебджилдейдиле. Тамам арыб бошагъынчы не джырларын, не тепсеулерин тохтатмайдыла.

Суя миллетни адетине кёре, эркишилери юлленгенден сора, эринлерин тешиб, базыкълыгъы эки, узунлугъу беш-джети сантиметр болгъан агъачны анга тагъадыла. Ол хаманда алай турады. Джангыз бет-къол джугъан сагъатда аладыла да, ол кёзюнде тюрсюнлерин кишиге кёргозмейдиле. Агъачсыз адамгъа кёрюннген айыбха саналады. Бет-къол джууб, не да джууунуб бошагъандан сора, ичлеринде бояулары болгъан, макъа къабдан этилген гыбытчыкъланы алыб, агъашчыкъны бош джанын кызыл бояуу бла бояуб, юсю бла узунуна къара бояу бла эки сызчыкъ тартадыла. Агъашчыкъланы да орунларына салыб, эринлерин саулай бояйдыла. Эм омакъ болургъа излеген эркишилери уа аны бла да тохтаб къалмайдыла. Къулакъларына такъгъан суюк сыргъаларын акъ кирпичлери бла бурунларына учун кызыл бояула бла бояйдыла.

Суячыланы тамадалары — Пентотини юч къатыны барды. Биринчи къатыны кеси бла бирге айланады, ушхуурдан башха ишлени барысын да экинчи къатыны, ушхуурну уючюнчю къатыны баджарады. Суячыланы адетлери, джорукълары хоншу миллетледен башха болгъаны себебли, ала кеслерин къалуллу кёредиле.

Миллетлени барысы да кюнден джаратылгъанды, суя миллети уа джыландан джаратылгъанды, деб ангылайдыла ала. Не эсе да джыланны кюнден башха санагъаннга ушайдыла.

Бу хапарны югославиячы алим джазгъанды алгъаракъда. Бу миллетни юсюнден ингилиз алимни айтханы да басмаланганды аны ызы бла. Ол суя миллетни адамлары, бир кюнню ичине кеслерини тюрсюнлерин талай кере тюрлендириб, хоншу миллетледен адамланы да къоркъутургъа излегенча кёрюнедиле деб эшитгенинде, кеси кёзю бла кёрюрге мурат этгенди. Андан ары алим болумну бу халда джазады: «Банан айырымкандан учхан самолетубуз ёрге кёлтюрюлгенлей, аллын кюн батханнга бурду. Къа-

раб-къарагъынчы Хинга суугъа джетиб, башындан къарадыкъ. Самолетубуз Хинга таланы төгерегине бир-эки айланыб чыкъды да, башлары салам бла джабылгъан юйчюклени араларына къонду. Биз самолетдан тюшгенлей, къарнашла Кландио бла Орланда аллыбызгъа чыкъдыла, къонакъбайлыкъ этдиле.

Бу экисини медицинадан хапарлары болуб, индусланы багъыб тургъанларын эшитген эдик. Ала былайда тургъанлы озгъан джыйырма джылны ичинде кёблени кёллерине джетгенлерин, была да аланы, ала да быланы ангыларгъа, багъалатыргъа юренгенлерин да биле эдик. Бери суя миллетден адамла да келе туруучуларын айтхан эдиле. Баш нюзюркюбюз алагъа тюбеу эди да, алларына къарай юч кюнню ашырдыкъ.

Сууну баш джанындан беш къайыкъ бла джюзюб келдиле. Тюрсюнлери кертиси бла да адам къоркъарча эди. Тюб эринлеринде агъачдан сыргъалача төгерегирек этилген затлары къызыл боялыб эдиле. Эринлери, ол агъашчыкъла тарта, созулуб къалгъанча кёрюндюле. Бир къауумларыны къулакъларында да бар эдиле агъач сыргъалары. Биз болгъан элчикге джетгенлеринде, къайыкъларындан корзинала бла бир затланы тюшюрдюле, тонгуз этле болгъанларын артда билдик.

Аланы кёллерин къалдырмаз ючюн, джюрегим тартмаса да, берген этлеринден къабаргъа юрешдим. «Кутум вакуре»,— дедим ала ангылагъан кроко тилде. Алай айтханымы онгсундула. Джылы келген бир эркиши: «Сен да ашай кёреме тенгиз тонгузну этин»,— деб сейирсинди. Сора меннге бир уллу джиликни тутдурду. Алайда иги танышдыкъ. Белек заман да туруб, ызларына къайта тебренгенлеринде, бизни кеслерине къонакъгъа чакъырдыла. Барыргъа сёз бердик. Экинчи кюн эртденбласында бизни аллыбызгъа къараб турлукъларын да билдириб кетдиле. Биз да айтылгъан заманда уллу къобанны бир бутагъы Миссу суу бла келиб тюшдюк. Былайлары суя миллетни джуртуду. Төгерекеде къалын чегетден башха джукъ кёрюнмейди. Къайыкъланы алай къоюб, джаяу джолчукъ бла тебретдик.

Узакъ да бармай, кенг талагъа чыкъдыкъ. Таланы төгерегинде тереклени башлары чапыракъла бла джабылгъандыла. Аланы тюблеринде джашагъаннга ушатдыкъ. Таланы бир къыйырында талай адам, тютюн этдириб, чабакъ бишире эдиле. Джер-джерде топуракъдан этилген

сауутланы да эследик. Кийик адамлагъа ушасала да, хоншу миллетлеге бара-келе тургъанлары, ала бла да байламлы джашагъанлары себебли, былада балта, бычакъ, къыбды дегенча затланы кёрюрге боллукъду. «Биз къайда турлукъбуз» — деб сордукъ танышларыбызгъа. Ала къараб-къарагъынчы агъач юйчюк ишлеб, башын да пальма чапыракъла бла джабыб, джарашдырыб бердиле.

Биз кёб джангы затны кёрдюк, билдик бу миллетни юсюнден. Аны адамлары джерчиликде уруна биледиле. Алай а кийик джаныуарла, артыкъ да бек къабанла, тегерекдеги чегетледе кёбдюле да, мюрзеу салсала, хайыр алыргъа къоймайдыла. Ол себебден ала асламысына чегет кегетле, джаныуар, чабакъ эт бла кечинедиле. Кеслери да къонакъны скойген, чомарт, халал адамладыла да, муну сабийим, къартым ашар деб, джукъну аяулу этмей, нелери болса да, келгенни аллына саладыла.

Биз ол затланы кесибизни юсюбюзде да сынар ючюн къалмадыкъ.

Андан ары алим, бир кюн миллетни тамадасы Пентотини да алыб, чабакъ тутаргъа баргъаныны юсюнден джазады. Ол, биз аллында айтхан югославиячы алимни хапары болгъаны себебли, муну да окъугъуз, деди. Алай а башха затланы юслеринден бу адам джазгъанладан энтда бир кесекни юлгюге келтирмесек, суячыланы миллет шартлары, юй-турмуш джашаулары, культуралары толу кёрюннюк тюлдюле.

«Кюн батханлай, талада от этиб, аны тегерегине айланыб, джырлаб, тепсеб тебрейдиле. Джырлагъан джырлары хаман да бирчады, сёзлерин ангылаяллыкъ тюлсе. Кёбюсюне бир-бирлери бла къучакълашыб, артларына, алларына барыб тепсейдиле. Тамам арыб бошасала, тохтайдыла. Сууда джууунганларына артыкъ да сейирсиндик. Кюнорта заманда, суу джылына болур деген сагъатда, джагъагъа келиб, адамлагъа, сыртларын буруб, эринлери бла къулакъларындан агъач сыргаларын алыб, суугъа чынгайдыла. Джууунуб чыкъгъанлай, эринлери бла къулакълары къайгъылы боладыла, агъач сыргаларын такъгъынчы бир къоллары бла бетлерин джабханлай турадыла. Къымыжалай айланган айыбха саналмайды да, сыргъасыз айланган айыбха саналады. Суя миллетни адамларындан джангыз Пентотини барды юч къатыны. Тишируула ариу, джарашыб джашайдыла. Ючюсюнден да барды сабийлери. Алай а къайсы сабий, къайсы къатындан болгъанын билген къыйынды.

Джарва бла онге миллетле

Бу миллетле Андаман айрымканда кёбден бери джашайдыла. Алада эм уллу адам джюз элли сантиметрден уллу болмайды. Европачыла алагъа къаты джюрекли, къан ичер адамладыла, деген аман хапарны джайгъандыла.

Кертиси да, Англия, Голландия, Португалия колонизаторла XVI—XVII ёмюрледе бу айрымканланы миллетлерин кеслерине бойсундуруу ючюн аямай къазауат этгендиле. Ол къазауатлада айрымканланы миллетлери баш эркинликлери ючюн кюрешде керти джигитлик, батырлыкъ таънытдыла. Алай а тышындан келгенле хорлаб, кеслерине колония этедиле. Ингилиз аскерле айрымканланы миллетлерин аяусуз къырдыла. Аланы бир къауумлары къачыб, киши баралмазлыкъ къыйын джерлеге бугъадыла. XIX ёмюрню ортасы скремде бу айрымканланы адам саны 5,5 минг чакълы болгъанды. Арт элли джылда уа аны терт этиб юч юлюшю къазауатда къырылгъанды. Айрымканда джашагъан миллетлени адам саны 1931 джыл 460 болгъан эсе, 1951 джылда санау бла къуру 25 адам къалады. Кёб болмай Андаман айрымканны къалын чегетлеринде 200 чакълы бир адам табылгъанды.

Бу айрымканны адамлары джерге, малгъа уруна билмейдиле. Ала 1958 джылгъа дери ит да кёрмегендиле. Джашаулары учулукъ бла байламлы болгъаны себебли, алагъа ит а бек керекли эди. Аланы садакъдан башха сауутлары болмагъанды. Садакълары кеслеринден 50—60 сантиметрге узунду. Айрымканлада джашагъан миллетле Европаны колонизаторларына бойсунгунчу сернек бла хайырлана билмегендиле. Ашарыкъларын, кюнню иссилегинден къабынган отда бишириб, ашагъандыла. Къауумкъауум, тукъум-тукъум болуб джашайдыла. Хар тукъумну кесини джер юлюшю барды. Уугъа барсала, не да кёгет джыйсала, кеслерини джерлеринден башха джерге барыргъа болмайды. Арт кёзюулеге дери бу миллетле сатыу-алыу не болгъанын билмегендиле, биринде болмагъанны бири бериб, джашай келгендиле.

Алада ёмюрден бери джюрюген сабий ауушдуруу адет барды. Ол бек сейирди, кеси да кенг джайылгъанды. Ата бла ана сабийлерин 8—9 джылгъа дери кеслери асырайдыла, андан сора джууукъ адамларына бередила. Аланы

сабийлерин а была асырайдыла. Бу адет бир-бирине ышанмакълыкъны танытады. Джетген джаш бла, джетген кыыз да бир юй болуууна дери турмай, айырылыб, отоугъа чыгъадыла да, юйленгинчи алай турадыла. Эркиши сабий тѳзюмлю болур ючюн, анга, сабийлик кюнкюнден башлаб, талай затны сына-тадыла. Айтыргъа, санларын сюнгюню учу бла сылыб, узун-узун джырадыла. Аллай табла не къадар кѳб болсала, эркиши ол къадар чырайлы, багъалы кѳрюнеди.

*Эрнинде, къулагъында
сыргъасы болгъан эркиши.*

Джаш сабийлени, джыллары келгенден башлаб, эркишилени тизгинине къошар ючюн, кече таннга дери тепсетиб, танг атханлай, сыртларыны тубюнден ѳрге дери сюнгюню учу бла юч кере джырадыла. Сынау адетлерини бири олду. Джер башында миллетлени арасында, джашауларын былача тебсеб, джырлаб ашыргъан миллет болмаз. Юйленселе да, ѳлгенни басдырсала да, уугъа чыкъсала да джыр бла башлаб, джыр бла бошайдыла. Юслерине кийим киймейдиле. Алай болгъанлыкъгъа, адетлерине кѳре, санларына акъ балчыкъ джагъыб, бояб, кеслерин тюзетирге кюрешедиле. Аны да юйленген заманда бир тюрлю, адамлары ѳлюб, къара кийген заманда бир тюрлю этиб, юслерине алай джагъадыла.

Артыкъсыз да тепсеу башланырны аллы бла санларына тюрлю-тюрлю тылдан джагъыб, кеслерин бек ариу тюзетедиле. Бютеу санларын тиширыула бояйдыла. Адетлери алайды. Ёлюкню бастырырны аллы бла аны санларын да тылдан бла бояйдыла.

Сѳз ючюн, адамы ѳлген тукъумну тамадалары, санларын акъ тылдан бла бояйдыла. Ёлген адамгъа акъ бла кызыл тылданни тизгин-тизгин джагъадыла. Керти дуниягъа

кетгенни эки тюрлю джорукъ бла басдырадыла: не ёлюкню тобугъун иегилерине джетдириб, бюклеб, бамбук чыбыгъындан эшилген джегеннге чырмайдыла, не да аны бетин кюн чыкъгъаннга буруб джегенге салыб, мийик терекни башына бегитедиле. Ёлген адам салынган джерде от джагъыб, сауутха суу къюуб къоядыла. Андан сора аны джууукълары ёлюкню кюйген сюеклерин джыйыб, суу бла джууадыла. Баш сюегин, акъ, къызыл тылдан бла бояб, эскертмени тутханча юде тутадыла. Бир-бирде саугъа орнуна биреуге бередила, не да багъасы келишген бир затха ауушдурадыла. Бир-бирде, аны асыры кёб ауушдургъандан, баш сюек кимники болгъаны билинмей къалады.

Кёрмесенг, ийнанмазса

Индуc миллетни ичинде йогла деб бир тукъум барды. Аланы юсюнден кёб тюрлю сейир хапарла айтыладыла. Аланы этген ишлерин кёзю бла кёрмеген адам ийнанмазгъа боллукъду. Йоглада сюек джожукъду дегеннге адам ийнанырмы? Кертиси да алада сюекни орнуна сингирди, кемирчекди...

Адамла циркде акробатика оюнланы кёргюзген артистлеге къарайдыла, ала аякъларын башлары бла аудуруб, беллерин артха бюгюб, башларын джерге джетдириб, кёб тюрлю оюнла кёргюзедиле. Адамла алагъа бек сейир-тамаша болуб къарайдыла. Аллайла кёб тюрлю чыныгъыу ишлени юсю бла джетедиле быллай джетишимлеге. Алай а йогланы къатында цирк да ойнагъан тюз артистле джукъ да тюлдюле дерге боллукъду.

Театрда кесини усталыгъын кёргюзюрге чыкъгъан йог Жое Клемендореге джыйылгъан миллет бек сейир болуб къарады. Аны тюрсюню адамча болгъанлыкъгъа, бир заманда къыббача бурулуб, тенгереб тюшеди. Миллет аны башы аягъы къайры кетгенин билмей, сейирсиниб къалады. Ол а керти тобча тегерек бурулуб, тенгереб айланады. Бир заманда ол башын эки аягъыны ортасы бла ётдюруб, созуб джауорунларына джетдиреди... Адам ёмюрюнде кёрмеген бир джаныуарны тюрсюнюне киреди. Ол бауурундан джатыб, эки аягъын эки джанына кериб, бели таба эл-

тиб, джиб бла байлагъанча этеди. Андан сора чөгелөб, олтура туруб, бир аягъын артына созуб, джелке бла тюшюреди, экинчи аягъын къолтугъуну тюбю бла ич джанындан арт джанына чыгъарады. Бир къолу арты бла келиб, бойнуна джыланча чырмалады. Олтургъан миллет не айтыргъа билмей, тюш кёре тургъанча болады. Хар ким бир-бирлерине къараб, муну сюеклери къайры къачадыла? Не болдула деб сейир-тамаша боладыла. Ол заманда Клемендоре орнундан ёрге туруб, миллетге баш ийиб, разылыгъын билдиреди. Миллет аны адам болгъанын энтда бир къат билди. Жое Клемендорени кёргюзген усталыгъын миллет айтыб айталмайды.

Клемендоре кесини усталыгъын сейир кёргозе билгенча, хапарын да ариу айта биледи. Ол Болгарияда чыкъгъан «Космос» журналны къуллукъчусуна берген интервьюсунда беребиз:

— Соруу: Жое, сиз быллай усталыкъгъа къайда юрендигиз?

Джууаб: Йоклагъа быллай соруу берирге болмайды. Биз алай болуб джаратылгъанны орнундабыз. Не ючюн десенг, бу чемерликге бизни ата-бабаларыбыз бешикде заманыбыздан башлаб юретедиле.

Соруу: Бу сизни къаллай ата-бабагъыздан бери келген адети-гизди?

Джууаб: Адетибиз дерге да боллукъду, алай а бир джаны бла алыб къарасакъ, ол бизни миллетибизни джашаууна керекли ишлени бириди. Сёз ючюн, бир къауум миллет джерге урунады, бир къауум джашауун мал бла ашырады...

Соруу: Сизни миллети-гиз джангыз акробатикадан башха джукъ бла кюрешмеймиди?

Джууаб: Биз мындан сора да кёб тюрлю усталыкъла бла кюрешебиз. Бизде кёзбау этиу да бек кёбге джайылгъанды.

Соруу: Быллай усталыкъгъа юренир ючюн не этерге керекди?

Джууаб: Биринчиси таймаздан санларынгы чыныкъдырыу. Адамны санларын сабий заманында хар затха юретирге боллукъду, ол сеbebден санланы бек гитче заманда чыныкъдыра башлайбыз. Муну ёмюрледен джашаугъа сингиб келген школу, окъуу барды. Аны билмей хар адам да къуру чыныгъыу бла уллу джетишим этер деб айталмайма.

Соруу: Сен бусагъатда уллу адамса, сабий заманында не этгенинги, неден башлагъанынги эскерликмисе?

Кёрмесенг, ийнанмазса.

Джууаб: Игитда, дейсе. Ол чыртда эсимде болмаса да бусагъатда кесибизни сабийлерибизни къалай юретгенибизни кёребиз да. Мени беш джыл болгъан къарнашчыгъым барды. Ол кесини ичинде ичегисин къымылда тады. Кесини юсю бла уллу джюк машинаны ётдюреди.

Машинаны чархы аны къарнын басар заманда ичегисин ауурлукъ джетмезча бир джанына къачырады.

Соруу: Сизде кеси-кесин ёлтюрюб джангыдан сау болгъанла барды деген хапар джорюйдю халкъда, ол кертимиди?

Джууаб: Кюледи. Аны биз ёлгеннге санамайбыз, не ючюн десенг, ол кеси-кесин ийнанмакълыкъ бла джукъла тады. Джукълагъан кёзюуде аны организми къарагъаган кёзге кёрюнмезча тюрсюннге киреди, ёлген адамча болады. Кертисинде уа аппаратура бла тинтселе, сау болгъаны бек дженгил ачыкъларыкъдыла. Аны джукъудан аязыр заманын билген андан да тынчды. Не ючюн десенг, адамы мыйысында гезет этиучю органы барды. Анга мени бу заманда уятырса деб букоруб къойсанг, ол сизни ол заманда уятады. Ол иш мени кеси башымда да сыналгъанды. Мен аллай джукъуда, къабырда юч кюнню джатдым. Юч кюнден сора къазыб алгъанлай, сау болдум.

Соруу: Сиз диннге ийнанамысыз? Алимге Жанэ ийнанганча кёрюнеме деб ышарады. Жое Клемендорагъа ол заманда къыркъ юч джыл болгъан эди. Алай а анга отуз джыл да бераллыкъ тюлсе.

Ол бек джигер, ачыкъ кёллю, санлары ойнай тургъан джаш адамгъа ушайды. Кеси да кино бла театргъа барыргъа бек сюеди. Пионинаны бек ариу согъады. Ол кесини тилинден сора да, испан, ингилиз, француз, немча тилде да иги сёлешеди.

Жое Клемендоре тютюн, аракъы ичген адамланы биринчи кѳргенинде, бек сейир- тамаша болады. Аракъыны бир кесекчик дарман орнуна ичедиле. Жоеге сиз ауруб кѳргенмисиз, деб соргъанларында:

— Бизни миллетибиз бир заманда да аурумайды. Алай а джукъгъан эпидемия болса, андан биз бек кѳркъабыз, деб, джууаб береди. Кертиси бла да йогла суукъ аурууну не болгъанын да билмейдиле. Алада кесекле, ёбкелерине суукъ чабхан, джел, чапхын ауруу, рак, къарын ауруу не болгъанын да билмейдиле. Йогла сабий заманларындан башлаб, суукъгъа чыныгъыб ёседиле. Не ючюн десенг, ала суукъ сууну бурунлары бла ичиб, ауузлары бла тамакъларында чайкъай тѳгедиле. Ич органларын хар ай сайын дарман къошулгъан суу бла джуудуртуб турадыла.

Орус къралны эртдеден бери башчылары

№№ п/п:	Башчылык эгден жыллары	Кърап башчы	Джашууну узунлугъу
1	862— 879	ара шахар-Новгород Рюрик Варяжский	— 879
2	879— 912	ара шахар 862 джылдан —Киев Олег «Вещий»	— 912
3	912— 945	РЮРИКОВИЧИ Игорь	— 945
4	945— 966	Ольга «Святая»	— 969
5	966— 972	Святослав Игоревич	942— 972
6	972— 980	Ярополк I Святослович	961— 980
7	980—1015	Владимир Святослович «Святой»	960—1015
8	1015—1019	Святополк I Владимирович «Окаянный»	980—1019
9	1019—1054	Ярослав I Владимирович «Мудрый»	978—1054
10	1054—1068	Ярослав I Ярославич	1024—1078
11	1068—1069	Вселав Брючиславич Полецкий	—1101
12	1069—1073	Изяслав I Ярославич	1024—1078
13	1073—1076	Святослав Ярославич	1027—1076
14	1076—1078	Изяслав I Ярославич	1024—1078
15	1078—1093	Всеволод I Ярославич	1030—1093
16	1093—1113	Святополк II Изяславич	1050—1113
17	1113—1125	Владимир Всеволодович «Мономах»	1053—1125
18	1125—1132	Матислав Владимирович «Великий»	1076—1132
19	1132—1139	Ярополк II Владимирович	1082—1139
20	1139—1146	Всеволод II Олегович Новгород Северский	—1146
21	1146—1146	Игорь Олегович	—1147
22	1146—1149	Изяслав II Метиславич Владимир Волынский	1097—1154

№№ п/п.	Башчылыкъ этген жыллары	Кърал башчы	Джашауну узунлугъу
23	1149—1151	Юрий I Владимирович «Долгорукий»	1090—1157
24	1151—1154	Изяслав II Мстиславич	1097—1154
25	1154—1155	Ростислав Мстиславич (Смоленский)	—1167
26	1155—1157	Юрий I Владимирович «Долгорукий»	1090—1157
27	1157—1159	Изяслав III Давидович «Черниновский»	—1162
28	1159—1167	Ростислав Метиславич	—1167
29	1167—1169	Метислав Изяславич Владимир Воленский	—1170
30	1169—1174	Ара шахар 1169 жылдан — Владимир	1111—1174
31	1174—1175	Андрей Юрьевич «Боголюбовский»	—1176
32	1175—1175	Михаил Юрьевич	—1181
33	1175—1176	Ярополк III Ростиславич	—1176
34	1176—1212	Михаил Юрьевич	1154—1212
35	1212—1216	Всеволод III Юрьевич «Большое гнездо»	1188—1238
36	1216—1218	Юрий II Всеволодович	1186—1218
37	1218—1238	Константин Всеволодович «Добрый»	1188—1238
38	1238—1246	Юрий II Всеволодович	1191—1246
39	1246—1247	Ярослав II Всеволодович	—1252
40	1247—1248	Святослав Всеволодович	—1248
41	1249—1252	Михаил Ярославич «Храбрый»	1221—1264
42	1252—1263	Андрей Ярославич	1220—1263
43	1252—1263	Александр Ярославич «Невский»	1230—1272
44	1263—1272	Александр Ярославич	1241—1276
45	1272—1276	Ярослав III Ярославич	1250—1294
46	1276—1283	Василий Ярославич (Костромской)	—1304
47	1283—1284	Дмитрий Александрович	1250—1294
48	1284—1293	Андрей Александрович (Городецкий) Дмитрий Александрович	

№№ п/п.	Башчылык этген джыллары	Кърал башчы	Джашауу му узунлугъу
49	1293—1304	Андрей Александрович	—1304
50	1304—1317	Михаил Ярославич «Святой»	1271—1318
51	1317—1322	Юрий III Данилович	1281—1325
52	1322—1326	Дмитрий Михайлович «Грозные очи»	1299—1326
53	1326—1327	Александр Михайлович (Тверской)	1301—1339
Ара шахар 1328 джылдан — Москва			
54	1327—1390	Иван Данилович «Калита»	—1340
55	1340—1353	Семен Иванович «Гордый»	1316—1353
56	1353—1359	Иван II Иванович «Красный»	1326—1359
57	1359—1368	Алексей Федорович Бяконт (Митрополит)	1293—1378
58	1368—1389	Дмитрий Иванович «Донской»	1350—1389
59	1389—1425	Василий I Дмитриевич	1371—1425
60	1425—1432	Софья Витавовна (Литовская)	1371—1425
61	1432—1446	Василий II Васильевич «Темный»	1415—1462
62	1446—1447	Дмитрий Юрьевич «Шемяка»	1420—1453
63	1447—1462	Василий II Васильевич «Темный»	1415—1462
64	1462—1505	Иван III Васильевич	1440—1505
65	1505—1533	Василий III Иванович	1479—1533
66	1533—1538	Елена Васильевна Глинская	—1538
67	1538—1548	Бояре Шуйские, Бельские	1530—1584
68	1548—1574	Иван IV Васильевич «Грозный»	—1626
69	1574—1576	Семен Бекбулатович (Кесимовский)	1530—1584
70	1576—1484	Иван IV Васильевич «Грозный»	1557—1598
71	1584—1587	Федор Иванович «Блаженный»	1551—1605
72	1587—1605	Годунов Борис Федорович	1589—1605
73	1605—1605	Годунов Федор Барисович	—1606
74	1605—1606	Пжедмитрий I	

№№ п/п.	Башчылык этен джыллары	Кырал башчы	Джашаууу узунлугу
75	1606—1610	Шуйский Василий Иванович «Семибоярщина» Владислав IV Сигизмундович Ваза (Польский)	1552—1612
76	1610—1610		1595—1648
77	1610—1612		
		РОМАНОВЫ	
78	1613—1645	Михаил Федорович «Краткий»	1596—1645
79	1645—1676	Алексей Михайлович	1629—1676
80	1676—1682	Федор Алексеевич	1661—1682
81	1682—1689	Софья Алексеевна	1657—1704
		Ара шахар 1703 джылдан — Санкт-Петербург	
82	1689—1725	Петр I Алексеевич «Великий»	1672—1725
83	1725—1727	Екатерина I Алексеевна (Скавронская)	1684—1727
84	1727—1730	Петр II Алексеевич	1715—1730
85	1730—1740	Анна Ивановна, племянница Петра I	1693—1740
86	1740—1741	Иван VI Антонович, правнук Петра I	1740—1764
87	1741—1761	Елизавета Петровна	1709—1761
88	1761—1762	Петр III Федорович, внук Петра I	1728—1762
89	1762—1796	Екатерина II Алексеевна «Великая»	1729—1796
90	1796—1801	Павел Петрович	
91	1801—1825	Александр I Павлович «Благословной»	1777—1825
92	1825—1825	Константин Павлович	1779—1831
93	1825—1855	Николай Павлович	1796—1855
94	1855—1881	Александр II Николаевич	1818—1881
95	1882—1894	Александр III Александрович	1845—1894
96	1894—1917	Николай II Александрович	1868—1918
97	1917—1917	Львов Георгий Евгеньевич	1861—1925
98	1917—1917	Коренский Александр Федорович	1881—1970

№№ п/п.	Башчылык этен	Кърал башчы	Джашауну узунлугу
99	1917—1923	Ленин Владимир Ильич	1870—1924
100	1923—1953	Сталин Иосиф Виссарионович	1879—1953
101	1953—1953	Маленков Георгий Максимионович	1902—1988
102	1954—1964	Хрущев Никита Сергеевич	1894—1977
103	1964—1982	Брежнев Леонид Ильич	1906—1982
104	1982—1984	Андропов Юрий Владимирович	1914—1984
105	1984—1985	Черненко Константин Устинович	1911—1985
106	1985—1981	Горбачев Михаил Сергеевич	1931—
107	1991—	Ельцин Борис Николаевич	1931—

Къраллада 1980-чы джыллада болум

№№	Къралны аты	Анда джашагъанлары саны млн. адам	Джери — минг км ²	Ара шахары	Сёлешген тили	Дини
1	Австралия	15,9	7700	Канберра	инглиз	
2	Австрия	7,56	84,0	Вена	немча	
3	Албания	3,0	28,7	Тирана	албан	
4	Алжир	21,5	2381,7	Алжир	араб	мусульман
5	Аргентина	30,0	2800,0	Буэнос-Айрас	испан	католик
6	Афганистан	17,0	647,5	Кабул	пушту	мусульман
7	Бельгия	9,87	30,5	Брюссель	француз	католик
8	Бирма	37,6	679	Рангун	нидерланд бирман	будизм, христиан
9	Болгария	8,94	110,9	София	болгар	мусульман православный
10	Бразилия	132	8512,0	Бразилия	португал	католик
11	Англия	56,2	244,1	Лондон	инглиз	
12	Венгрия	10,6	93,0	Будапешт	венгер	католик
13	Вьетнам	60,0	332,0	Ханой	вьетнам	будизм, католик, христиан
14	ГДР	16,7	108,2	Берлин	немча	протестант
15	Гондурас	4,23	112,1		испан	католик
16	Гренада	0,11	0,34	Сент-Джердос	инглиз	христиан
17	Греция	9,9	131,9	Афины	грек	католик православный
18	Дания	5,11	43,0	Копенгаген	дат	лютеран

№№	Къралны аты	Анда джашагъанлары саны млн. адам	Джери — минг. км ²	Ара шахары	Сёлешген тили	Дини
19	Египет	46	1001,4	Каир	араб	мусульман
20	Израиль	4,26	14,1	Иерусалим	иврит	иудаизм
21	Индия	750,0	3287,6	Дели	хинди	индусы, мусульман, христиан
22	Индонезия	160,0	1904,5	Джакарта	индонез	мусульман христиан
23	Иордания	3,4	97,7	Амман	араб	мусульман
24	Ирак	15,2	434,9	Багдад	курд араб	мусульман
25	Иран	44,0	1648	Тегеран	персид	мусульман
26	Ирландия	3,5	70,3	Дублин	ирланд инглиз	католик
27	Исландия	0,24	103,0	Райкьявик	исланд	лютеран
28	Испания	38,0	504,8	Мадрид	испан	католик
29	Италия	57	301,2	Рим	итальян	католик
30	Кампучия	7,1	181	Пномпень	кемер	будист
31	Канада	25,5	9976,1	Оттава	инглиз француз	католик протестант
32	Китай	1046,30	9600	Пекин	кытай	католик
33	Колумбия	28,5	1138,9	Богота	испан	католик
34	Куба	10	110,9	Гавана	испан	мусульман
35	Кувейт	1,7	17,8	Эль-Кувейт	араб	будист
36	Лаос	3,6	236,8	Вьентьян	лаос	мусульман
37	Ливан	3,0	10,4	Бейрут	араб	мусульман
38	Мексика	76,8	1958,2	Мехико	испан	католик

№№	Къралны аты	Анда джашагъанланы саны млн. адам	Джери минг км ²	Ара шахары	Сёлешген тили	Дини
39	Монголия	1,92	1566,5	Улан-Батор	монгол	буддист
40	Мадагаскар	10,0	596	Антанариву	малагасий француз	христиан мусульман
41	Малайзия	15,0	332,8	Куала-Лумпур	малай	ислам
42	Мали	7,7	1240	Бамако	француз	мусульман католик
43	Марокко	22,8	446,6	Рабат	араб	ислам
44	Мозамбик	13,7	783	Мануту	португал	католик
45	Нигерия	94,0	923,8	Лагос	ингилиз	протестант мусульман
46	Индерланды	14,7	41,5	Амстердам	голланд	христиан католик
47	Никарагуа	3,2	130,0	Манагуа	испан	протестант католизм
48	Норвегия	4,15	324,0	Осло	норвете	лютеран
49	Пакистан	95	803,9	Исламбад	ингилиз	мусульман христиан
50	Парагвай	3,8	406,8	Асуньсон	испан	индус
51	Перу	19,2	1285,2	Лима	испан	католик католизм
52	Польша	37,3	312,7	Варшава	кечуа польша	католик
53	Португалия	10,2	92,0	Лисабон	португаль	католик
54	Румыния	22,8	237,5	Бухарест	румын	православный
55	Сальвадор	5,3	21,4	Сан-Сальвадор	испан	католизм
56	Сацовская Аравия	10,8	2150,0	Эр-Рияд	араб	ислам

№№	Қаралны аты	Анде джазагъанланы сағы млн. адам	Джері миңг км ²	Ара шахары	Селешген тили	Дини
57	Сингалур	2,5	0,62	Сингалур	кытай малай ингилиз араб ингилиз	Будда, ислам христиан
58	Сирия	11,0	185,2	Дамаск	араб	мусульман
59	АБШ	239,7	9363,2	Вашингтон	ингилиз	протестант католик
60	Самали	5,4	637,7	Могалишо	самалт	ислам
61	Судан	22	2505,8	Хартум	араб	мусульман
62	Таиланд	50,0	514,0	Бангкок	тай	христиан
63	Танзания	21,7	945,1	Дар-эс-Салам	ингилиз суахилл араб	будда ислам христиан
64	Тунис	7,2	163,6	Тунис	араб	ислам
65	Турция	51,4	780,6	Анкара	тюрк	мусульман
66	Уругвай	2,97	178,0	Монтевидео	испан	католизм
67	ФРГ	59,2	248,0	Бонн	немча	протестант католик
68	Филиппины	53,3	300	Манила	тагаль ингилиз	католик
69	Финляндия	4,9	337,0	Хельсинки	фин, швед	мусульман
70	Франция	55,1	551	Париж	Француз	лютеран
71	Чад	5,0	1284,0	Нджамена	—	католик
72	Чехославакия	78,9	127,9	Арага	чех, словак	мусульман
73	Чили	11,9	756,9	Сантьяго	испан	католик
74	Швейцария	6,4	41,3	Берн	немча француз италия	католик

№№	Кыралыны аты	Анда джашагъанланы саны млн. адам	Джерин минг км ²	Ара шахары	Селешген тили	Дини
92	Заир	32,0	2345,5	Киншаса	французе	протестанты
93	Зимбабва	8,3	390,6	Хараре	инглиз	«—»
94	Кения	19,5	582,6	Найроби	инглиз	христиан
95	Кипр	0,7	9251	Никосия	грек	христиан
96	Ливия	3,6	1759,5	Триполи	араб	мусульман
97	Мавритания	2,0	1030,7	Нуактот	араб	христиан
98	Малавич	6,8	118,5	Лилонгве	инглиз	индус
99	Непал	16,6	140,8	Катманду	непал	ислам
100	Нигер	6,5	1267	Ниамей	француз	индуизм
101	Оман	1,2	212,4	Маскат	араб	мусульман
102	Сенегал	6,4	196,2	Дакир	француз	христиан
						ислам

Къарачай къалмай бирди эмда къайда джашагъанды 1989 джыл?

Къралда эм артда (1989-чу джылда) бардырылгъан Бютеусоюз джаздырыугъа кёре, 155 минг 936 къарачайлы барды. Андан 150 минг 332-си РСФСР-де джашайды. Аны ичинде Эресейни ичинде джашагъан республикалада быллай бир къарачайлы джашайды:

Башкирияда	21	Мордовияда	39
Бурятияда	8	Терк Башы Тегейде	89
Дагъыстанда	75	Татарияда	44
Къабарты-Малкъарда	1201	Тувада	66
Къалмукъда	360	Удмуртияда	25
Карелияда	8	Чечен-Ингушда	110
Комиде	97	Чувашияда	28
Марийде	13	Якутияда	68

РСФСР-ден тышында 5604 къарачайлы барды. Къайдадыла ала?

Украинада	342	Латвияда	23
Белоруссияда	56	Къыргъызстанда	2509
Узбекистанда	329	Таджикистанда	45
Къазахстанда	2057	Арменияда	8
Грузияда	35	Туркменистанда	27
Азербайджанда	43	Эстонияда	23
Литвада	86		

Къарачайлыла алгъыннгы союз республикалары ара шахарларыны барында да джашайдыла.

Москвада	610	Ташкентде	130
Киевде	40	Алма-Атада	130
Минскеде	13	Бишкекте (Фрунзе)	296

Къарачай-Черкес областны кёб джылланы узагына Ставрополь крайгъа кириб тургъаны, бир ишексиз, миллетни да бир кесек ары джайылырына себеб болгъанды. Арт кёзюуде бардырылгъан санаугъа кёре, крайны шахарлары бла эллерине 13210 къарачайлы джашайды:

Нарсанада	2816	Предгорный района	
Ставропольда	1198		1776
Иссисууда	409	Андроповский района	
Сантукда	174		520
Невинномискеде	149		

Энди Къарачай-Черкесияда халгъа да бир къарайыкъ: мында 129 минг 349 къарачайлы джашайды. Къарачайлыланы эм кёбю джашагъан элле:

Ючкекенде	14000	Къызыл-Октябрда	3611
Первомайскеде	5573	Джангы-Джэгетейде	
Терезеде	5491		3282
Къумушда	3905	Красный Курганда	3180
Чапаевскеде	3729		

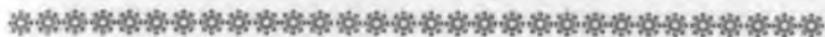
1979, 1989 джыллада бардырылгъан санаугъа кёре, (Орта Азияны айтмай) къарачай миллетни ёсюмюн хоншу миллетле бла тенгleshдирсек, былайды:

Ингушлула	127,6%	малкъарлыла	133,2%
чеченлиле	126,8%	къарачайлыла	119 %
къабартылыла	122,7%	черкеслиле	18 %
ногъайлыла	126,9%		

1959—1970 джыллада къарачай миллет ёсюм джанындан алда болгъанды (139 процентге ёсген эдик).

**ХАР
ЭЛНИ
КЪОЙ
СОЮУУ**

Тюркде

Тюркню бир кѳауум эллеринде эндиге дери сакъланыб келген бир адет барды. Ол да неди десенг, джаш суйген кѳызын кѳачырса, юйюне, джууукѳа, — тенгине элтмей, аны да алыб таулагѳа кѳачады. Бу бек кѳоркѳуулу адетди. Кѳызны адамлары аланы кѳууб джетселе, дауур чыгѳады, таб, адам да ачыргѳа боллукѳду. Кѳаугѳа болмай кѳалса, элни кѳартлары джыйылыб, эки джанына да ариу айтыб, джарашдырадыла. Андан сора той-оюн башланады. Кѳууанч талай кюннге созулады. Баш кюнден муслиманланы сыйлы кюнлери байрым кюннге дери барады.

Юйленирни аллында адетлери да бек сейирди. Джаш кѳатын алыргѳа излепенин атасына, анасына «Стамбулѳа барама» деген сѳзле бла билдиреди. Кѳыз сауутланы сындыра тебресе, аны адамлары да эрге чыгѳар кѳайгѳысы болгѳанын ангылайдыла. Джаш кѳзю илиннген кѳызына джюрегин ачыб кѳоймайды. Кѳыз огѳай деб, чорт кесе, сыйы тѳшгеннге саналады. Алгѳы бурун джаш кѳызгѳа алма иеди. Кѳыз алманы алса, джашха бийче болургѳа разылыгѳын билдиргеннге саналады. Ол халда экиси бир-бирин ангылагѳандан сора, ишин экисини адамлары кѳолгѳа аладыла.

Сѳз тыннгандан сора, джашны юйю кѳызны юйюне алтын джюзюк, кюмюш буунлукѳ, юсюн да джаулукѳ бла джабыб, бир табакѳ халыуа джибереди. Ол кюнден башлаб, кѳызгѳа сѳз тауусулуб башлагѳаннга саналады, кѳыз чачыны бир тѳюг да кѳрюнмезча, башына джаулукѳну алай кѳысыб турады. Джашны юйюнден кѳызны юйюне джюзюм, башха татлы кѳгетлени дженгил-дженгил элтиучю боладыла. Джашха да мындан кѳол джаулукѳ, тютюню бла хызен, дарий кѳлек дегенча затланы саугѳагѳа иедиле.

Кѳыз джаны сѳз тауусулгѳан кюнден башлаб, кѳызны юй керегин хазырлар кѳайгѳыгѳа киреди.

Чыгъар кюнюнде уа кьюанчны сыйына гѣджебле тутушадыла, джашла ат юсюнде кылыч ойнатадыла, чарсха чабадыла. Ала бла да кълмай, «кыыз оюнла» кьураб, кызны сабий заманын эсге тюшюрдиле, кѣзге кѣргюзедиле. Эрге барлыкь кызны тенглери, ийнар, джыр айта, аны чач эшмелерин чачдырыб, кына бла бояйдыла.

Хар элни кьой союу башха.

Анасы, эгечлери юйден чыгъа тебреген сагъатында джылаб айырыладыла. Эм ахырында, къызны къол аязы бла табанларын кыны бла бояйдыла. Андан сора танг атхынчы той-оюн этедиле. Келин юйюнден кетерини аллы бла къызгъа ахыр саугъасын джибереди. Аны кѳблюгю, азлыгъы джашны къарыууна, рысхысына кѳре болады. Алай а бай, джарлы болса да, кюзгю бла шекер иймей къойгъан адет джокъду. Ол экиси насыбны белгисине саналадыла. Айтыугъа кѳре, кюзгюден къызны насыбы, къууанчы кѳрюнеди, шекер а эр бла къатынны бал бла джауча джарашыб, татлы джашарча этеди.

Къыз юйюнден чыкъгъан сагъатда, аны башына уллу джаулукъ атылады. Кесин да алда арбагъа тюл, экинчи арбагъа миндиредиле. Атланы да кекеллерине лентала байлаб, сора гокка хансла тагъадыла.

Андан сора къобузчула къобуз согъуб, дауурбазла къагъылыб, арба орнундан тебеди.

Туура ол заманда кюеу, джыйылгъан джамагъатны аллына келиб, сакъал, мыйыкъ чыгъыб, уллу джаш болгъанын кѳргюзеди. Къызны алыб баргъан джолларына тѳрт аягъы бла байланган къойну атадыла. Къыз арбадан, бир-бирде уа атдан тюшюб, къойну джолдан бир джанына чыгъарыргъа керекди. Ол зат келин ишден къоркъмай, не кыйын ишни да баджарлыгъына шагъатлыкъ этеди. Къойну джолдан бир джанына чыгъарыргъа къызны къарыуу джетмей эсе, аны атасы хорланнганын бойнуна алыб, къойну иесине ол малны багъасына келишген тѳлеу береди.

Келин къайын атасыны босагъасындан атлар заманда кѳз тиймесин деб арбазгъа суу бюркедиле. Келген тиширыу сууда джауча къалкъысын, балча татлы болсун деб, юйню эшигине джау бла бал джагъадыла. Къайын ата джыйылгъанла таба ууакъ ачха, конфет, къалач, эрик, шабтал къатхан, будай, принч бюркеди. Сора той-оюнда башланады. Кече арасында, кюеу бла келин отоугъа кирген кѳзюуде, той-оюн бошала тебрейди, шкокла атыладыла.

Байрым кюн келгенни башындан ау джаулугъу алынады. Анга кѳб адам джыйылады. Келинге башха джаулукъ бериледи, дагъыда сыйлы саугъала этиледиле. Ау джаулукъ алыннгандан сора, анга «келинчик» деб тебрейдиле.

Францияда

Францияда эр бла къатынны айырылыууну юсюнден закон 1492 джыл чыкъганды. Андан сора бир джылдан Парижде юйленнгенле бла айырылгъанланы санлары тенг боладыла. Алай а арт джыллада айырылгъанла къошулгъанладан иги кесекге аз болгъанлары ачыкъ кёрюнеди.

Бу къралда къарт къызладан эсе къарт джашла кёбдюле. Дунияда къарт къызланы эм кёб джери Норвегияды.

Африкада

Африкада баланте миллетде эр бла къатынны айырылыуу джоругъу бек сейирди. Алада юйленнген кюн къызгъа саугъагъа къабдал бериледи. Келинни некаяхы къабдал джыртылгъынчы созулады. Ол себебден тиширыу, джашауун джаратыб турса, къабдалын аяб, аз киеди. Алай болмай, эринден айырылыры келсе, кёб кийиб, дженгил джыртаргъа излейди. Ол джылтырса, анга айырылыб кетген тынч болады. Ол халда къарасакъ, бу затны юсюнде эркишиден эсе тиширыуну эркинлиги иги огъунакъ уллуду.

Джангы Гвинеяда

Джангы Гвинеяда джаш скойген къызыны къатына барады да, бир джанында сураты болгъан къангачыкъ бла аны бетин сылайды. Алай бла «мен сени сюеме, юйленейик»,— деб билдиреди. Андан ары иш къыз айтханнга кёре болады. Ол миллетни ёмюрледен келген адетиди.

Мавайанда

Мавайан миллетде джаш кыызгъа тюл, кыыз джашха сездиреди суймеклигин. Аны билдирир ючюн, кыыз джашны ишлеген джерине барады. Алайда анга болушхан кибик этиб, болумну ангылатады.

Джангы Зеландияда

Джангы Зеландияда маори деб миллет барды. Алада джаш джаратхан кызына джыджымны туюмчекле этиб береди. Кыызгъа эки джашны кезю илиннген эсе, экиси, бирге келиб, аны эки кьолундан тутуб, эки джанына тартадыла. Ким хорласа, аны кыызгъа сезими уллугъа саналады. Алай тарт-соз этгенлери кыызгъа табсыз тийсе, джашланы ишлери болмайды.

Бенгалияда

Бенгалияда кыыз суудан толу кьошунну тьппесине салыб келе турган заманында джашны садакъ огъу аны кьулакь джаны бла ётерге керекди. Кыыз аны джарата эсе, джолгъа тюшген садакъ окьну аягъы бла кьлтюрюб, кьолуна алады. Ол кезюде тьппесинде кьошун чайкьалыб, аны ичиндеги суу тьгюлмезге керекди.

Австралияда

Австралиячы джашла башларына эвколипт агъачны кьабугьуну умуру себилген сарх кьысыб, беллерине тенгиз джаныуарланы кьабукьларын тагъыб, кьызны кезюне кьбюрек

көрүнүргө излейдиле. Алай а джаш джаратхан кызына сөлөшмөйдү. Джашны иннетин аны кийимине кыраб, кызы кесии ангыларга керекди.

Мороккода

Мороккода хар джыл сайын кыач айлада, Атлас таулары этегинде, Сиди-Ахмед шыйыхны кыбыры болган джерге байрам этерге атла, тюеле бла адамла келедиле. Ол кюн огунак алайы балаганладан толады. Кеслери да аланы джетген джерлерине, ким кыалай суйсе, алай сюеб бармайдыла. Орамны белгилеб, эки джаны бла тизедиле.

Ол иш тыннгандан сора, орамны бир джанында джашла атлага миниб хазырланадыла. Белги бергенлей, атланы башларын бошлайдыла. Атланы чабырыб, орамны бир кыйырындан бир кыйырына етедиле. Алайда уа кызыла, аланы джууук адамлары, джашланы болумларын, усталыкларын, лагымларын сынар ючюн, джыйылыб, саклаб турадыла. Джаш айтылган затлада кесини джигитлигин, акылын кергюзтсе, аны кызыланы эм ариуу джаратырга боллукду. Берберлик ант-хадид миллетни эртдеден келген адети алайды. Алада кюеу сайлауда ахыр сөз кызыга бериледи. Не этиб да кызыга кесин алдырырга керекди джаш. Ол себебден джашланы эришиулерин бир ыйыкга созулады. Ала бошалгандан сора, кызы тепсеу башланады. Джыр, той-оюн таулары зынгырдатыб турадыла. Ыйыкны ахыр кюнүнде эки ара ачыкланады. Юлениу той башланады. Миллетде джорюген айтыуга кере, эм ышангылы неках быллай кыуанчны кезююнде этиледи.

Тиширула башчылык этген эме

Кыатын, эр сайлаган адетле миллетледе бирер тюрю болганыча, бирге джашауларында да башхалыкыла бардыла. Юлгюге Малаяда бир талай элни алыб кы-

райыкъ. Алада оноу тиширыулары кьолларындады. Италиядан бир журналист, ол элде болуб, кьргенини, билгенини юсюнден уллу статья джазыб басмалагъанды.

Анда быллай тизгинле бардыла: «Тиширыула башчылыкь этген элле кьалгъан элледен арлакьдадыла. Алада эркишиле тиширыуладан башха турадыла. Тиширыула эркинлик бергенлерине кьере, келедиле, кетедиле. Аны бла да кьалмай, бийчелени джумушларын эрлери этедиле. Джерни, мюлкню да иеси тиширыуду. Ол ёлсе, хар не байлыкь да аны кьызына кьалады. Джашла аякълансала, энди бар да, кеси насыбынгы кесинг кьёр деб, бир кесек хапчюк бериб, юйден кьыстаб джибередиле. Хар нелери да толу болса, джерден, малдан, башха затладан тюшген хайырыны алтын тишлеге джоядыла тиширыула. Алтын тиши болмагъан тиширыу джарлыгъа саналады».

Журналист элге айланган сагъатда бир онглу юйню иеси Джемилэ деген тиширыу бла тюбешген, селешген халпарын былай джазады:

«Керекли юй джумушну толу баджаралмагъаны ючюн, эрин юйден кьыстаб джибергенин айтды Джемилэ. Ол эрини сёзюне уллу магъана бериб, ол айтханны этиб джашагъан тиширыулагъа бек сейирсинеди. Кьуру бу болуб да кьалмай, ол элде тиширыула кеслери башха джашаб, эрлерине айтханларын этдириб тургъанларын башларына махтаугъа санайдыла».

САБИЙЛЕНИ ЮСЮНДЕН

Кёб сабий табхан тиширыула

Дуния башында эм кёб сабий табхан тиширыу Леонтина Альбина Чилиде джашайды. Ол 55 сабий табханды. Къартлык баласы, 55-си туугъан кёзюуде (1981 джыл) Альбинагъа 56 джыл болгъан эди. Башхача айтсакъ, хар джыл сайын бир сабий табханды.

Бюгюнлюкде (1994 джылда) бу тири тиширыуну эки джыйырма сабийи (24 уланы бла 16 кызы) саудула. Онбир сабийи, джер тебрениб, ажымлы ёлгенди, тёртюсю да туугъан кёзюулеринде ауушханды.

Эресейде эм кёб сабийи болгъан ана Маргарита Вячеславовна Николаева Великие Луки шахарда джашайды. Аны онтогуз сабийи барды.

32 сабийни атасы

Сан-Францискада (АБШ) Том Омис деген кишини къатыны бир кереге тёрт сабий табханды. Андан сора беш кере ююшер, юч кере экишер, джети кере бирер сабий табханды. Аны бла Том Омис 32 сабийни атасы болуб, джер башында эм кёб юдегилени бирине саналады.

33 джылны ичинде 44 сабий табханды

Бир тиширыу баш иеси бла джашагъан 33 джылыны ичинде 44 сабий табханды. Онюч кере уа эгизле туугъандыла. Аны кесине эки эгечи болгъанды. Аланы бири 41, экинчиси да 21 сабий табхандыла.

Бешишер сабий табхан а дуняда бек аз айтылады. Аладан бири болгъанды Канадада Джонн деген фермерни юй бийчеси. Ол бир джолгъа беш къызчыкъны табханды.

Талай джылны мындан алгъа, ала бары да ёсуб, баш билим алыб чыкъгъандыла, аны юсюнден газетледе да джазылгъан эди.

Бир кереге 17 сабий табханды

Адам улу дунягъа джаратылгъанлы бир джолгъа эм кёб сабий табхан Америкадан Дорис Макдуэйн деген тиширыу болгъанды. Больницада сабийлени анасына врачла болумну айтыргъа базмай тургъандыла ол аязыгъандан сора да. Эртденбла болгъан ишни юсюнден ингирде билдиргендиле анга онджети сабий тургъанын. Алай а бош

Бир кереге 17 сабий табхан тиширыу.

тартыннгандыла врачла. «Уллу юйдегим болса деб, кёбден бери да Аллахдан тилек тилеб тура эдим, деб ышаргъанды ана.

Сабийлени аталары Эндрю Мекдуэйн келгенинде, медсестра, ол да къууанныкъды деб ашыгъыб айтады. Алай а ата къууанмайды, эс ташларгъа джетеди. Гаражда механик болуб ишлеген адам аллай бир сабийни асырагъан къалай ауур тиеригин ангылаб этеди алай. Бу джол туу-

гъан онэки джаш бла беш кыызгъа дери да бу юйдегини эки сабийлери болгъанды.

Сабийле да, аналары да больницада бир айны джатыб чыгъадыла. Ауурлукълары, санлары бирер-экишер туугъанладан гитче болсала да, саулукъларында кыяу эспегенлерин билдиредиле врачла аланы ашыргъан сагъатларында. Ол кюнледе огъунакъ ата да бош кьоркьгъанын ангылайды. Джууукъла, тенгле, кьрал да уллу юйдегиге болушуб тебрейдиле.

Беш сабийи да кыызчыкъла

Онджети огъай, бир джолгъа бешишер сабий табханла да дуняда бек аздыла. Аладан бери болгъанды Кананадан Джонни деген фермерни юй бийчеси. Беш сабийи да кыызчыкъла болгъандыла аны. Ала бары да ёсюб, баш билим да алыб, эрге чыкьгъандыла.

Эгиз сабийлени халилери

Алимле айтыудан, бир джолгъа туугъан сабийлени асламысыны халилери, фахмулары, энчи шартлары ушаш болады. Анга юлгюге Огюст бла Жан-Пиккерни келтирирге тыйыншлыды. Бу эгиз кьарнашланы бири физикадан, бири химиядан профессорла болгъандыла. Тыш кьарамлары, халилери да бир-бирине келишгенди.

Алты кере эгизле табханды

Ирландияда джашагъан 38 джыл болгъан Терезе Даффи деген тиширыу алты кере эгизле табады. Арт эгизлери — кызла, аланы хар бирини ауурлугъу юкюшер килограмм болгъанды.

Ёлюб сау болган джашчыкъ

Италияда Палерме шахарда Газтанино Фласке деген джашчыкъны ёпкелерине сууукъ чабыб, больницагъа тюшеди. Эки кюнден врач, аны юйюне телефон бла сёлешиб, ёлгенди, алыб кетигиз, дейди. Ёлюкню юйге келтириб, бастырыр къайгыы этиб башлайдыла. Бир заманда аны сынгысган тауушу чыгъады. Олсагъатлай атасы джашчыкъны больницагъа джетдиреди. Врачла джюрегине массаж этедиле. Ёлген джашчыкъны къаны джюрюй тебрейди. Талай кюнню больницада джатыб, сау болуб, юйюне къайтады.

Сабийге ат къалай аталады?

Орталыкъ Ганадада джашагъан ашанты миллетни адетине кёре, къарны болган тиширыугъа бир адам джукъ айтыб, джюрегин къыйнамайды. Алай а сабий табарыкъ тиширыула да къалганла бла бирча ишлейдиле. Алада, юйде, эшикте да ишлемеген тиширыуну сабийи да кесича эринчек болады, деген хапар джюрюйдю. Дагъыда бир сейир зат. Сабийни тууарын сакълагъан ата бла ана не табсыз болумда да урушмай, туююшмей, бир-бири бла ариу джашаргъа керекдиле. Алайсыз балаларыны халисине заран джетеди, дейдиле.

Сабий табарны аллы бла тиширыу анасыны юйюне барады. Анда туугъан сабий аякъланнгынчы экисине да къараб турургъа борчлудула. Тюрлю-тюрлю дарман хансланы сууун ичиредиле. Джаратылган сабийни къууанчына сабийле бишген гаккы ашайдыла. Сабий табхан тиширыу кёкюреги бла къолларын акъ бояу бла бояйды. Джангы джаратылган сабий сау элге белгили болады. Элни тиширыулары, эки ыйыкъны отун, суу келтириб, ашарыкъ этиб болушадыла. Эркишиле да, хар ким байлыгына кёре, ачха, кийим келтириб турадыла. Эки ыйыкъдан сабийге ат аталады. Атасы атайды аны. Къуру анга бериледи аллай эркинлик.

Ат аталгъан кюн уллу къууанч болады. Ата анга ички, ачха хазырлаб турады. Къууанчха юйдегиге джууукъ, таныш адамла джыйыладыла. Аланы арасында джылы бла эм уллу алгъыш этиб, сора сабийни къулагъына атасы атагъан атны айтыб, «сабийчик сен бизге къонакъгъа келмегенсе, бизни бла бирге джашаргъа келгенсе»,— деб къычырады. Бу миллетни адамларыны атлары кюнлени атлары бла аталады. Ол себебден джети эркиши ат, джети да тиширыу ат барды. Ол атла эркишилеге саудан аталадыла, тиширыулагъа сёзню биринчи харифлеринден тюл, орта сюремде харифледен башланадыла. Сёзню ахырына да башха хариф къошулады.

Айтыргъа, баш кюн туугъан джашха Кваржо атайдыла, къызгъа уа Аржоа, гюрге кюн туугъан джашха Квабена, къызгъа уа Абена, барас кюн туугъан джашха Кваку, кызгъа уа Акуа, орта кюн туугъан джашха Яхуа, къызгъа уа Яаа, байрым кюн туугъан джашха Кофи, къызгъа уа Афуа, шабат кюн туугъан джашха Кваме, къызгъа уа Амма, ыйых кюн туугъан джашха Кваси, къызгъа уа Аосуа деб аталады. Аны бла да къалмай, сабий юйдегиде ненчанчы болуб тургъанына кёре, къошакъ ат да бериледи. Сёз ючюн, биринчиге «бир», экинчиге «эки» деб, къалгъанлагъа да анга кёре айтылады.

Халилери бла джаныуарлачадыла

Калькуттада къыбыланы кюн батхан джанында джашагъан Сингих деб биреу, бёрюню эки гаджиси бла юч кючюгю тургъан дорбунда эки къызчыкъны табыб, юйюне келтириб асырайды. Алагъа бёрюню халиси асыры сингенден, бёрюча тёрт аякъланыб джюрюгендиле, тишлерин агъартыб, бёрюча хырылдагъандыла.

Амала бла Камала.

Сингих кызыланы юйюне келтиргенден сора бирине Амала, бирине да Камала атайды. Ангылагъан адамла Камалагъа сегиз джыл болгъанды, деб бегитедиле. Амала уа андан иги огъунакъ гитче болады. Сингих кызычыкъланы адам халиге юретир джанындан кюрешеди. Не келсин, Амала джукъгъа юреналмагъанлай, бир джылдан ёледи (21 сентябрда 1921 дж.).

Ол да, сау сагъатында ол бир кызычыкъ да джаныуарлача джашайдыла, джаныуарлача төрт аякъланыб джюрюйдюле, этни чийлей ашайдыла. Камала кеси къалгъанында, кюндюз джатыб, кымылдатмай, кече бёрюча улуб, тынгы бермей турады. Алай а бир джылдан Сингикге юрене башлайды. Экинчи джылында талай сёзню айта тебрейди. Орамгъа кымыжа чыгъаргъа уялгъаны да танылады. Адамча ашаргъа да юренеди. Кемала онджети джыл джашаб ёледи. (14 ноябрда 1929 дж.) Быллай сейир затла башха джерледе да болгъандыла. Сёз ючюн, 1661 джыл Литвада айюню кюркесинде онеки джыл болгъан сабий табылады. 1797 джыл Францияда Авейран чегетде уучула онеки джыл болгъан сабийни терекге маймулча ёрлеб баргъанын кёргендиле. Уучуланы бири, аны тутуб, атына да Виктор деб, Парижде Джан Итар деб врачха келтириб бергенди. Биринчи кюнлеринде джашчыкъ, къачаргъа умут этиб, ашарыкъ ашамай кеси аллына мурулдаб тургъанды. Врач, бир талай заманны кюрешиб, Викторну кийим киерге, бир бёлек джумушланы этерге юретеди. Алай а не окъургъа, не джазаргъа юреналмай, кырыкъ джылында ауушады.

Къой асырагъан сабий

1971 джыл Ирландияда бир къой сабийни асыраб тургъанды.

Кийик сабий Ремону

1954 джыл кийик сабий Рамюну Индияда «кийик сабий» Рамюну юсюнден сейир хапар джазылгъанды.

1923 джыл Ассама тауну этегинде дорбунда бир къаблан-ны ёлтюредиле. Дорбунда къабланни эки кючюгю бла беш джылгъа джетген сабий табылады. Сабийни атасы бла анасы да ол элде джашагъанла болуб чыгъадыла. Хапарны аллындан айтсакъ, уучула къабланни кючюгюн ёлтюр-генлеринде, ол да элде эки джыл болгъан сабийни урлаб кетеди. Алай бла джашчыкъ къабланни «юйдегиси»бла юч джылны джашагъанды. Аны тобукълары бла къол аязла-рында къалын берчлери болгъанды. Сабий төрт аякъла-ныб бек таб, бек дженгил джюрюгенди. Чий эт ашагъанды. Анга джууукълашхан адамны къабаргъа чабханды. Юч джылдан ол эки аягъы бла ёрге тура башлайды, сауутдан ашаргъа юренеди. Алай а, дагъыда бёлек заманны, не бир затдан къоркъуб, къачаргъа излесе, не биреуню сюрюб джетери келсе, төрт аякъланыб чабыб тургъанды.

Төрт джыл болгъан шофёр

Америкада, Эваневилл шахарны полиция бёлюмюне, шахарны бир орамында, бир гитче къызчыкъ машина джю-рютуб келеди деб, хапар джетеди.

Полицейле аны сюннге санасала да, машинаны тох-татадыла. Машинадан бир гитче къызчыкъ (төрт джыл болгъан) тюшгенинде, полицейле анга бек сейирсине-диле. Сора къызчыкъны атасын чакъыртыб соргъанла-рында, фирмада машиналаны къызыны эркин джюрют-генин айтады.

Джети джыллыкъ студент

Америкада Скот Шермен деген джашчыкъ юч джылын-да китаб окъуб башлайды. Джети джылында, школда экинчи классда окъуйду. Ол химия китабны кёб формулаларын азбар этеди. Вашингтон университетни химия факульте-тини деканы Лво Шуберт, джашчыкъны фахмусуна сейир

болуб, экинчи классда окъуй турган джети джыл болган джашчыкны Университетни химия факультетини биринчи курсуна алады.

Онекиджыллык студент

Американы Колорадо штатында онеки джыл болган Сандра Санбори деген кызычык Университетге экзамен бериб, биринчи курсха тюшеди. Ол анга дери школда окъумаганды. Фахмусун, билимин сынаган Университетни устазлары, кызычыкны биринчи курсда бек иги окъуруна ышанадыла.

Ауур сабий

Белоруссияда Владимир Александрович Боденкону кыатыны сабий табады. Аны ауурлугу 6 килограмм 600 грамм болады, башхача айтсакъ, 6 ай болган сабий бла тенгди.

45 кюнден сора

Бенголияда (Индия) бир тиширыу, сабий табхандан сора, 45 кюнден экинчи эгиз негерин табады. Бу медицинада биринчи кере болады.

Оналты ёксюз сабий

Ташкентде Пельман атлы артельде ишлеген Шаахмед Шаахмудов, Ата джурт кызауатны кыйын кюнлеринде оналты ёксюз сабийге кыраб, алагъа тюз фахму, хали

бериб ёсдюреди. Аланы ичинде орус, къазакъ, юзбек, татар, чуваш, еврей, молдаван миллетлени сабийлери болады. Сабийле барысы да уллу болуб, бирери-бирер джерде къуллукъ этеди.

Тюз ёсюб баргъан сабийни джылына кёре узунлугъу бла ауурлугъу былай болургъа керекди

Джылы	Узунлугъу см.	Ауурлугъу кг
Джангы туугъан сабий:	50	3,2
6 айда	65	7,5
1 джылда	73	9,5
2 джылда	83	12
3 джылда	92	14
4 джылда	98	16
5 джылда	102	17
6 джылда	109	18,5
7 джылда	113	21,5
8 джылда	119	23,5
9 джылда	123	25
10 джылда	126	27
11 джылда	134	31
12 джылда	137	33
13 джылда	142	35,5
14 джылда	150	40
15 джылда	152	45,5.

Джети ыйыкъда сёлешген сабий

1964 джылны къач айларында Югославияны Бешка деген элинде адам джашауунда болуб кёрмеген бир сейир хапар айтылады. Дуниягъа джаратылгъанлы бир ыйыкъ болгъан сабий сёлеше башлагъанды. Аны сёлешгенин биринчи кере төрт адам эшитгенди. Бир кюн ингирала, сабийни анасы, аны къатына келиб:

— Къызым, ач болгъанмыса? — дегенинде, «Хо ач болгъанма», — деб джууаб этгенди. Ол заманда кеси сабийимден кесим къоркъарча болдум, — дейди анасы. Мен ол заманда джатыб, тынчайыб тура эдим. «Хо, ач болгъанма» деген сёзню эшитгенимде, кеси къулагъыма кесим ийнанмадым, — дейди атасы. Ол элде джашагъан Софья деб бир тишырыу да былай деб, хапар айтады: «Мен бир кюн сабийни кёрюрге юйюне келсем, ол орнунда джатыб тура эди. Бир заманда «ашарым келеди» деб къычыргъанында, бек сейир болдум».

— Сабийге 8 кюн толгъанында, аны ата-анасы клинакагъа алыб барадыла. Врачла аны сёлешгенине сейирсиниб, «теория джаны бла къарасанг, быллай зат болмазгъа керекди», дейдиле. Кёзю бла кёрмей, къулагъы бла эшитмей, быллай затха адам ийнанмазча болгъаны себебли, сабийге джети ай бла джарым толгъанында, журналистле аны кёрюрге келиб: сабийни «джукъум келеди, ашарым келеди, сагъат ненча болгъанды», — деген сёзлерин эшитдиле.

Сабийге къараргъа Белград шахардан онглу, билимли медицина къуллукъчула да келедиле. Ала сабийни не тюрлю джаны бла да тинтиб, сынаб кёредиле. Врачланы айтханларына кёре, тюз ёсген сабийни сегизинчи тиши бир джылдан кёрюне башлайды, муну уа джети ай толгъунчу огъуна чыкъгъанды. Аны джети ай болгъан заманда айтхан бир къауум сёзлерин тюз ёсген сабий эки джыл толгъандан сора айта башлайды. Газетчилени тилеклерине кёре, Белграддан келген врачла сабийни психомоторлукъ джанындан айтырча дженгил ёсюб баргъанын чертдиле.

Къулагъы болмагъан сабий

Нью-Йоркда джашагъан Изекиль Идет деб бир кишини къатыны эки къулагъы да болмагъан джаш табады. Аны башында къулакъны ышаны да болмагъанды. Алай а сабий тауушха ауузун ачыб тынгылагъанча кёрюнеди. Ол уллу болуб, школгъа джюркюй башлагъанды. Устаз айтханнга кёре, аны эшитиую, фахмусу башха сабийледен кем тюлдю.

МЕДИЦИНАНЫ ЮСЮНДЕН

Юч джашчыкъ табханды

Березовка район аралыкъда джашагъан Ахидова беш-джыллыкъ джашчыгъына нёгерлик табарыкъма, деб тургъанды. Алай а умут этиб тургъаныча болмай, юдегиге юч джашчыкъ къошулуб къалады.

Область больницыны роддомда Агропромбанкны Березовск бёлюмюню бухгалтери 27-джыллыкъ Вера Ахидовагъа юч джашчыкъ тууады. Аланы бир-бирини ауурлугъу 1,5; 1,8; 1,9 килограммды. Бусагъатда сабийлени саулукъларына Пермь шахарны 13-чю сабий клиникасыны алимлери къарагъанлай турадыла.

Роддомну тамадасы Тамара Каленова билдиргенге кёре, сабийлени аналары кёб турмай больницадан юйюне къайтырыкъды. Сабийле да, хайт деб, игичикле болуб барадыла.

Вера Ахидова айтыудан, не кесини джууукъларыны, не къайынларыны джанындан джуууукъларыны ичинде эгиз табхан болмагъанды, ол себебден биз бек сейирсиндик бу юч джашчыкъны туугъанларына, дейди.

Ёлюб сау болгъанла

1962 джыл декабрь айда Целиноград областда джолдан узакъ болмай, бузлаб тургъан бир джашны эслейдиле. Документлери хурджунунда боладыла да, ол Бабин деген шофер джаш болгъаны ачыкъланады. Ёлгенине ишексиз болсала да, врачлагъа бир кёргюзейик деб, больницагъа джетдиредиле. «Да муну бери келтирмей, юйюне табдырсагъыз а», — дегенле да боладыла, алай а врач Лесний Ким, бир себеб болса уа деб, ёлюб бошагъан адамлагъа этилген мадарланы этиб тебрейди.

Артерияларына къан къуйгъандан сора беш минутдан, аны къаныны басымы алтмыш миллиметрге келтюрюледди, сау болур ышанлары таныла башланадыла. Дагъыда бёлек заманны кюрешгенден сора, джан киргеннге ишексиз болдула. Талай кюнден больницадан чыгъады. Эки айдан ишлеб да башлайды.

1960 джылда да болгъанды анга ушаш зат, «Ярослав» совхозну трактористине да аллай зарауатлыкъ джетеди. Аны, Владимир Харинни, къоллары, аякълары бузлаб, къатыб башха джерлеринде да джылыуу къалмай тургъанлай, участок больницагъа келтиредиле. Врач Павел Абрамян джюреги не аз да урмагъанын, солуюу тохтаб бошагъанын билдиреди, кёзлери да джарыкъны сезмегенлерин айтады. Алай а, адамларыны тилеклери бла, ишексиз болайыкъ деб, ала да болушуб, санларына джылы грелкала салыб, спирт бла ышыб, джюрек тамырына адреналин дарманны къуб тебрейди. Артерияларына да къуядыла къан.

Къыркъ минутдан аны джашаугъа къайта тебрегенин сезедиле. Онеки сагъатдан Владимир берилген соруулагъа джууаб этиб тебрейди. Алай бла ачыкълайдыла, ол, къарда джугъун билмей, талай сагъатны джатханын.

Дарман уу

Эстонияны ара сахары Таллинде «Выпразид» деб завод барды. Анда джыланланы ууларындан дарманла этедиле. Ол бек къыйын ишди. Сёз ючюн, 250 грамм къургъакъ уу хазырлар ючюн, он минг уллу джыланлы тутаргъа керекди. Айхай аллай джыланла да бир джерге джыйылыб, сакълаб турсала уа. Ууну алыр ючюн кёб айланыргъа, излерге, тутаргъа керек болады.

Алай а бир-бирде джыланла излей джайылгъан экспедицияланы джоллары болуб къалады. Алгъаракъда Къазахстанны къыбыла джанына баргъанла да къууаныб къайтхандыла. Ала бир талай джылан уягъа тюртюлгендиле. Хар бир уядан 250 уулу джылан тутхандыла. Узунлугъу он километр болгъан джерге айланыб, 2100 джыланлы табхандыла. Артда да ол тегерекде джыа кетиб, джыланланы санын 2500-ге джетдиредиле. Ол ишни экспедиция эки айгъа тындырады.

Джыланни уундан асламысына джел ауруулагъа джарагъан дарманла этиледиле.

Тиши алыннганында

Тюркде джашагъан Юсуф Офкан деб бир кишини, онбеш джылындан башлаб, кёзлери сокъур, къулакълары сангырау болуб къаладыла. Ма ол халда, адам ортасына джетгинчи азаб чегиб джашайдыла.

Бу джолда тиши къаты ауруб, врачха барады. Врач, къараб, сол джанында баш азау тишин алады. Ол кетгенлей, Юсуфну кёзлери да кёрюб, къулакълары да эшитиб тебрейдиле. Алай нек болгъанын не тишни алгъан, не башха врачла, алимле джукъ айталмайдыла.

Бек къоркъуулуду

Манчестерде врач Джон Драк бир кере джукъланган папиросну, сигаретни джангыдан къабындырыб ичген адамны саулугъуна къалай болгъанын тинтгенди. Аны ачыкълар ючюн ёпкелери ауругъанлагъа къарагъанды.

Врач ёпкелери рак болгъан 333 адамны юсюнде бардыргъанды илму ишин. Аланы кёбюсюне папиросну, сигаретни бир кере джукъланнгандан сора, не да кеслери джартысын ичиб бир кесекден къалгъанны къабындырыб ичгенле болгъандыла. Ол кесини сынамыны тамалында алай ичгенни бек къоркъуулу болгъанын бегитгенди.

Баскетболчу хирург

Америкачы Клиффорд Рэй алгъаракълада айтылгъан баскетболчуланы бири болуб тургъанды. Арта аны тилеб, башха ишге кёчюргендиле. Дельфинлени адамла иш этиб

къурагъан кёлледе, гитче, уллу да келиб къарарча джерледе да тутадыла. Америкада да алагъа эс бёледиле, къайгырадыла. Бир-бирде къаты затланы джутуб иерге ёчдюле. Аллай кёзюледе ауузларындан ичлерине узалыб, бери алыргъа керек болады.

Ветеринар врачла хар къуру да ол ишни тындырыб къоялмайдыла. Нек десенг, алай узалыб алыр ючюн, адамы билеги узун болургъа керекди. Ансы ёнгечини туб джанына, ашхынына джеталмайды. Ол себебден аллай адам излей келиб, Рэйни табадыла. Аны билеклерини узунлуклары 114 сантиметрди. Алгыннгы баскетболчу иги кесек заманны хирургну къуллугъун тындырыб тургъанды.

Гаккыла джарайдыла

Американы врачлары эндиге дери киши эс бёлмеген бир ишни бардырадыла. Джылы тохсаннга джууукълашхан бир къарт саулугъу, тирилиги бла да ол тегерекде белгили болгъанды. Аны былай сакъланнганыны чурумун излеб тебрейдиле. Тургъан джеринде, джашауунда башхаладан айырыб айтырча джукъ табмайдыла. Ашагъанына къарагъандыла. Арт онбеш джылны ичинде кюнюне 25 гаккы ашаб тургъанын эшитгенлеринде, бек сейирсингендиле. Башха хантлагъа уа къалгъанлача узалгъанын ачыкълагъанларында, къартха къарыу-кюч берген, аны саулугъун сакълагъан да гаккыладыла, деген оюмда тохтайдыла. Энди аны да, гаккылагъа эркин узалгъан башха адамланы да халларына илму тамалда къараб турадыла.

Джукъудан уянмагъан къыз

1947 джыл январь айда Американы Чикаго шахарында джашагъан Петриция Магир деб бир къыз аскерде суйгенинден письмо алады. Джаш ауур джаралы болуб, госпиталда джатханыны юсюнден джазгъан болады. Къыз хант

Джукъудан уялмагъан къыз.

юйлерине кириб, письмону талай кере окъуб чыгъады. Алайда кюн орта азыгъын да ашайды, джюреги тамам кыйналыб, терезеден аулагъа кезлерин чыракъ ийиб, белек заманны олтурады. Сора эснеб тебрейди. Джукъу басханча болгъанында, ич бёлмеге кириб, орнуна таянады.

Къыз ол джатханы бла юч кече бла юч кюнню джукълайды. Уяныкъ болур деб, къарай тургъан адамларына къоркъуу кириб, врачны чакъырадыла. Ол къараб, билген мадарларыны барын да этеди, болмайды. Анда да бир кёрейик деб, сахарны клиникаларыны бирине саладыла. Аны бла ол джукъудан уянмай 1964 джылгъа дери турады. 1964 джылда ахыр кере аны юсюнден газетлеге джазылгъан эди. Ол кезюуге джылы 36 джетген къыз алгъынча джукълаб тургъаныны юсюнден айтыла эди. Артда къалай болгъаны белгисизди.

Сабий табхандан сора

Норвегияда Тюретсен деген элде 1919 джыл 8 февральда Аугуста Лангард къыз табыб къутулгъандан сора 6 сагъат 28 минутдан джукъугъа сингеди. Алай а муну халы биз

башында айтхандан башха тюрлю болады. Джукълаб тургъанлай, къатында адам къымылдаса, ол да къымылдайды, саламлашыргъа биреу къолун узатса, ол да узатады, хант келсе, ауузун ачады. Къайсы хантны да ашайды, алай а исси хантланы онгсунады. Врачла келиб, джюрегине тынгылаб, не дарман, не ашарыкъ иги боллугъун айтыб кетгенден озуб, аны халын тинтиб, къараб да кюрешмейдиле. Аплах джазыкъсыныб бир зат болмаса, уяталмазлыкъларын билиб этедиле алай. Аугустаны эри дунягъа джаратылгъан сабийни асыраб, уллу къыз этеди. Ол да анасына къарай башлайды. Ана джыйырма эки джылны ичинде, ол джукълагъан кезюуден къарт болмай турады. Уяннган сагъатында эри да къатында болады.

— Кеч болуб къалгъанды да, сабийни ач этдим, бери чабдыр, — дейди кезлерин ачханлай эрине. Джукъусу аязыб, ёрге тургъандан сора, дженгил къарт болуб тебрейди. Бир джылны ичинде джыйырма джыл джашагъанча болумгъа келеди. Ол джукъудан уяннгандан сора беш джылдан 1946 джыл ауушады.

22 джылны джукъламай тургъан адам

Югославияны Благай элинде джашагъан Франько Микулич, 22 джылны джукъу не болгъанын билмей тургъанды. Аны ючюн джукъну унутмайды, не къыйын задачланы да къагъытха джаза айланмай, акъылында дженгил огъунакъ санаб чыгъарады. Аны айтханыбыз, джукъусу келген адам мууал болады, хазна джукъгъа магъана бералмайды. Мында уа ол затланы бири да кёрюмейди, саулугъу да игиди. Алпындан айтсакъ, Франькогъа джети джыл болгъан сагъатында арбазда ойнай тургъанлай, арлакьда гранат атылады. Илгенген, къоркъгъан да этиб, къачыб юйге киреди. Ол кече кез къысалмай чыгъады тангнга. Андан сора чыртда джукълапаймай къалады. Аны ючюн дерслеге джюрюгенин къоймайды.

— Джокъду абзырагъаным, джокъду бу озгъан 22 джылны ичинде — дейди ол кеси. — Алай а, кече халкъ джукъугъа сингиб, кесим къалсам, ол къыйын тиеди. Джаз, джылы заманлада, юдегилени тынчлыкъларын бузмайым деб, кече эшикге чыгыб, орамда, арбазда айланама. Суууклада уа, алай этер мадарым да болмай, джунчуйма. Сутканы къайсы кёзююнде да джукъугъа барыргъа, ишлерге бир-бирле арыдыкъ-зат дейдиле, мен арыгъан не болгъанын билмейме. Ол аскер къуллугъун да этеди. Джукъу бла шох болмагъанын билгенлеринде, кёбюсю кече къарауулгъа салыб турадыла анда. Аскерден къайтханындан сора да беш-алты джылдан, кеси къуллукъ этген взводда джашланы шокларыны номерлерин саулай азбар биледи. Франко алты цифрдан къуралгъан санланы бир кесек заманга акъылында керелеб чыкъгъанын айтады.

— Мындан алда ким эсе да биреу, эки минг джылны ичинде ненча толу джыл, ненча уллу байрам болгъанын дженгил санаб, ёч алгъанды, деген хапар чыкъгъан эди газетде, — дейди Франко. — Анга нек сейирсингенлерин билмейме. Мен он минг джылны ичинде ненча байрам болгъанын, кёб сагъыш да этмегенлей, айтырыкъ эдим алагъа.

Джукъламагъанына 46 джыл болгъанды

77 джыл болгъан шведли Олаф Эрикесон 46 джылны джукъламай тургъанды. Ол заманны ичинде бир кере да эснемегенди. Джукъусу кесекледен къыйын ауругъанындан сора къачханды.

Кече ол, орунда джатыб, бёлмесинде потолокга къараб, танга чыгъады. Эртденбла эртде туруб джумушун этиб башлайды. Анга алгъаракъда операция этерге керек болгъанында, наркоз бла да джукълаталмай къоядыла. Алай а Олаф къачан болса да джукъларыкъ болурма деб умут этгенлей турады.

Кеси кесине операция этгенди

1961 джыл Антарктикада «Новолозеровская» деген станцияда врач Л. Рогозовну сокъур ичегиси тутады. Къатында уа анга болушургъа хирург, врач табылмайды. Сокъур ичегисин алыб атмоса уа, ол атыллыкъды. Сора хирург Л. Рогозов кеси кесин джарыргъа таукел болады. Кереклини хазыр этиб, столгъа джатады, кюзгюню кесине табыча салады да, къарнын джырыб, сокъур ичегисин алады. Операция сагъат бла джарымны барыб, джетишимли бошалады.

«Эки аталы» эки эгиз

Швецияда бир тиширыу эки эгиз сабий табхан эди. Ол сабийлени атасы кимди, деб соргъанларында, тиширыу бир эркишини айтхан эди. Анализле этиб кѳргенлеринде, эгизлени бирини атасы ол эркиши болгъанын ачыкъланганды. Экинчи сабийни атасы уа башхады, деб бегитгендиле врачла.

Экинчи эркишини атын айтыргъа унамай, гынттылы тиширыу бюгюн, бюгече да тынгылауну басыб турады. Эшта, ол аны иши болур, алай а бир ана табхан эки эгизни эки «атадан» болгъанлары керти да аз тюбеген затды.

Эки къолу да юзюлюб

Донецк шахарда къумач сокъгъан фабрикада ишлеген бир джаш адам — Тимур Салимзинов къаллайла эсе да табсыз къымылдаб, бир кюн станокда эки къолун да бирден юздюрюб къояды. Насыбха, эс ташламай, ол мастерскойда ишлей тургъан ремонтчулагъа чабыб барады, ала да, олсагъатлай аны къуюлюб баргъан къанын тохтатыр мадарла этиб, больницагъа билдиредиле.

Хирургия бѐлюмню тамадасы Владимир Борзых эки къауум къураб, Тимурну эки къолуна да бирден операция этдиреди. Медикле, юзюлген къолланы къан тамырларын, сингирлерин, сюеклерин ызларына тиге-джалгъай, тогъуз сагъатны таймаздан кюрешедиле.

Энди уа, врачла айтханнга кѐре, джашха къоркъуу джокъду: эки къолу да сау боллукъдула.

Суу дарманды

Шаркъ философияда айтылгъанына кѐре, джашауда суугъа, тереклеге, магъаданнга уллу эс бѐлюнеди. Ала бир-бирлери бла байламлылыкъда джашауну гармониялы этдиле. Аланы араларында байламлылыкъ неда бирчалыкъ андан башланадыла. Айтыргъа, джерни юсюн суу басыу, джер тебрениу, от тюшюу дегенча затла — сѐзсюз да, бу затны адамланы эмда джаныуарланы джашауларында магъанасы уллуду. Адамгъа саулукъ амалсыз керек болгъанын ким да биледи. Саулугъуна сакъ болургъа излеген адам таймаздан бу башында сагъынылгъан элементле бла байламлы болгъанлай турмаса, муратына джеталлыкъ тюлдю. Бу затланы хакъындан XII ъмюрден келген бурунгу индиячы «Риг-Вера» деген трактатда да айтылады.

Сууну багъыу хыйсабы болгъаны да анда айтылады. Адамгъа гигиена джаны бла да суу уллу джумуш этеди. Бурунгу урум философ Филес Мелодкий былай джазгъанды. «Бютеу джаны болгъан затны биринчи тамалы сууду. Не тюрлю зат да аллында суудан джаратылады, къуруб тас болгъан тѐресинде да ол суугъа бурулады. Бизни адам чархыбыз да ол затха шагъатды. Аны 75 проценти сууду, къанны плазмасында уа суу 90 процентге дери джетеди».

Бизни эрагъа дери заманлада джер тюбюнден чыкыгъан джылы сууланы алапат хайырландырыб тургъандыла — бассейнле ишлеб, алада фараонланы джууундургъанды. Сакъаты, ауругъаны, джарсыгъаны болгъанла бары да аллай джерлеге джыйылыучу болгъандыла. Алай бла, кеслерине мадар излегендиле.

Минерал сууланы адамланы багъыуда хайырландырыу Россияда Петр Великийден башланганды. Тыш къраллада джылы сууланы джаратханларын кърюб, ол Россияда джылы суула чыкъган джерлени излерге буюргъанды. Аны излемин къабыл эте, биринчи багъыу суула ачылгъандыла. — Карелияда «Марциальные воды» деген курорт алай бла къралгъанды. Орус миллетни белгили адамлары онтогъузунчу ёмюрде Кавказ минерал суулагъа эс бургъандыла. Шимал Кавказны балхамлыкъ этген сууларында тюрлю-тюрлю ауруудан инджилгенле кеслерин бакъдырыб башлагъандыла.

Ариулукъгъа ие болургъа излеген бийчеле да келгендиле бери — аллай суулада джууунуб, санларындан къраллыкъны къуугъандыла.

Сейир дарман

Аякъларымда грибок аурууму сау этер ючюн, мен бармагъан, мен ачмагъан, кирмеген эшик къалмады, дерча эди. Санаторийлеге, курортлагъа дери да баргъан эдим. Алай болгъанлыкъгъа, ауруума бир себеб табмагъан эдим. Бир кюн а, журналлагъа кърарай келиб, бир рецептни окъудум. Анда джазылгъаныча дарман этиб, аны аякъларыма джакъдым. Инджитиб тургъан ауруум бир ыйыкъны ичине тас болуб къалды. Мен Самара шахарда джашайма. Тукъумум — Кабанова. Менича бу ауруудан инджилиб тургъанла дагъыда болурла деб, дарманны рецептин джазама.

Дарман былай этиледиди: джарымлитрлик банкагъа 90 процентлик уксус эссенциядан 50 граммгъа бир тауукъ гакыны ичин чийлей къатышдырама. Сора, башын джабыб, салкъын джерге бир суткагъа салыб къояма. Ол заман ётгенден сора, 200 грамм сары джауну къошама. Барын да бирден иги къатышдырама, дагъыда бир суткагъа, алгъынча, салкъын джерге салама.

Бу дарман бла экземаны, адамны аякъларында грибок аурууну, берчлени, кичиуню, джик аурууланы да сау этерге боллукъду.

Дарман бла хайырланган кёзюуде чагъыр ичерге джарарыкъ тюлдю. Аурууугъуз дженгил сау болмагъанча кёр-

сегиз, дарманны кѳошакъларын тюрлендирирге боллукъду: 200 грамм джауну орнуна 50 грамм джау кѳошуб. Дарманны кѳошакъларын тюрлендиргенден сора джакъсагыыз, джакъгъан джеригиз, кюйгенча кызыб, ачыргъа боллукъду, алай а тезерге кюрешигиз, суу бла джуугъан — иш этмегиз.

Энди кеси кесин ёлтюрюрге болады

Австралияны Шимал территориясында джангы закон алыннганды. Анга кёре, ауруб, джашауундан умут юзген адам медицина кьуллукъчу берген уу бла кеси кесин ёлтюрюрге боллукъду.

Ол ишни этер ючюн, ичлеринде психиатор да болуб, не азында юч врач ол адамны ауругъан аурууундан сау болмазлыгына шагъатлыкъ этиб, кьагъыт джазыб берирге керекди. Андан сора кеси кесин ёлтюрюрге излегеннге сагыыш этерге эки ыйыкъ болджал бериледи.

Хапаргъа кёре, кеслерин ёлтюрюрге кьралны Шимал территориясына бусагъатда огъуна талай адам кёчюб келгенди.

Властла бу законну толурун суймей, аны джарауузгъа чыгъарлыгын излеб, кьралны Баш сюдюне протест джазыб бергендиле. Алай а парламент аны бегитгенди, кёбле да аны тюзге санагъандыла. Бу адамлыкъсыз закон джашаулу болуб кетерча кёрунеди.

Гыбы ау неге джарайды?

Гыбы ау этиб нек кюрешгени белгилиди: анга тюшген чибинлени-затланы ашаб джашайды ол. Бир-бир джерледе чыпчыкъла аллай ауну кеслерине уяла ишлеген заманда хайырландырадыла. Адам а джукъгъа джараталамыды

аны? Бурунгу грекле гыбы ауну джаралагъа дары орнуна салыб тургандыла, къанны тохтатыргъа.

Бир кере ауруганды

Иранда, Ахмед-Афшар деген бир киши 46 джылны ичинде, джангыз бир кере да ауруб, джастыкъгъа башын салмагъанды. Бир кюн ол, джолда келе тургъанлай, сокъур ичегиси тутуб, больницагъа тюшеди. Ичин джарыб къарагъан врачла, аны баууру бла сокъур ичегиси сол джанында, джюреги онг джанында битгенин кёрюб, бек сейир боладыла.

Тюшюнде кёреди

Англияда Питебруг шахарда джашагъан Ричард Дакнет деген бир киши, биринчи дуня къазауатда болгъан джараларыны уундан, 76 джылгъа джетгенинде къулакълары сангырау болуб къалады.

Бир бёлек джыл ётгенден сора, ол къазауатда кёрген къыйынлыкъларын тюшюнде да кёреди. Илгениб уянса, къабыргъада тагъылыб тургъан сагъатны джюрюген таушун эшитеди. Ол кеси къулагъына, кеси ийнанмай, не айтыргъа да билмей, бек сейирсинеди. Ол кюнден башлаб къартны къулакълары эшите башлайды.

Алманы кёб ашасанг

Алма бек асыулу кёгетге саналады. Ол дарылыкъ да этеди. Сёз ючюн, арыгъанынгы-талыгъанынгы кетерирге, атеросклероз, гипертония аурууланы багъаргъа джарайды. Алманы кёб ашагъан адамгъа джётелле-кесекле да аз къатыладыла. Алимлени айтханларына кёре, алма адамны фахмусун да ёсдюреди. Агата Кристи ваннагъа кириб

джуунган кёзююнде алма ашаргъа ёч болгъанды. Американ джазыучу Э. Гарднер (120 китабны автору) стенографист айтыб джаздыргъан заманда хаман алмала ашаб туруучан эди. Марсель Аллен бла Пьер Сувестр да, Ф. Достоевский бла Л. Толстой да алмаланы бек скойуб ашагъандыла.

Джазгъан кёзюуде гастрит ауруу кьозгъалыргъа ёч болады. Халкъда джюрюген амаллагъа кёре, ол аурууну багъыуда алма — бек иги джарайды Джашил бетли алмаланы ариу джууб, тыш къабукъларын ичлеринде урлукъларын да кетериб, ууакълаучугъа уруб чыгъарыргъа керекди. Аллай алма «биямукъну» ичерден-ашардан алгъа да, ашагъандан сора да 4—5 сагъатны ичинде башха хантланы кесигизни тыйыб турургъа кюрешигиз.

Бу дары бла эртденбла хайырлансагъыз игиди: алай этсегиз, 11—12 сагъатда башха хантланы ашаргъа да боллукъсуз.

Витаминли «Бальзам»

Джазгъыда бизге авитаминоз да къатылыр ючюн къалмайды. Адамны чархында витаминле джетишмей эсе, ит бурун шайгъа бал кьошуб ичигиз. Аллай шайны уа былай хазырлагъыз: ит бурун кёгетлени 10 минут чакълы бирни къайнатыб, одан алыб, джылы джерде 10—12 сагъатны тутугъуз. Алай этиб, ол шайдан бир стаканнга шай къашыкъ бла бир бал кьошугъуз да, витаминден «бальзамны» иче беригиз. Джылы келген адам бир кюннге аллай шайдан эки стаканны ичсин, сабийге уа бир стакандани кёбню бермегиз.

Шыбыла быланы айырыб «Артыкъ суюгенди»

Америкада Мик Саммерфилдни юч кере шыбыла ургъанды деб, джазады бу сейир затны юсюнден «Чикаго сан» деген газетде.

Биринчи 1918 джыл кьазауатда, Маас деген суудан ётуб баргъанлай, экинчи 1924 джыл чабакъ тута тургъанлай, Ист-Ривер сууну джагъасында, ючюнчю кере уа 1930 джыл чегетде айлана тургъанлай.

Ийнаныргъа да кыйынды, юч джолда да шыбыла ургъанлыкъгъа Микге уллу заран салмагъанына.

1950 джыл Мик Саммерфилд ёлюб бастыргъандан сора, аны кьабырын дагъыда шыбыла уруб, сын ташны умур-чумур этгенди.

Дагъыда Рой Кэвин Риарганны шыбыла джети кере «ийнакълагъанды».

Аны биринчи кере 1942 джылда шыбыла уруб, аякъларыны эки баш бармагъын юзеди, экинчи кере 1969 джыл, кьашлары бла кирпичлерин кюйдюреди, ючюнчю 1970 джыл сол имбашын кюйдюреди, 1972 джыл башында чачын кюйдюреди, 1973 джыл шыбыла уруб эки аягъы кюеди, артдан юч джыл ётгенден сора, сол кьулагъын кюйдюреди. Эм ахырында уа 5-чи июлда 1978 джыл, шыбыла кёкюреги бла кьарнын кюйдюруб, Форт-Брэгг Рой бир-эки-юч джылдан ашарыкъдан уу чабыб ёлгенди.

Джюреги онг джанындады

Арменияны Цахнаовит деген тау эллени биринде джашагъан уллу юйдегили Вазьин Магинян ауруб больницагъа тюшеди. Тинтиу ишлени бардыра тургъан медсестра, аны джюреги сол джанында болмагъанын эслеб, не айтыргъа да билмей, эс ташларча болады. Ол эрлай чабыб барыб, бу кишини джюреги джокъду деб, врачлагъа хапар береди. Врачла Магинянгъа тинтиу ишлени бардыргъандан сора, джюреги сол джанында болмай, онг джанында болгъанын кесине билдиредиле.

Бусагъатда (1996 джыл) анга 60 джыл толгъанды.

Тютюн кьайдан келгенди?

Тютюнню биринчи кере Эквадорда ичиб башлагъандыла. Аны хапарын Европагъа 1496 джыл Колумб келтиргенди. 1560 джыл Нико деб бир Француз Лиссибондан

Парижге тютюнню ёсюмчюклерин келтириб салгъанды. Ар-тда ол адамны атын бир кесек тюрлендириб, «Никотин» деген сёзню чыгъаргъандыла. Алай болса да, Европада адамладан тютюн ичиуню башлагъанла ингилиз матросла болгъандыла. Россиягъа ол оналтынчы ёмюрню аягъы сюремде джетгенди. Алай а анга разылыкъ, эркинлик берилмегенди. Ол джорукъну 1697 джыл Петр I патчах тюрлендиргенди. Кеси да тартханды, башхалагъа да тютюн ичерге эркинлик бергенди. Алай болса да ол заманлада тютюннге къаршы къаты кюреш бардырылгъанды. Медицинадан, дуниядан хапарлы адамла аны джайылыб баргъанын ангылагъандыла, адам улугъа халеклик салгъанын сезгендиле. Кёб къраллада тютюн ичесиз деб, адамлагъа тазир салгъандыла, тутхандыла, динден айыргъандыла.

Ийнанмазгъа да боллукъду

Францияда 15 ыйыкъ къарны болгъан джаш тиширыу автомобиль бла келе тургъанлай, катастрофагъа тюшеди. Башындан ауур джаралы тиширыуну больницагъа элтедиле. Алай а, врачла не кюрешселе да, чайкъалгъан мыйыны сау эталмадыла. Ёлген тиширыуну эри къурулушчу — Кальвин. 15 ыйыкъ болгъан сабийи бла юй бийчесинден айырылгъанына кемсиз уллу къыйналгъанын кёрюб, врачла сабийчикни сау къалдырыргъа сёз бердиле. Алай бла узакъгъа созулгъан къыйын эксперимент башланады. Тёрт айны кече-кюн да ананы тёнгегине керекли медицина оборудование бла бёлмей, тыйыншлысыча джашауда амалсыз керекли затланы бериб турадыла.

Иш этиб ишленген аппарат бла солутадыла. Тёнгегини джылыуун тыйыншлы мардагъа келишдиргенлей турадыла. Аны 20 чакълы врач эмда аллай бир медсестра кече-кюн да къатындан кетмей, кёзю-кёзю сабийни ёсюмюн сынаб турадыла.

Ма аны бла къарында сабийге 32 ыйыкъ толгъандан сора, сабий табар кёзю джетгенлей, чанчыуу башланады. Болумун игиге санаб, врачла тиширыуну къарнын джарыб, сабийни аладыла. Врачла айтханнга кёре, 8 ыйы къны дуниягъа алгъа джаратылгъанына къарамай, сабийни болуму игиди. Аны ауурлугъу 1,5 килограмм тартханды.

125 кюнню джер тубюнде

Францияны белгили спелеологу Мишель Сиффорон, адамны организми кьарангыны кьалай келтюрлюгюн билир ючюн, эксперимент этиб кергенди. Ол экспериментни Альпа тауда 100 метр теренлиги болган «Оливье» дорбунда бардырганды. Аллаи теренликде кесине эксперимент этдирирге разылыгын Ница шахарда джашаган 35 джыл болган столяр Антуан Сенни билдиреди. Ол кеси джангыз терен дорбунда джарыкь кермей, 125 кюнню джашаганды. Иш этиб салынган датчикле аны организмини джылыуун (температурасын), кьаныны ургьанын, ёпкелерини солугьанын тышына билдиргенлей турадыла.

Тёрт айдан сора Антуанны джерни башына чыгьарадыла. Джер башына чыгьарыр заманда, аны кёзлерине кьара кёзлюкле салдырадыла. Алай а, врачланы эркинлик бермегенлерине кьарамай, ол кьатыны бла сабийине джити кьараб, кёб турады. Андан заран кермейди.

Кёз тийгенден сакьланырча

Ярославль шахарда джашаган Л.Викторова сабийни аман кёзден кьалай сакьларгьа кереклисин айтады. Сабийге кёз тийсе, дейди ол, юч умурса хансчыкьны алыб, аланы сууну ичинде юч кюнню тутугьуз да, ол сууну элек бла юч кере сюзюгюз. Андан сора уа кьолларыгьызы ол суугьа уруб, сабийни тёппесинден энишге юч кере сылагьыз. Хар сылагьаныгьыз сайын кьолларыгьызы энишге силке, бу сёзлени айтыгьыз: «Кьайдан келди эсе, ары кьорады. Айхай да, бу затха ийнанмазлыкьла да боллукьдула, алай а, сынаб кергенни да не зараны барды?

Джимми сау кьалады

Америкада Чикаго шахардан узакь бармай, Мичиган кёлде 3 джыл болган джашчыкь Джимми Тонтлевич суугьа кетеди. Ол бузча сууукь сууда 30 минут чакьлы за-

манны турады. Джашчыкыны суудан чыгырыб, Чикагону больничасына келтиредиле. Врачла айтханнга кёре, джашчыкы иги болуб больницадан чыгады.

Тюклю «Врач»

Американы Кеннектикут штатында 11-джыллык джашчыкыны (Донни Томояны) автомобиль урады. Ёлгени бла сау белгисиз джашчыкыны больницага келтиредиле. Врачла аны ойсураб турганын ачыклагъанлыкыга, не кюрешиб да эс джыйдыралмадыла анга.

Он кюн ётгенден сора, джашчыкыны ити Расти, иесин излеб, больницага келеди. Анда дежурит этген медсестра кыыз, итге тыйгыч болмай, палатага иеди. Тюклю «врач» джашчыкыны катына джжууукъ келиб, бетин талай кере джалагъандан сора, ол ышарады. Андан сора кюн сайын бу «терапияны» этгенлей турадыла. Тюклю «врачны» тёртюнчю кере келирине джашчыкы кёзюн ачыб, кеси ашай башлайды. Аны бла Донни Томя сау болуб, больницадан чыгады.

Джюрек кысылыудан сакълайды

Осло университетни профессору Оурен кёб заманы сынаб, кендир джауну адамны саулугъуна уллу хайыры болганын ачыклагъанды. Кюн сайын шай кашыкы бла бир таза кендир джау ичиб турган адамны, къан тамырларында къанын уютмазга себеб болады, джюреки кысылыб къалырындан сакълайды. Американ врачла айтханнга кёре, джюрек кысылыудан нартых джауда иги сакълайды.

Врачлагъа къалай төленеди?

Восток къралланы бирини патчахы, бир ингилизли бла сёлеше келиб, Европада врачлагъа хакъ къалай төленеди, деб соргъанды. Аны джууабын эшитгенинде уа ол патчах, ышара-ышара, былай айтханды: Англияда ауругъан адамла нек кёб болгъанларын энди билдим: сизде врачны хакъы азды, къарагъан адамлары уа кёбдюле. Мен а башха тюрлю къурагъанма ишни: төрт врачым барды да, мен аурумай тургъан кёзюуде ала барысы да кёб хакъ аладыла, ауругъан кюнлеримде уа ол врачлагъа чыртда хакъ берилмейди.

Авария болушханды

Югославияда юч джыл болгъан сабийчик, ойнай барыб, суугъа кетеди. Суудан чыгъарадыла, алайда медицина болушлукъ этедиле. Андан хайыр болмайды. Сабийни тыныб бошагъанына ишекпери болмаса да уллу врачлагъа да бир элтиб кёрейик деб, машина бла больницагъа алыб тебрейдиле. Джолну бир айланчына джетгенлей, башха машина алларына къысха чыгъыб къалады да, андан джанлайма деб, бир джанына бургъан кёзюуде, бу машина таллай кере тёнгерейди. Насыбха, ичиндегилеге зарауатлыкъ джетмейди. Сабийге уа джан киреди басдырыкъланыб уянганча, джылаб башлайды.

Верагъа операция этдиле

Мындан талай джылны алгъа Ставропольда клиникагъа бир джылдан атлагъан къызчыкъны Вераны келтиредиле. Сабийни туугъан заманында төрт къолу, төрт аягъы, эки тёнгеги, бир башы, беш бюреги, эмда бир джюреги бол-

гъанды. Хирургланы боюнларына уллу борч салынады. Ставропольда медицина институтну госпиталыны хирургия кафедрасыны тамадасы профессор Ю.С. Гилевич кызчыкъга операция этерик врачлагъа тамадалыкъ этеди. Ол мынга дери мингле бла операция этгенликге, быллайгъа биринчи тюбейди. Къызчыкъ мынга дери да ёпкесине суукъ чабыб ауругъанды, къулагъына операция этилгенди. Аны амалтын, аны операциягъа кёб заманны хазырлайдыла. Бу къыйын операция кёбге созулса да, иги бла бошалады, къызчыкъны артыкъ органларын къоратадыла. Аны бла ол сау-эсен больницадан чыгъады.

Къолунда мамукъ ёсгенди

Талай джылны мындан алгъа Японияда адам улу ёмюрюнде тюбемеген бир ауруу белгили болгъанды. Ол ауруудан ауругъанланы бири 50 джылдагъы япон тиширыу болгъанды. Ол 1956 джыл джер къаза тургъанлай, температурасы кёлтюрюлюб, ашагъанын къусады. Эки суткадан маджал болады. Къыркъ кюнден дагъыда биягъынлай ауруйду, онгъо кёлу кёбеди, иринлейди. Ирин бузулгъандан сора джараны ичинден мамукъну сабагъыча бир зат чыгъады. Химия къурамын тинтиб кёргенлеринде, ол керти да мамукъ болуб чыгъады.

Ол кюнден башлаб, тиширыуну кёлу таймаздан иринлеб, бузулуб, кюн сайын бир грамм мамукъ чыкъгъанлай тургъанды. Тогъуз джылны ичинде юч килограмм мамукъ чыкъгъанды аны къолундан.

Юй «Врач»

Бу хапарны Саратов областны Болашов шахарда джашагъан бир къарт тиширыу джазады:

«Меннге 87 джыл болады. Саулугъум къарыусуз болгъаны себебли, «Дженгил болушлукъну машинасын терк-

терк чакъырыб туруучан эдим. Кесим да джашайма да, нёгер маталлы бир болур деб, бир киштик алдым. Ол юйюме киргенли бери «Дженгил болушлукъну» чакъыргъанны къыйгъанма. Киштигим джарайды не аурууума да.

Аны болушлугъу бла давление «тас» болду. Тобукъларымда джел аурууум барды. Мен бир джерге олтургъанлай, киштигим келиб, тобукъларыма олтурады. Аны башын бир талай кере сыласам, тобукъларымы ауруулары чачылыб, солуу табама. Мындан алда уа бир уулу хантны ашаб, ауруб чыдаялмай, къусхан-зат да этиб, бек кыйналдым. Киштик халымы ангылаб, орундугъума чынгаб миниб, къарнымы юсюне созулуб джатады. Узаймай къарнымы бургъаны да тохтады. Ингир алагъа сау болдум. Бир джолда чыгыб, тюкенлеге айландым. Къышны тамам тутхан заманы эди. Аны юсюне да юйге айланганлай боран башланыб, кёзлерими ачдырмай, бек сууукъ болуб, абзыраб алай джыйылдым. Халымы бузулгъанын ангыладым. Эртденбласына кёкюрегим тутуб тохтады. Солуууму кючден ала, кыйналыб джатама. Биягъы киштик, орундукъну кыйырына миниб, иги кесекни меннге джити къараб турду. Сора джууургъанны бурну бла ёрге кёлтюрюб, тюбюне киреди. Аякъ джанымдан кирген эди да, акъырын келиб, кёкюрегиме джатды. Грелканы салгъанча алай джылытды. Кечесинде да кьолай джукъляялмагъан эдим да, ол джылынганым бла къаты джукълаб къалдым. Эки сагъат чакълыдан уянганымда, киштик биягъынлай кёкюрегимде джатыб, кесим да сау болуб тура эдим.

Мындан алда сол билегим ачы чанчыб, кыйыин болумгъа тюшгенимде да киштик джарады. Орунга джатыб, бир кьолум бла сылаб, дыгалас этиб кюреше тургъанлайыма, ол келиб, билегиме кысылыб, джатады. Энтда киштик меннге юй «врач» болгъанлай турады.

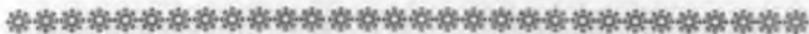
Таууш бла сау этедиле

Японияны Токио шахарны больницасында врачла кёзню узакъда кёрмегенин таууш бла сау этедиле. Ала кёзню уясына онеки минг герц тауушну ийиб, кёз тамырлагъа барлыкъ къанны кёбюрек этедиле. Алай бла кёзню кёрюр клеткаларыны сезимин ёсдюредиле, кёз узакъдан кёрюрча мадар бередиле.

**ДЖАНГЫ
ДЖЫЛГЪА
КЪАЙСЫ
МИЛЛЕТ
КЪАЛАЙ
ТЮБЕЙДИ?**

ШТАТОВЕ - ЧУВА - СЛО - ВЕРИГА
OF THE - 1997

Венгрияда

Джангы джылны къууанчына хар заманда да джаш адамла къошуладыла. Ала орам-орамда, къауум-къауум болуб айланадыла. Къауумну аллында къобузчула бла джырчыла барадыла. Ала эски джылны кетгенин, Джынгы джылны миллетге ырысхы, берекет, насыб келтирлигин айтыб ангылатадыла. Адамла аланы юйге чакъырыб, Джангы джылны тебсисин саладыла. Тепсиде къанатлы эт болмайды. Миллетни айтханына кёре, къанатлы этни ашагъан адамны рысхысы, насыбы кёкге учуб кетеди. Артыкъсыз да эрге барлыкъ къыз къанатлы этни ашамазгъа керекди.

Румынияда

Румынияда Джангы джылгъа иш этиб хынкел биширедиле. Аланы ичлерине ууакъ ачха, джюзюк, шибижи саладыла. Быллай ашарыкъны эслеб ашаргъа керекди. Шибижи салыннган хынкелни ашагъан адамны кёзюнден джыламукъ келиб, элге кюлкюлю болады. Джюзюк неда ууакъ ачха салыннган хынкел чыкъса, анга башхалары сейир болуб къарайдыла. Миллетни айтыууна кёре, аллай затла Джангы джылда насыб, рысхы келтиредиле.

Афганистанда

Джангы джылны март айында байрамлайдыла. Март айында сабан тюзлеге чыгъыб, къаладжюкню элни сыйлы адамына тутдуруб, биринчи баразаны салдырадыла. Бу

адет хар джерде да бирча, бир заманда бардырылады. Байрамда аракъы неда чагъыр ичмейдиле. Аны орнуна татлы суусун затла ичедиле. Тиширыула байрамда эркишиледен башха джерге джыйыладыла. Сёз ючюн, Кабулда ала шахарны паркына джыйыладыла. Алайгъа бир джангыз эркиши бармазгъа керекди. Ол себебден паркны эшигине къызладан къарауул саладыла.

Суданда Джангы джылны джыр, оюн, тепсеу бла бардырадыла. Ол кюн миллетни барысы да ариу кийинирге керекди. Сёз ючюн, тиширыула Джангы джылгъа иш этиб джангы чепген, джангы джаулукъ хазырлайдыла.

Эркишиле ишден къайтсала, кеслери чыгъаргъан продукцияларындан юге ала келедиле. Джангы джылны байрамына не къадар джарыкъ болургъа кюрешедиле. Джыр айтыб, тебсеб къартланы кёзлерин ачадыла. Ол кюн ачыланыргъа, ёпкелерге да болмайды.

Японияда

Джангы джылгъа биздеча кече тюбемейдиле. Биринчи январда танг атханлай, японлула юйлеринден эшикге чыгыб, тийиб келген Джангы джылны биринчи кюнюн алгышлайдыла. Андан сора, той-оюн башланады. Адетлерине кёре, Джангы джылда бир-бирине саугъа бериу бек уллу сыйды. Ол себебден Джангы джылны биринчи кюнюнде япон тиширыула бла эркишиле ариу кийиниб, бири-бирине болумларына кёре, саугъа этедиле. Саугъаны уллусу, гитчеси болмайды, аты болса, болду. Японлула Джангы джылда адетге кёре, адамгъа къолларына нарат тал бутакъла бла байланган бамбук чыбыкъ алыб чыгъадыла. Алай тутуб чыкъгъан адамгъа Джангы джылда нарат терекни ёмрююн, бомбукну кючлююгюн, тал терекни дженгил ёсюмюн тилейдиле.

Бирмада

Мында Джангы джылны башха миллетледен бир тюрюлю сейир ётдюредиле. Ала Джангы джылны хурметине бири-бирине тюбеген джерде, къолуна тюшген сауут бла суу

бюркедиле. Орамда, юйде, дагыда башха тубеген джерде, бири-бирин таный: танымай эсе да, Джангы джылны кюнюнде адамла бири-бирине суу алыб чабадыла. Ёмюрюнде кыш болмаучу Бирмагъа Джангы джыл туура исси заманда келеди. Ол себебден бирмачыла бу байрамны адамны адамгъа игилик, сууаблыкъ этген магъанасы баргъа санайдыла. Алай а, бу сейир адетге кышулмай кыалгъан адамла да бардыла. Ала почтальонла бла манахладыла. Алагъа киши суу бюркмейди. Бир-бирине суу бюркуу адет бир ыйыкыгъа дери созулады.

Вьетнамда

Мында адетге кёре, Джангы джылны ингиринде эртде джатаргъа, керекди. Алай а, ала бу адетни бузуб, Джангы джылны кечесинде паркла бла орамлада кёз ачыб айланадыла.

Джангы джыл Вьетнамда джаз чыгъа келеди. Ол себебден вьетнамчыла джангы бюртюк этиб башлагъан кёгет тереклени бутакъларын сындырыб, бир-бирине саугъа орнуна бередила. Асламысына персик терекни бутакъларын бередила. Танг атаргъа хар адамны арбазында тюрлю-тюрлю чакыгъан бутакъланы кёрлюксе. Кечени узуну хар джерде джаннган отланы кёрюрге боллукъду. Бу а отда Джангы джылгъа буюрулгъан принчни игисинден этилген «банх чынг» деген таба гырджын бишириледди. Гырджын бише тургъан заманда вьетнамчыла отну тегерегине олтуруб, хапар, джомакъ айтадыла. Аны бла Джангы джылны тангын ётдюредиле. Ала нызы терекни орнуна мандарин терекни хазырлайдыла. Бир-бирлери бла кёб заманы тубешмей тургъан джууукъ, таныш адамла ол кюн иш этиб тубеширге излейдиле.

Джангы джылгъа дери бир-бирине ёбкелеб, сёлешмей тургъан адамла бири-биринден разылыкъ тилеб, кёлкыалдыны эски джылгъа кыалдырыб, бири-бирине иги тилек тилейдиле. Кыыбыла Вьетнамда уа Джангы джылны биринчи кюнюнде бири-бирине кыонакыгъа бармайдыла. Эрт-

деги хапаргъа кёре, ол юнню андан ары насыбы, рысхысы биринчи келген къонакъгъа кёре боллукъду, дейдиле. Ол себебден кюнортагъа дери киши-кишини юйюне бармайды.

Иранда

Эски джылны арт кюнюнде иранчыла орамлада от этиб, «Мени сары тюрсюнюмю ал да, аны орнуна къызыл тюрсюн бер» — деб зикир айтыб отну юсю бла къызыу эки джанына секиредиле. Башхача айтсакъ, ала ариулукъну отдан излейдиле. Иранчыланы Джангы джылгъа хазырлагъан ашарыкъларында «С» хариф бла башланган джети тюрлю ашарыкъ болургъа керекди. Сёз ючюн, «сиб», алма, «Сабзи» — кёк кёгет, «Сирке» уксус дегенча. Алайсыз эртдеден келген джорукъгъа кёре, бу юйге джангы джылда рысхы къонмайды. Танг ата, адамла бири-бирини юйюне кириб, гитче уллугъа салам бериб, джангы джыл бла алгъышлайдыла. Джангы джылны ал айыны 13-чю кюнюнде иранчыла ашарыкъларын биргелерине алыб, юйден кетедиле.

Не ючюн десенг, айны 13-де юйде къалыргъа болмайды, аны рысха санайдыла.

Шотландияда

Январны бири бла экисинде, эртдеден келген адетге кёре, киши ишлемейди. Бу кюнледе тюкенле, къуллукъ юйле, банкла, барысы бирча джабыладыла. Аны орнуна миллетни энчи юйлерини эшиклери ачыкъ болады. Джангы джылны байрамлагъан кюнлеринде, кимни юйюне кирсенг да, ашарыкъ ашаргъа эркинлигинг барды. Аны ала айыбха санамайдыла. Джангы джыл байрамны ахыры той-

гъа, оюннга айланады. Ингирге адамла кеслерини юйлерине неда джууукъларына, тенглерине джыйыладыла. Кече сагъат онекиге джууукълашхан заманда, барысы джыйылыб, сахарны ортасына площадха чыгъадыла. Сагъат онеки болгъанлай, джыйылгъан миллет Роберт Вернистни джырын джырлайдыла. Джыр бошалгъанлай бири-бирине саугъа береди. Андан сора тебсеу башланады. Джангы джылны кюнюнде адамла джууукъларын, тенглерин Джангы джыл бла алгъышлар ючюн, бири-бирини юйюне барадыла. Алай а, алада джюрюген адетге кёре насыб да, рысхы да биринчи кирген адамны аягъы бла келикди — деб ангылайдыла.

Ол себебден юйню эшигин биринчи ким ачса, аны бек багъалатадыла, ариу кёредиле, Джангы джыл байрамда сары чачлы адамгъа юйден чыгъаргъа болмайды. Башха юйлеге насыб да, рысхы да къара чачлы адамла бла келеди, деб ангылайдыла. Ол себебден сары чачлы адамгъа Джангы джылны биринчи кюнлеринде биреуню босагъасындан атларгъа болмайды.

Швецияда, Декабрь айында хар сахар кесини эм ариу кызыларын сайлайды. Сайланган кызыла конкурсдан ётерге керекдиле. Конкурсдан эм ариугъа саналыб он кыыз сайланады. Ариулукъ бла хорлаб чыкъгъан кызыланы башларына башха тюрюк кёк бёрк кийдиредиле, картха аладыла, журналлагъа чыгъарадыла. Ала сахарны орамларында къартлагъа, сабийлеге, сакъатлагъа саугъа береди.

Кубада

Джангы джылны кечесинде онеки сагъат болурну аллы бла хар адам сагъат ургъан сайын бир бюрюк джюзюм джутаргъа керекди. Сагъат онеки кере урса, онеки джюзюм бюрюкню джутадыла. Бу насыбны белгисиди. Аны бла бирге, Джангы джыл башланырны аллы бла къошунну суудан толтурадыла. Сагъатны стрелкасы онекиге джетгенлей, суу тёгюледи. Бу эски джылны бошалгъанын кёргюзеди.

Англияда

Джангы джылны кюнюнде адамла юйлерини эшиклерин къаты бегитиб, бири-бирине къонакъгъа бармайдыла. Байрамны хар ким кеси юйюнде ётдюреди, хоншуларына, тийресине кирмейди.

Италияда

Алтынчы январь Джангы джылны уллу байрамыды.

Италияны миллетини джоругъуна кёре, бу кюн Бефония деген кийик тишируу юй-юйге айланыб, татлы ашарыкъны юлешиб кетеди. Аны хурметине орамла къурманлыкъгъа этедиле.

СУУЛА БЛА ДЖАНГУРЛАНЫ ЮСЮНДЕН

Къралда къобанланы саны

Бизни къралда 108 минг къобан барды. Къуру Сибирде кеме джюзген эмда агъач ийген сууланы барысыны узунлугъу 100 минг километрге джетеди.

Европада эм уллу суу

Волга Европада эм уллу сууду. Аны узунлугъу 3700 километр чакълы барды.

Къаллай бир барды?

Дунияда белгили төрт океандан сора да уллу-гитче да болуб, 49 тенгиз, 18 пролив, 8 богъаз, 11 тенгиз канал бардыла.

Къум тюзлеге сингедиле

Мургаб, Тежен (Тюркменистан) эмда Чу (Къазакъстан) суула не кёллеге, не тенгизлеге къошулмайдыла. Аланы суулары Къаракъум бла Батмакъ тюзню къумларына сингиб къалады.

Океанланы юсюнден

Эм алгъа океан джер джюзюнде атмосфераны, таби-
гъатны эмда хауаны болумларын тюрлендириуге себеб бо-
лады. Учү, къыйыры болмагъан океанланы суу тылпыугъа
бурулуб, джерге джангур да, къар да болуб джауады. Алай
бла табигъатны джашнатады. Океан кесини салкъын тыл-
пыуу бла джер башында хар затха да керекли хал береди.
Ол себебден адам инсаны, эртде замандан бери от бла
бирге сууну гитче тамчысындан башлаб, тенгизлеге, оке-
анлагъа табыныб келгенди. Тузлу океан сууну уа башха
къаллай хайыры барды? Тузлу суу эм биринчи химия про-
мышленностну тауусулмазлыкъ сырьёсуду. Тенгиз сууда
44 тюрлю химия элемент барды. Аны юсюне океанла бла
тенгиз суулада 40 миллиард тонна эриген туз тюбейди. Ар-
тыкъсыз да химия элементледен хлор, натрий, магний,
кальций эмда калий бла странций кёб тюбейди. Океанны
байлыгъы ала бла бошалмайды. Сёз ючюн, джер джюзю
океанлада 10 миллиард тонна эриген алтын болгъаны бел-
гили болгъанды. Океанны тюбюне чёкген тузла, тёбе-тёбе
болуб джатадыла. Океанны тюбюнде чекген тузланы пло-
щады 100 миллион квадрат километрге джетеди. Аны джар-
тысы магнийди, къалгъаны темир, джез, никель эмда ко-
больтди. Суулада бу кёб байлыкъны адам кесине джара-
тыр ючюн, бизде эмда тыш къраллада талай илму-сынам
институт ишлейди. Океанланы сайыракъ джерлеринде 40
миллиард тоннагъа джууукъ нефть барды. Бизни къралда
нефтьден сора да тенгизден кюкюрт, фосфорит, магний,
сульфат эмда хант туз алынады.

Дуния джюзю океанлада джаныуар бла ёсюмлени 160
минг тюрлюсю тюбейди. Аланы джашауда хайырлары ул-
луду. Океанлада чабакъны бек кёб тюрлюсю барды. Ча-
бакъ къуру ашарыкъгъа хайырландырылыб къалмайды,
андан кёб тюрлю техника джау чыгъарылады. Чабакъны
башы, сюеги, къуйругъу эмда къабугъу кёб затлагъа хай-
ырландырыладыла.

Арт джыллада дунияда джылына 30-35 миллион тонна
чабакъ тутулады. Китни джауундан техника джаула, сапын,
маргарин, дагъыда башха затла этиледиле. Сёз ючюн, 1500
тонгуздан алыннган джаудан эсе, бир китни джауу кёб бо-
лады. Кит кёбюсюне антарктика тегерегинде тутулады.

Дуния джюзю океанланы чыртда тауусулмазлыкь энергетика ресурсларыны да джашауда бек уллу хайырлары барды. Бу энергетика ресурсла, океанла бла тенгизлени толкъунларындан, тенгиз къобуб, ызына къайтхан эмда тенгизден баргъан сууладан чыгъадыла. Океан суула кюнюне эки кере кёлтюрюлюб джагъаларына чыгъадыла. Кючлю толкъунла болсала, ала талай метрге ёрге кёлтюрюлюб, 13 тонна чакълы ауурлукълары болгъан ташланы 20 метр мийикликге атыб иедиле. Кёлтюрюлген сууну джыллыкь энергиясы бир миллиард киловаттха джетеди. Океан толкъунундан чыкъгъан энергияны келлик заманда хайырландырыр ючюн, алимле, инженерле кёбден бери илму ишле бардырыб кюрешедиле. Океанланы тахсаларын толусу бла ачыкълаб, аланы адам кесини джашауунда хайырландыра билиу, келлик заманны бек иги ишлерини бириди.

Джер тубюнде океан

Алимле Кюн батхан Сибирде, джер тубюнде 3 миллион квадрат километр чакълы уллулугъу болгъан исси суулу океан болгъанын билдиредиле. Океанны къыбыла джаны Красноярск, Семиполатинск, Кустанай шахарлагъа джууукъду. Суу джерни 10 метр теренлигиндеди. Джер тубюнде океан суу Ханты-Мансий районлада 2,5—3 километр теренликдеди. Алайда сууну иссилиги 100—125 градусха джетеди. Бу суу алда келлик заманда, къралыбызны кёб джеринде кёб тюрлю затха хайырландырыллыкьды. Джер тубюнде исси океанланы бир къауум айрымканларыны ортасында уллулугъу 100 минг квадрат километрге джетген бассейнле бла тенгизле да тубейдиле.

Эм аз джауады

Джер башында эм аз Суданда джауады джангур. Анда юч джылны ичинде джаугъан джауум бир миллиметрден атламайды. Эм кёб джаугъаны уа Ассам штатдады (Индия). Анда джаугъан джауум 12666 мл. джетеди.

Эм терен кёл

Джер джюзюнде эм терен кёл Байкалды. Анда джаны-уарла бла ёсюмлени 1700 тюрюсю бардыла. Аланы бир кьаууму Байкал төгерегинден башха джерде чыртда тюбемейди.

Кьургьакь буз

Табигыатда сейир затла кёбдюле. Аланы бири кьургьакь бузду. Ол чыртда эримейди, суу болмайды. Кьургьакь буз дженгил промышленностда кёб хайырландырылады. Аны сууукьлугьу 78,9 градусду. Кьургьакь буз кёбюсюне ашарыкьны чиритмей сакьларгьа джарайды.

Кьургьакь джангур

Джер шарны бир бөлек джерлеринде джаугьан джангурну тамчылары, джерге тюшгюнчю кюнню иссилегинден хауада тылпыугьа айланыб кетеди. Ол себедден, джаугьан джангурну тюбюнде тургьанлыкьгьа, юсюнг джибимейди. Быллай джангургьа кьургьакь джангур, дейдиле. Кьургьакь джангурну Орта Азияны суусуз тюзлеринде да кёрюрге боллукьду.

Джаннган кёл

Индия океанны бир айрымканында бир сейир кёл барды. Аны сейирлиги олду: кюндюз ол кюзгюча джылтыраб, шош турады, ингир болгьанлай, кёлню юсю отча джаныб, кьабына башлайды. Бир кьарасанг, от джилтинле бурулуб-

бурулуб көкге чыгъадыла, бир кьарасанг, төгерек-төгерек болуб, бир-бирине чалышадыла. Быллай сейирни көрген, адам кёлде джуунса, кеси да отча, джанаргъа болур эди. Кёлню быллай от болуб джылтырагъаны, аны юсюнде миллиардла бла кымылдаб айланган бир клеткалы организмлени, органикалыкь фосфор кьабугъуна чырмалгъанынданды.

Фундудзи кёл

Джер юсюнде адам эшитсе да, ийнанмазлыкь затланы бири, Къыбла Африкада Фундудзи кёлдю. Ол Претюриядан 300 километр узакьлыкьдады. Фундудзи кёлню көрген адам бек азды. Нек десенг, ол кёлге «барсанг, келмез» кёл дейдиле. Таб, ол кёлню кьатында Лу Тричард шахарны адамлары да, кёлге барыб көрмегендиле. Кёлге баргъан джолну да, бир бёлек кьарт болмаса, киши билмейди. Кёлге джууукь джерде бавенда миллет джашайды. Алай а, бу миллетни адамларына мешок алтын береме десенг да, кёлге баргъан джолну көргюзюрюк тюлдюле. Кёлде киши джууунмайды, сууун киши ичмейди. Сууун ичген огъай эсенг, анга бармагъынгы тийирсенг да, кьараб-кьарагъынчы джан берликсе. Бавенда миллетни айтыууна кёре, бу кёлде джер джюзюнде джин-шайтан патчах пифон джашайды. Бу кёлню юсюнден айтылгъан хапарланы, джораланы айтсакь, киши да ийнанмазчады. Бу кеси джанындан чыгъаргъан ётюрюкдю дерге боллукьду. Алай а, бу кертиди, дуния джюзюнде басмаланыб баям болгъанды. Кёлге джюзле бла кьулакь суучукьладан сора да, уллу мутали сууу кьошулады. Алай а, бир сейири, кёлню сууу ёрге кёлтюрюлмейди, кёлден суу да бир джары саркьмайды. Алай болса да, кёлню джагъасына суу толкьунла ургъанлай турадыла. Ала бир метр бла джарымгъа дери кёлтюрюледиле. Кёлню суууна кьарасанг, керти да кьара, кьалын мерекебча, балчыкьча көрюнеди ол. Тышындан кьарагъан мында чыртда джаны болгъан зат джашай болмаз дерикди. Алай а, иги эслеб кьарасанг кымылдаб айланган сарыубеклени көрлюксе.

Бу сейир затланы билир ючюн 1953 джыл ингилизден эки алим Алан Эллис бла Бил Клейтон кёлню излеб чыгыадыла. Кёб кыйынлыкъла кёрюб, кёлню табхандан сора, ала сууун ичерге, не анда джууунургъа базмай, эки суулукъ суу алыб, башларын къаты бегитиб, аны артмакъларына салыб, кеслери да кёлден узакъ бармай, кече къаладыла. Эртденбласында эки алим кёб сагыш этмей, ызларына къайтадыла. Джолда келе тургъанлай, ала суулукъларын ачыб къарасала, эки суулукъну ичинде да, бир тамчы суу къалмагъанын кёредиле. Бу къоркъуулу затны кёргенлеринде, джангыдан кёлге барыргъа базмай, эллерине къайтыб кетедиле. Кертиси да, бу затха ийнаныу бек кыйынды. Алай болса да, Фундудзи кёлге Натал шахарны профессору Бэрнсайд кесини ассистенти Уильян Таккер бла баргъанды. Ала шышадан, фарфордан, бакелитден, пластмассдан ишленген бир талай суулукъну кёлню сууундан толтуруб, кёб тюрлю химиялы пробкала бла бегитедиле. Профессор Бэрнсайд таукел адам болгъанды. Ол бармагъын суугъа уруб, кёл сууну татыуун да кёргенди. Сууну татыуу мыстыракъ, ачы болгъанды. Таккер кёлде ёсген ёсюмледен гербарий джыйыб алгъанды. Быллай ишлерин бошагъандан сора, ала ызларына къайтыб, машиналары болгъан джерде кече къаладыла. Кече ортасында Таккер тархтурх деген тауушланы эшитеди. Ол профессорну уятыб, тегерекге чыракъ джандырыб къарайды. Алай а, джукъ кёрмейди. Танг атханлай, ала суулукъланы ичлерине къарасала, суулукълада бир тамчы суу къалмай, учуб кетгенин кёредиле.

Бу затха сейирсинген профессор, ассистентин да алыб, джангыдан кёлге барады. Суулукъланы джангыдан суудан толтурадыла. Бир кесекден профессорну къарны чанчыб, ауруй башлайды. Андан сора ала кёб турмай, ызларына къайтадыла. Суулукъладагъы суугъа минут сайын, сагъат сайын къараб турадыла.

Биринчи эки суткада суу тургъаныча тюрленмей тургъанды, ючюнчю суткада уа эртденнгиде ачыб къарасала, суулукълада бир тамчы суу да къалмай тура. Пробкалары да ачылмай, бегитгенлерича тургъанды. Сууну къайры учуб кетгени белгисизди. Профессор энди кёлге баралмай ауруб, 9 кюнден сора эс ташлайды, аны больницагъа элтедиле. Ол кёб бармай, больницада ауушады. Врачла операция этиб къарасала, профессорну ичегилери чириб къалгъанын кёредиле.

Кёлге барыучулары саны аны бла бошалмайды. 1957 джыл Луи Тричард Генрих бла Якобус Ван Блерик деген фермер къарнашла, кёлню сейир халларын ангылар ючюн, къайыкъла бла кёлге барадыла. Алай а, кёлден ызына джангыз Якобус сау къайтады. Ол да эс ташлаб, не ючюн десенг, ол кёре тургъанлай, къарнашы Генрих къайыкъ бла кёлде джюзюб айланган заманда сууну ичинден бир къуджур зат чыгыб, джашны къайыгыын, кесин да джутуб къойгъанын кёргенди.

Кёб джауум

Джерни юсюнде эм кёб джауум Гималай таулары кюн чыкъган этеклеринде джауады. Ол суу саркъмай, джерге сингмей турса, аны бир джылгъа теренлиги 10—24 метр боллукъ эди.

Эм уллу тузлу кёл

Дунияда эм уллу тузлу кёл Каспий тенгизди. Эм кёб суу акъган кёлге да Къыргъыстанда Исси-Кёл саналады.

Тенгиз «къутургъанды»

Бу арт кезюуде Каспий тенгиз кеси аллына «къутуруб» къачан эсе да тас этген джерлерин ызына къайтарама дегенча, кёлтюрюлюб башлагъанды. Алай бла, бек кёб джерни джайлыкъланы, къышлыкъланы, мал орунлары, фермаланы суу басханды.

Тенгиз джагъада Къазахстан нефть газ чыгъарган джерни да суу басар деген къоркъуу барды.

Исси кёл

Къыргъызстанда Исси кёл тау кёллени ичинде уллугуу бла экинчи, теренлиги бла биринчи орунну алады. Аны кенглиги 50, узунлугуу 130 километр, теренлиги да 702 метрге джетеди. Исси кёлню сууу къыш да бузламайды. «Исси кёл» деб да аны ючюн аталганды.

Эм мийикге

Дунияны башында эм мийикге чынгагъан исси суу Америкада Глан деген къара сууду.

Ол тенгизни тенглигинден эки минг метр мийикликде къаяны башындан чыгъады. Джерни тюбюнде бек исси болуб, басым да уллу болуб, аны ючюн сызгъыргъанча таууш этиб, атылыб чыгъады. Ол, 76 метр мийикликге кёл-тюрюлюб, алай къуюлады джерге.

Эм узун къобан суу

Дунияда эм узун суу Нил сууду. Аны бютеу узунлугуу 6450 километрди. Къумгъа сингиб кетген къобанланы арасында эм узуну да ачыкълагъандыла алимле Ол Орта Азияда Тежен сууду. Аны узунлугуу 1124 километрди. Бу сууну бир кесеги джер сугъарыуда хайырландырылады, къалгъаны, бара-барыб, къумгъа сингиб кетеди.

Ачы бла тузлу

Джерни башында эм ачы сууу болгъан тенгиз Къызыл тенгизди. Эм тузлу сууу болгъан а Балтий тенгизди.

Хауадагы кислород

Хауадагы кислород саулай да суусунга бурулса (192 градус иссиликде алай болурга боллукъду), бютеу джерни башын къалынлыгы эки метр болган суусун кислород басыб къоярыгын айтадыла алимле.

Узунлукъга ёсдюрген айрымкан

Мартынка айрымканда илму-сынам ишле бардырган француз экспедиция табигъатны сейир халин эсленди. Бу айрымканга башха джерден келген адамланы сюеклери бир джылга талай сантиметрге ёседи. Экспедиция бегитгенге кёре, алайда минералла адамны организмине кюч бериб, аны ючюн ёсюм къошулады.

Айрымканда джашаган адамланы ёсюм халлары къалган джерледегиледен башхалыгы джокъду. Алай нек болады, деген сорууга алкъын джууаб табмагандыла.

Ол тюзелсе

Гималай дуняда эм мийик тау болганын барыбыз да билебиз. Узунлугъу, кенглиги бла да ол орунланы тутады. Аны тюз этиб джайсанг, джерни бютеу башы онсегиз-джыйырма метрге кёлтюрюлюкдю.

Бу тауну юсюнден дагыда айтырга тыйыншлы бир зат: джер джюзюнде мийиклиги сегиз минг метрден атлаган онтёрт тау джити барды. Аланы барысын да Гималай тауну юсюнде кёрюрге боллукъду.

Кёчген айрымкан

Джерле арасы тенгизде Корсика айрымкан арт 80 джылны ичинде кюн батхан табагъа он-онеки километрге кёчгенди. Алимле айтханга кёре, бу зат тактониканы уундан болгъанга санайдыла.

Тенгизни тузу

Тенгизледе адам айтыб айталмазча кёб туз барды. Аны сюзюб алыб, саулай джерни башына джайсанг, ол тузну къалынлыгы 130 метрге джетериқди.

Суу ауушунады

Биз билмеген затла алкъын табигъатда бек кёбдюле. Сууланы юсюнде да алайды. Сёз ючюн, океанла акъмай, саркъмай, хар къуру да бирча турадыла. Алай а алимле терегеннге къараб айтсакъ, аланы суулары 3460 джылгъа бир кере ауушунадыла. Кёл суула эки-юч джюз джылгъа бир кере, къобан суула да бир джылгъа отуз кере джангырадыла.

Арт джыллада сууланы юсюнден талай зат ачыкъланганын да айтыргъа тыйыншлыды. Къуру океанланы огъунакъ алыб къарайыкъ. Аланы ортача температуралары 17,5 градусду. Ол океанлада болгъан саулай суу бир миллиард тоннагъа джууукъду.

Эм кёб суу

Дунияны башында эм кёб суу болгъан къобан Амазонкады. Аны сууу орта эсеб бла бир секундха 120 минг

кубометрни ашырады. Анга джылына 4 минг кубометрдан артыкъ суу къошулады. Амазонканы бир къауум джерлерини кенглиги 80 километрге джетеди.

Тузлу кёл

Дунияда эм тузлу кёл Австралияда Эйр кёлюдү. Бир-бирде кёл, суу болмай, кебиб да къалады.

Къан джангур

1608 джыл Францияда Фрованс деген джерде къан джангур джауб, адамланы эслерин алады. Кийимлерине аллай джангур джетген адамла, аланы тешиб, атыб къачадыла. Кёбле, бир къыйынлыкъ келди деб, джашаудан тюнгюледиле. Алай болса да, бир кесекден джангур тохтаб, кюн ачылыб, кёл басадыла. Къан джангур 1117 джыл Лонбардия урушну заманында да джаугъанды. Аллай джангур 1181 джыл Франция бла Германияда да болгъанды. Ол затны ётген ёмюрде Европада 25 кере кёргендиле. Арменияда да болгъанды алай. Дагъыда джыйырманчы ёмюрде Италияда, Грецияда, Турцияда, Венгрияда да джаугъандыла аллай джангурла.

Акъ джангур

1847 джыл мартны аягында уа Францияны Шембери деген джеринде сютча акъ джангур джаугъанды. Аллай сейирликни 1956 джыл Киев шахарны къыйыр районларында да кёргендиле.

Къызыл къум бла акъ топуракъ хауагъа къошулуб, джангур бла ызларына, джерге, къайтханларындан чы-

къгъанды «къан джангур» да, «сют джангур» да, дейдиле алимле. Къумну, топуракъны кёкге чыгъаргъан а уллу джелледиле. Айтыргъа бир джол джел Морокода будай сакъланган межамны чачыб, аны ичиндегин Испаниягъа элтиб, бир сууну джагъасына къуйгъанды, эллени башларын-дан да джаугъанды мюрзеу. Адамла уа, аны билмей, Аллахдан келген насыбды, къудретди, дегендиле.

Джюзген айрымкан

Америкада океанланы сынаучу экспедиция да бир гитче айрымканчыкъны табады. Къарай тинте келгенлеринде, кенглиги юч километр, къалынлыгъы джыйырма метр болгъан, джюзюб айланган буз болуб чыгъады. Алимле аны юсюнде илму-сынам базачыкъ къурайдыла. Анда онджети адам ишлейди.

Айрымкан бусагъатда да бир джерден бир джерге кёчюб айланады. Ол хар кюн сайын 200 метрден артыкъ джол къоратады.

Барама-барама

Грецияда Авар суу алты сагъатны тенгиз таба агъады, алты сагъатны да ызына барады. Башхача айтсакъ, суткагъа кесини аллын ары бла бери төрт кере бурады. Алимле айтханнга кёре, аны алай тюрлю акъдыргъан эгей тенгизди. Аны сууу кёлтюрюлгени эмда джагъаладан ызына ыхдырылгъаны бла байламлыды Авар сууну халы.

Эм кир кёл

Джер джюзюнде эм кир кёлге Кариб тенгизде Тринидад айрымканда кёл саналады. Тюзю, анда суу барды деб

СПОРТНУ ЮСЮНДЕН

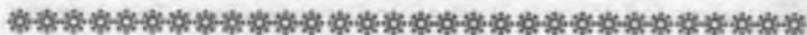
айтхан да кыйынды. Асфальт бетли кьалын балчыкъды. Теренлигин ёлчелеб кёргендиле. Алай а тюбюне киши да джеталмагъанды.

Кёлден башланган суу

Дунияда аллы кёлден башланган суу — Ангарады. Аны аллы Байкал кёлден башланады.

Уму бузла

1904 джыл июль айны аягында Москва төгерегинде ауурлугъу 400 грамм, 1926 джыл июнь айда Одесса төгерегинде ауурлугъу 500 грамм, 1929 джыл май айда Индияда ауурлугъу бир килограмм болгъан бузла джаугъандыла.

Таулу джаш

Ташкөпюрчю Ёртенланы Ахматны джашы Джаммолатны усталыгыча усталыгы болган Къарачайда къой эсенг, саулай Россияда да санлаб бирди.

Кимди ол? Ол ки-хабды.

Биз ангыларча айтама деген анга шаман дерикди. Аны кесини ауурлугъу 54 килограммды. Алай болса да, башы бла аякъларын шиндикге салыб, сыртындан джатса, 200 килограмм ауурлукъну келтюреди. Башында 100 килограмм ауурлугъу болган ташны ууатханлыкъгъа, анга джукъ да болмайды, джаннган отха кирсе, кюймейди, ууалган миялада джатханлыкъгъа, анга джукъ болмайды. Бу затлагъа ийнаннган бек къыйынды, алай болса да, аллай адам бизни ичибизде джашайды. Аны бек уллу кючю барды. Ол адамны ауруун да юсюнден атдырады. Аскерде къуллукъ этген кезююнде биреуленни ичинден ичегилери къотарылыб, къанын тыялмай ёле тебрегенинде, Джаммолат аны къатына барыб, ичегилерин ичине джыйыб, къоллары бла къаты тутханында, къюлюб барган къанын тохтатады. Ол адам алай бла сау къалады. Ёртен улу уа къолларын ачыб къарагъанында, эки къолу джарадан толуб тургъанын кёреди. Сау юч айны эки къолуну джаралары сау болмай, ала бла джукъгъа тиелмей турады.

Энди ма ол Джаммолат, Черкесскени драма театрында, хар ким къараб тургъанлай, кеси-кесин асмакъгъа асаргъа излейди. Аллай трюкнубизни джердешлерибизден алкъын киши кёрген болмаз.

— Джаммолат сен этген трюк къоркъуулумуду?

— Къоркъуулуду. Джюз процентден сынгар 10 проценти меники.

Сора джанынгданмы тойганса, ол сеннге неге керекди?

— Мен кесими кючюм не затха джетерин энтда толу ангылаб бошамагъанма. Ол зат меннге тынчлыкъ бермейди. Мен аны этмесем, джашаяллыкъ тюлме.

— Сен ол затха кесинги эртдеден бери хазырлай болурса? Сен аны кёргюзюрге къралыбызны къайсы уллу шахарын да сайларгъа къолунгдан келлик болур эди?

Бизге келиб, мында нек ойнайса аджал бла?

— Адам ёлюмден къоркъмазгъа керекди.

Ол биринчиси, экинчиси мен къарачайлыма. Меннге эм багъалы зат дунияда тауладыла. Мени туугъан джерим, халкъым барды. Мен муратыма джеталсам, ол кюн мени дунияда, эм насыблы кюнюм боллукъду. Насыбымы халкъым бла юлеширге излейме.

— Сен Аллахха ийнанамыса?

— Анамы бирлигине ийнанганча ийнанама.

— Сени кёзлеринги дуниясын ангылагъан бек къыйынды.

— Мен китаб джазыб башлагъанма.

Алай а алкъын аны киши кёрмегенди. Ол китабны окъугъан мени кёзлеримде не джазылгъанын ангыларыкъды.

— Сен кимсе?

— Сенича, мен да бир тюз адамма.

«Уллу къарынла»

Сыраны суйген чехле бла полякла бир кереге ким кёб ичсе да деб эришгендиле да, полякла чехлени къашларына салгъандыла. Отуз поляк джаш онеки сагъатны ичинде 400 литр сыраны ичгендиле. Башха тюрлю айтсакъ, хар бири 26,5 литр. Алай бла «уллу къарынла» Гиннесни рекорд китабына тюшгендиле.

Каскадёрну рекорду

Мындан алда 31 джыл болгъан французлу Франк Вальвард, легковой машинаны тамам къыздырыб (бир сагъатха 140 километрни барырча къыздырыб), аны бла кёпюр-

ден Гаронна къобаннга «кетген эди». Суу тубюнде 10 минутну туруб, сау-саламат чыкъганында, анга бек кёбле сейирсинген эдиле. Кислород маскасы болмаса, ол суу тубюнде кёб турууда джангы рекорд салгъаннга санаргъа боллукъ эди.

Къоркъуулу оюнла

Шаркъны факирлери кёргюзмеген не къалганды! Ала сахар майданлада, Джакартны орамларында да кёргюзедиле кеслерини усталыкъларын. Арт кёзюуде джакартчыланы артыкъ да бек Дебус Бархени къаууму сейирсиндиреди. Джаш факирлени ма бир тамаша оюнлары. Адамла да тегереклерин басыб тургъанлай, бир факирни тилине бычакъны сугадыла, санларына талай ичирги ийнени чанчадыла. Алай а аны бир джеринден къан тамчы чыкъмайды. Аны бла да къалмай, башында джау ичирилген бусхулну джандырыб, аны отунда табада гаккы къуймакъны биширедиле. Факир а сансыз сюелиб турады.

Белгили жокей

Ингилизли жокей Лестер Пигготт ат чабдырыуда керти да уллу джетишимле этгенди. Кесини къралында 11 кере чемпин болганды ол. Алгъан хайырын толу кёргюзмей, налог телемей тургъаны ючюн, Лестер тюрмеде талай джылны олтуруб чыкъган эди. Алай а андан сора да ат спортха къайтыб, 55 джылы толган жокей, дагыда эришиуледе алчылыкъны алыб турган эди. Мындан алда уа, чабдырыб барган атны аягъы сыныб, Лестер андан халек тукъум джыгылган эди. Эки иегиси да сыныб, башха къыяулукъ да джетиб, жокей больницагъа тюшген эди. Ол затха да къарамай, бу къаджыкъмагъан-талмагъан жокей энтда эришиулеге къошуллугъун билдирди.

Гаккыны ичинде — библиотека

Ингилиз ювелир Пол Качински, алты минг сагъатны къаджыкъмай ишлеб, бир алтын гаккы этиб, аны 20 минг багъалы ташчыкъ бла джасагъанды. Гаккыны ичинде уа талай гитче китабчыкъ барды. Аланы бетлерин ол затха деб этилген пинцет бла аудурургъа боллукъду, басмаланганны окъур ючюн а, бек уллу кёрюзген лупа керекди.

Бютеу заманланы чемпиону

Римчи Прмеус Мусклозиус, атла джегилген арба бла (колесница бла) эришиулеге чыгъыб, алчылыкъны хазна кишиге бермей тургъанды. Аллай эришиулеге 3558 кере къошулуб, бек кёб ёч алгъанды. Ол ёчлени бусагъатдагъы ачхагъа буюрсакъ, эм азында 45 миллион доллар боллукъ эдиле.

Алекс барысын да озгъанды

Айрымканда орналгъан Фиджи къралны Суна шахарында бек сейир эришиуле болгъандыла: сюелиб тургъанлай, эки аякъларын да бирден алыб, ёрге секириб асламысы орта тергеу бла 60—80 сантиметрден мийикге секиралмагъанды. Биреулен а — 19 джыл болгъан Алекс Оуту — 120 сантиметр мийикликге секириб, барысын да озгъанды. Мен, беш джылны ичинде хаман да чыныгъыб, хар кюн сайын 40—45 минутну ёрге-ёрге секириб турама, дегенди ол джаш. «Эм кючлю аякълары болгъан» деген ат берилгенди Алексге.

Чыракъланы джукълатыучула

Комор айрымканлада Морони деб шахар барды. Ол шахарны колледжинде окъугъан джаш тёлкю «Чыракъланы джукълатыучула» деб клуб къурагъан эдиле. Джаш

адамла, алагъа бурун тирде къара атаргъа юрениб, артда бир сейир эришиу бардыргъан эдиле. Алай демеклик, къарангыда джау чыракъланы джандырыб, аланы джанган «тиллерин» джукълата эдиле. Эришиуле Ахмед Могиба хорлагъан эди. Ол героходан сегиз чыракълны джукълатхан эди.

Энди аллай эришиулени дженгил-дженгил бардырыргъа оноу этгендиле. Аланы къурагъанла уа сапын чыгъарыучу заводну башчыларыдыла. Не ючюн десенг, ол завод, къуру сапынла чыгъаргъан бла къалмай, джау чыракълала да этеди.

Сарыубекни прокатха

Лондонда джашагъан эки къарнаш — Леси бла Ричард Дауэнторла-чабакъла, сарыубекле ёсдюрген фирма къурагъандыла. Кеслери ёсдюрген затланы ала башха адамлагъа прокатха бередиле, таб, сарыубеклени да. Къарнашла къурагъан фирмагъа кёб адам келеди. Ары эм кёб келиучюле уа тиш дохтурладыла. Ала ишлеген мекемларыны коридорларына (адамла сакълагъан джерде) аквариумла саладыла да тишлери ауругъанла, ариу чабакълчылагъа къараб, эслери алагъа кетсе, ауруулары да бираз сёл боладыла.

Адам сейирди

Амандан, игиден болса да, кесини атын айтдырып ючюн, иш этиб кюрешген адамла кёбдюле. Голландиячы Хонца Шредера аллайланы бириди. Ол къагъытдан этилген стакан тюблени адам ненчасын бир джолгъа ауузуна сыйындырыргъа боллукъду деб, аны ачыкъларгъа кюрешеди. Бюгюнлюкде кесини «джетишимин» аманнга санамайды. Бир джолгъа ауузуна 52 стакан тюбню сыйынды-

рады. Аты да «Гиннесни рекорду» деген китабха джазылганды.

—Андан да кёбню сыйындырырга боллукьма, — деб махтанады Хонца Шредере.

Кёб джюрюйбюзмю?

Алимле ачыклаганнга кёре, адам орта тергеу бла кюнюне джыйырма минг, джылына да, джети миллион атлам этеди. Къартлыгында азыракъ джюрюгенин да эсге ала айтсакъ, джетмиш джылгъа джетген адам къалай бир атлай болур? Элли миллион, дейдиле. Башхача айтсакъ, джетмиш джылдагы адам, арбазда, юйде, ишде кымылдай тийресинде, элинде, шахарында джюрюб турмай, джер шарны экваторну юсю бла джолоучу болса, джерни тогуз кере айланыб чыгъаргъа боллукьду. Къысхасы бла айтсакъ, джерден айгъа барганча бир джолну къоратады, деген да уллу джангыллыкъ тюлдю. Тенглешдирирге энтда бир юлгю келтирейик. Дунияда эм узун темир джол Москва бла Владивостокну арасында ишленгенди да, ол 9216 километрди.

Ашотну рекорду

Сегиз килограмм ауурлугъу болган гантелни ненча кере кёлтюрюрге боллукьду? Ереванда джашаган Минасянц Ашот аны бир сагъат заманны ичинде 15 минг кере кёлтюргенди. Бусагъатха дери аллай джетишимни джер джюзюнде джангыз бир адамда кёргюзалмаган эди. Быллай уллу хорлам ючюн, айхай да, Минасянцны «Гиннесни рекордуларыны китабына» джазаргъа эмда саугъаларгъа керек эди. Алай а ол къарыуун кеслерини республикада сынаганды, башында айтылган сый берилир ючюн а, рекордну Лондон шахарда салыргъа керекди. Ары барыр ючюн а, кёб ачха керекди. Ол себебден Ашот бююнлюкде

спонсорла излеб айланады, аны бла биргелей ол джангы рекорд салыргъа да хазырланады — бир сагъатха 16 минг кере кёлтюрюрге мурат этеди аллай гантелни.

Темир чыбыкъны джылан этиб

Къыбыла Африкада Ганнибал деб бир кёзбаучу артист, узунлугъу метрден аз асламыракъ болгъан телевизион чыбыкъны (кабелни) алыб, анга «джан кийириб», бек сейир тамаша затны кёргюзгенди. Кёзбаучу, мен муну джыланнга бурайым дегенлей, ол темир чыбыкъ къымылдаб, бюкюлюб, ары-бери созулуб башлагъанды. Алай эте келиб, кёзбаучуну ассистенткасыны аякъларына-бутларына чулгъанганды, ол, кийимлерини тюблери бла ётуб барыб, бойнуна да чырмалгъанды.

«Джылан» алай чырмалгъанлай, ассистентка къыз, къолуна алыб, аны джерге атханында уа, «джылан» биягъындай джансыз телевизион чыбыкъгъа бурулуб къалгъанды.

Быллай затны кёрюб къарагъан адамла бек сейир-тамаша болгъандыла. Бу кёзбаулукъну такъсасы недеди экен деб, ол соруугъа джууб табалмай къалгъандыла ала.

Иссиде, сууукъда да

Къум тюздеде мингле бла километрлени чабсала да, арымагъан-талмагъан адамла бар кёреме. Ма, сёз ючюн, Жиланбаев Марат Австралияны Виктория деген къум тюзюнде 1600 километр узакълыкъгъа чабыб баргъанды. Ол алай чабхан кюнледе уа хауаны иссилиги 40 градусха джете эди. Быллай тёзюмлюлюкню Маратха дери джангыз бир адам да кёргюзалмагъан эди.

Энди уа Жиланбаев кесини кючюн, тёзюмлюлюгюн сууукъда да сынаб кёрюрге айланыбды. Алай демеклик — быйыл февраль айны аягъында бузланы юсю бла Берингов проливни бир джанындан бир джанына ётерикди. Башхача айтсакъ — Азиядан Америкагъа. Андан сора уа Жи-

ланбаев Марат джерни төгерегине айланыб келир муратлыды. Ол джолоучулыкъга сау бир джыл къорарыкъды. Кюн сайын орта тергеу бла 70 километри чабыб баралыкъды бу ётгюр спортчу.

Эришиуле

Дунияда кёб тюрлю эришиуле боладыла. Аланы бир къаууму бек джайылгъанды, къралла, халкъла арасы эришиулеге саналадыла. Биз аллайланы билебиз. Анда-мында бир джерде бардырылгъанладан а хазна хапарыбыз джокъду. Уллу магъана берирча, кёбле джакъларла, къошулурла, дерча болмасала да, ала бек сейирдиле.

Сёз ючюн, джерни тюбюнде, ёлюб басдырылгъанча, гробда ким кёб джаталыр, деген эришиуле боладыла бирбирде. Бюгюнлюкде Америкадан Билл Уойт хорлаб турады. Эки метр теренликге басдырадыла аны. Кенглиги он сантиметр болгъан тешикчикден хауа барыб, ашы, суу да аны бла берилиб, 141 кюнню алай джашагъанды.

Аны бир джердеши Дэвид Стайн сапын кёмюкню кёбдюрюб, онбеш метрге джетдиргенди. Америкачы Кэвин карт колоданы ким узакъга быргъаса деб, аллай оюн чыгъаргъанды. Эришиуледе кеси биринчи орунну алгъанды. Ол колоданы 56 метр бла 41 сантиметрге атханды.

Францияда «Балер» атлы компания да дунияда пиво ичген эм уллу кружканы къалгъанлагъа эришиб ишлегенди. Аны мийиклиги юч метрден артыкъды, ичине джыйырма беш литр пиво сыйынады. Аны бир къолу бла кёлтюрюб, бир джолга ичиб бошарыкъ адам болмагъаны белгиледи. Ол себебден андан ууакъ сауутлагъа къуюб береди.

Каскадёр

Каскадёрланы юслеринден кёб тюрлю хапарла джюрюйдюле. Аланы джигитликлерини, джукъдан къоркъа билмегенлерини юсюнден окъур, эшитир ючюн да къал-

магъанбыз. Глочестра шахарда джашагъан англизчи Дик Шеппардени хапары аланы барын да унутдурурчады. Аны иши машинала бла байламлыды. Оюнла кѳргюзген, кинофильмлеге кѳшулгъан адамланы юретген дегенча ишленни бардырады. Ол кесини джашауунда 1997 автомашинаны аллай затлада ууатханды. Анга кѳре аджал бла бетден бетге тюбешиб, сау кългъанына кеси да сейирсинеди. Не кѳркѳуулу болса да, ол ишден кетмезлигин билдиреди.

Ташдан, темирден да кѳаты

Дунияда эм кѳаты санлы адамланы бири Кѳытайдан Хойду. Ол уллугъу 5x10 сантиметр болгъан ташны джумдуругъу бла уруб, умур-чумур этеди. Башы бла уруб, кълынлыгъы онбеш сантиметр болгъан кѳабыргъаны тешеди. Кълынлыгъы андан да аслам болгъан бетон плитаны аягъы бла пара-чара этеди. «Бу адамны кѳолларындан башы, башындан аякълары кючлюдюле» — деб джазыла эди алгъаракъда чыкългъан журналланы биринде. Хой, сюнгюню джити джанын бойнуна тиреб, кючю бла тебереди. Сюнгю-бюгюле келиб, шаркъ деб сынады. Ол кѳолуну сюеги бла уруб базыкълыгъы тѳрт сантиметр болгъан темир бычакълны ууакъ-ууакъ юздюреди. Дагъыда алача кѳб сейир оюнланы кѳргюзеди.

Хой Хебей провинцияда туугъанды. Аны атасы халкъ медицинада кѳуллукъ этгенди. Джети джылындан башлаб, Дачингдинг тауда храмда кѳарт манахны-буддистни кѳолунда окъугъанды. Сегиз джылны ичинде хар кюн сайын ючджюз кере юрениу иш бардырыб, кѳолларын, аякъларын, башын, бойнун чыныкълдырыб, агъач сындырыргъа ауур кѳлтюрюрге юрениб тургъанды. Алай бла, кесин кѳатдырыб, санларын ташдан, темирден кючлю этгенди.

«Иш этиб кюрешсе, адамны кѳолундан келмезлик джокълду» — дейди Хой. Керти да алай болгъланын кѳб кѳралланы сахналарында кѳргюзгенди.

Георгиосну рекорду

Адам, солумай, сууну тубюнде къаллай бирни чыдар-
гъа боллукъду? Бу соруугъа хар ким бирер тюрлю джууаб
береди. 1913 джыл грекли Статис Георгиос аны кеси сынаб
кѳргенди. Ол тенгизде 61 метр теренликге тюшуб, андан сау-
зсен чыгъады. Солуу алмагъаны бла да къалмай, аны сан-
ларына сууну басымы да бек къатылады. Тубюне тюшгени-
не, башына чыкъгъанына да тѳрт минутдан артыкъ заман
къорайды. Суу тубюнде солумай андан кѳб чыдагъан адам
алкъын джокъду.

Эм базыкъ адам

Мындан алда дуняда базыкъ, эм ауур адам ким болгъ-
анына къарагъандыла. Биринчи орун Америкадан Дж. Аль-
берт Джексоннга берилгенди. Аны аты «Гиннесни рекорду»
деген китабда да джазылгъанды.

Бу адамгъа къыркъ джыл болгъанды. Ауурлугу 405 ки-
лограммгъа джетеди.

Эм кючлю

Литвада эм къарыулу ким болгъанын ачыкълагъанды-
ла. Апплайгъа моряк Раймондас Зенкявкичюс саналгъанды.
Тамам кеслерине базгъанла джыйылгъан джерде, ол юсюн-
де джюгю болгъан арбаны юч метрге тартыб баргъанды,
тохсан килограмм ауурлугу болгъан къум мешокну 48 се-
кундха 200 метрге кѳлтюрюб элтгенди, 25 килограммдан ар-
тыкъ тартхан ташны къалгъанладан узакъ быргъагъанды.

Биринчи чемпион

Биринчи алимпия оюн, алимпияны джурту Грецияда
1896 джыл бардырылгъанды. Анда чабышыуда грекли
Спирос Лауис къалгъанланы озгъанды.

Миллет анга уллу сый бериб, патчахны аллына элтгенди. Патчах бек багъалы бриллиант сагъатны саугъагъа бергенди. Хант юйню иеси Лауисни он джылны хакъсыз ашатыб турургъа къагъыт этиб, сёзню бегитгенди. Чабышыуу башланырны аллында бир бай къыз, озуб келген джашха эрге барлыгъын билдирген эди. Алай а Лауне аны унамай, кесини суйген къызына юйленгенди.

Шахматны юсюнден

Шахмат оюн Индиядан чыкъганды. Аны джарашдырган Сета болганды. Ол оюнну патчах бек джаратханды. Сетагъа бир игилик этерге да излегенди.

— Не керек эсе да айт, тилегинги къабыл этерме — дегенди ол, аны чакъырыб. Сета, сагъыш этмей, айтыб къоялмазлыгъын билдиргенинде: — Сора тамбла келирсе да, айтырса — деб ашырады.

Экинчи кюнюнде келеди.

— Багъалы патчахыбыз — дейди — Мени шахмат къангачыгъымы биринчи клеткасына бир будай бюртюк, экинчи клеткасына эки, ючюнчюге төрт, төртюнчюге сегиз, бешинчиге оналты, ол халда 64 клеткагъа дери будай бюртюклени санларын ёсдюре барыргъа джетерча бир мюрзеу берсенг боллукъду.

— Андан сора тилегинг джокъ эсе, алырса. Алай а, сен акъыллы адам элни кюлдюрюрча алай бош затны нек тилегинги уа билмейме, — дейди патчах.

Сета мыйыкъ тюбюнден ышарыб къояды. Бираздан патчах ол адам саугъасын алгъаны бла къалгъанын сорарды.

— Белгили математикле, джыйылыб, ненча бюртюк кереклисин эсеблеб кюрешедиле, — деб джууаб бередиле.

— Багъалы патчахыбыз, алкъын санаб бошамагъандыла, танг атаргъа бошарыкъ болурла — дейдиле анга.

Аллай бир созарча, муну не къыйынлыгъы барды? — деб патчах ачыуланады. Мен уяныргъа тындырсынла.

Танг атаргъа патчахха математиклеге башчы болуб тургъан кеси келеди.

— Сетагъа берлик саугъанг ёлчесиз кёб болады — дейди. Ол айтхан чакълы бир мюрзеу бизни къралда огъай эсенг, саулай дуняда да болмаз.

— Къайда ненча бола эсе да, будай бюртюклени санын бир айтчы — дейди патчах сейирсиниб.

— Онсегиз квитильтон, төрт джюз къркъ алты квадрильтон джети джюз къркъ төрт триллион, джетмиш юч миллиард, джети джюз тогъуз миллион, бешджюз элли бир минг алты джюз тогъуз миллион беш джюз элли бир минг алты джюз онбеш бюртюк боллукъду. Муну цифрала бла джасакъ былай кёрюннюкдю:

18446744073709551615. Бу санны кёблюгюн башха тюрлю айтайым. Биз бир кубометрге онбеш миллион будай бюртюк сыйыннганын билебиз. Анга кёре тергесек, шахмат оюнланы чыгъаргъан онеки минг километр алыргъа керекди саугъагъа. Будай къуюллукъ гюрбени башха тюрлю кёргюзюрге да боллукъду. Аны мийиклиги төрт метр, кенглиги он метр болса, узунлугъун 300 миллион этерге керекди. Ол а джер бла кюнню арасыча экиди.

Дыгъы этедиле

Малакда джашагъан сакъай деген миллетни бир тюрлю оюну барды. Джашла, кишиле тутушургъа чыкъгъанча чыгъадыла. Къолларында уа гылын къушну тюклери. Тутушха ушагъан оюнну диаметри юч метр болгъан төгерекни ичинде бардырадыла. Судьяны белги бергенине кёре, алайгъа чыкъгъан экеулен бир-бирлерин къуш тюгю бла дыгъы этиб тебрейдиле. Онбеш минутха чыдагъан аз адам болады. Экеуленни къайсысы алгъа кюлсе, ол хорланнганнга саналады.

Фахмулу къызчыкъ

Оля Заранкина алкъын сабийди, анга къуру 7 джыл болады, алай а музыка джазыуда джетишимлери уллу

адамла да, таб, колмпозиторла да сейирсинирчадыла. Фахмулу кыызчыкъ Москвадагы консерваторияны музыка школунда окъуйду.

Оля пианинода соъгарча, музыка джазаргъа бек гитче-чиклей юреннгенди, төрт джылы да тюгел толгунчу ол 100-ден аслам джыр джазганды. Бусагъатда уа кыызчыкъ «Бельчонок Кисточка» деген операсыны премьерасына хазырлана турады. Зуев атлы Джарыкълыкъ юйде саллыкдыла аны. Операны либретосун да Оля таурухну — Уско Лауханнени — таурухуну — тамалында кеси джазганды.

— Опера бек фахмулу джазылганды, керти профессионал композитор джазгъанчады, — дейди Иван Козловский.

Оляны биринчи операсын «Композитор» деген музыка театр саллыкды, ол затда башчылыкъ этерик а Николай Кузнецовду — Глинканы дунияны сейирсиндирген «Жизнь за царя» деген операсын Уллу театрда салгъан адам.

Быллай уллу фахмусу болгъан кыызчыкъны аты Россияда рекордланы «Диво» деген китабына джазылганды, энди да Гинессни китабына да джазыллыкъ болур.

Эки джюрекли адам

Италияда Лагостино Коллини эки джюреги болганды. Аны кючюн айтыб айталмайдыла. Ол ауурлугъу бир тонна бла джарым болгъан машинаны кыйналмай келтюргенди. Эки адам кючден суйреб келген агъачны ол кеси келтюрюб кетгенди.

Тышындан къарагъаннга ол уллу кючлю адамгъа ушамайды, алай а, аны кючю кемсиз уллуду.

Парижге барыб къайтханды

Югославияда Синь шахарда джашагъан Петар Зелько бир гитче арбачыкъгъа эки текени джегиб, 15 айны ичинде Парижге барыб къайтханды.

Тёрт аякъланыб чабышыу

Финляндияда Раум шахарда джашагъан Хяркянен, спортну эм сейири тёрт аякъланыб чабханды деб, ишден бош заманында тёрт аякъланыб чабханлай турганды. Алай бла юрениб, ол 23 километр узакълыкъгъа 12 сагъат бла 5 минутха чабыб келиб, дуняны башында биринчи рекордну салганды. Анга дери быллай рекорд салгъан киши болмагъанды.

Къан ауруудан ёлгенди

Джерни башында эм сюекли адамгъа Роберт Першинг Уодлоу саналады. Ол 1918 джыл 22 февральда АБШ-да Элтон шахарда туугъанды. Ёлюрюнден аз алгъаракъ аны узунлугъу 272, къулачыны кенглиги 288 сантиметр, ауурлугъу 199 килограмм болганды. Ол 1940-чы джыл июль айны онбешинде къан ауруудан ёлгенди.

Джаяулай джерни тегерегине айланнганды

Биринчи болуб, джерни тегерегине джаяулай айланыб чыкъгъан америкачы Джорж Шиллинг болганды. Ол джолоучулугъун 1897-чи джыл алтынчы августда башлаб, алты джыл бла джарымны айланнганды. Алай а, анга шагъатлыкъ этерик табылмагъанды.

Джерни тегерегине айланнганына шагъаты болгъан биринчи америкачы Дэвид Кунст болганды. Ол 1970-чи джыл июнну джыйырмамындан башлаб, 1971-чи джыл октябрны бешинде бошагъанды.

Ол төрт джылны ичине 33 минг 600 километр джол джюрюб, кеси джашагъан шахарны орамына киреди. Аны сыйына шахарны адамлары джыйылыб, уллу байрам этедиле. Ол эки минг адамы болгъан шахаргъа, багъалы гражданин атха ие болады.

Стив Ньюмон, төрт континентден ётуб, Европада 22 къралны, Американы, Азияны, Австралияны эмда Шимал Американы чеклерини юсю бла ётгенди.

Ол кесини кьоратхан джолун 40 миллион атламгъа санагъанды. Ньюмон, Гинне санны рекорд китабына тюшер муратда хар элге джетгени сайын, иш этиб, элни адамларына айтыб, кесин китабха джаздырыб баргъанды. Мынга дери кеси джангыз джерни төгерегине джаяулай айланыб чыкыгъанына шагъаты болгъан табылмагъанды.

Алтыджыллыкъ шахматчы

Белгили спортну мастери, Американы эмда бютеу дуния шахмат федерацияны члени Орест Паповични хорлар ючюн он минут неда 19 кере джюрюрге керек болгъанды шахмат къангада, алты джыл болгъан ингилиз шахматчы Джорджу Хассаписуннга. Ол дунияда эм джаш шахматчы болуб, шахматланы чемпиону деген атха ие болады.

Анга деу деб, бошуна аталмагъанды

Америкада «нэшил инкуойрер» газет билдиргеннге кёре, белгили спортсменлени ичинде Аргентинада 24 джыл болгъан боксердан уллу сюекли болмагъанды. Аны мийиклиги 236 сантиметр, ауурлугъу да 211 килограммдан асламды. Кеслерин уллу сюеклиге санаб тургъан баскетболчула андан алашадыла. Ол джашагъан элни адамлары анга «деу» — деб бош атамагъандыла. Ол джомакъдача, кюн-

ле бла тюл, сагъатла бла ёседи. Беш джылда аны мийиклиги 170 сантиметр, ауурлугъу да 61 килограмм болгъанды. Кесини уллулугъуна кёре, ол бек тынч, джарыкъ адамды.

Эм узун тил

Америкада Джозер шахарда узун тиллери болгъан адамланы эришиулери болду. Бу эришиуледе биринчи орунну 19 джыл болгъан Хью-Стоун алады. Аны тилини узунлугъу 22 сантиметр болады, алай а — оюнну артында андан эсе узун тили болгъан адам табылгъанды. Ол 18 джыл болгъан Мэри Ребекка Кери, аны тилини узунлугъу 25 сантиметрге джетгенди. Алай бла биринчи орунга чыгъады.

**ДЖЕР
КЪАТЛАРЫ
БЛА
ЁСЮМЛЕНИ
ЮСЮНДЕН**

КЪАТЛАРЫ
ЮСЮНДЕН

Джерни ненча къаты барды?

Джерни башыны площады 510 миллион квадрат километрди. Аны 360 проценти квадрат километрин, башхача айтсакъ, 70,8 процентин тенгизле бла океанла аладыла. Джерни площады джылдан джылгъа аслам бола барады. Ансы джер айланса, дунияны башын суу басыб къоярыкъ эди. Джерге къошулгъаны уа джыл сайын джарым миллиметр болгъанын алимле эсеблеб табхандыла. Аны бла бирге, джер эртде заманладан айтылыб келгенча, джети къат тюл, төрт къат болгъаны да ачыкълагъандыла. Биринчи къатны къалынлыгъы 33 километр, экинчи (монтианы) къалынлыгъы отуз юч километрден 2900 километрге дери, ючюнчюю (джерни ёзегини) къалынлыгъы 5100 километр, төртюнчю къаты да 6370 километр болады.

Джерден кюннге дери

Джер кюнню төгерегине эллипис маталлы орбита бла айланады. Экисини ортасы 150 миллион километрди. Ол узакълыкъдан кюнню таякълары джерге сегиз минутха джетедиле. Алай тергесек, кюн таякъла секундха 300-минг километрлик джол къоратадыла. Ёмюрлени узагъына кюнню уллулугъу къалайды, деген соруугъа кёб тюрлю джууабла берилгендиле. Бюгюнлюкде уа алимле аны диаметри бир миллион төрт джюз минг километрди, деген оюмда тохтагъандыла. Кеси да газ шарды. Аны бла тенгleshдириб къарасакъ, джер алманы къатында тары бюртюкчады. Кюнню тыш джаныны иссилиги алты минг градусду, ичи-

ники уа талай миллион градусха джетеди. Аны футбол тобну уллугъуча бир кесегин, бизни планетадан он километр мийкликге дери тюшюрюб салсала, иссилгинден талай джюз метр радиусдагы джерни башы дженгил огунакъ къайнаб, кюйюб, кюл болуб къаллыкъды. Кюнден бир секундха чыкъган кюч хайырландырылса, джерни юсюнде минг километр къалынлыгы болган бузну эритирге боллукъду.

Джаяу барган адам орта эсеб бла кюнюне отуз километрни къоратады. Ол джюрюш бла кюннге 14 минг джылга джетерикди. Сагъатха джюз километр учхан самолет 17 джылга джетерикди. Кюн кесини ёзегини тегерегинде 27 суткага бир кере айланады. Анга эм джууукъ планета Меркурийди. Эм сууукъ да олду. Аны салкын джаныны сууукълугу 230 градусха джетеди. Эм узакъдагы Плутоңду. Кюн бла аны арасы алты миллиард километрди.

Айга тюшсенг, унутма

Ай бла тенгледирсек, джерни кесине тартхан кючу алты кереге кёбдү. Биз суйгенибизча атлайбыз, суйгенибизча ойнайбыз. Айны уа тартуу кючу аз болганы себебли, аягы аны юсюне тиер-тиймез адам секиргенча, учханча кёрюнеди кеси кесине. Джердеча джюрюб ючюн, анда атлам онтёрт сантиметрден уллу болмазга керекди. Айны юсюнде эки-юч метр мийкликге беш-он метр узунлукъга къыйналмай секирирге боллукъду. Аякны ышылыу кючу джердегинден алты кере азды да мындача, чабама, джортама деген муратына джетерик тюлдү. Узунлукъга, мийкликге секиргенча, учханча этген «джолну» аслам къоратырыкъды. Алай этген кёзюде ары-бери бурулуу къолланы къымылдаганларына кёре болады.

Байлыкълу умду, алай а...

Атамады деген джерде алтын, кюмюш, джез, дагыда кёб тюрлю багъалы магадан ёзекле бардыла. Алайыны кюн чыкъган джаны Шош океан кюн батхан джаны да Анд

тау бла чеклешеди. Магъадан байлыгы улуу болганы себебли алайгъа кёбле бурун урадыла. Не келсин, узаймай джанлайдыла.

Атакмады саулай дуняда хауасы эм аман джерди. Суу болуб джукъ джокъду. Аны башха джерледен келтириб да турлукъ болур эдиле, алай а хауаны тюрлюгюнден адамланы чачлары бла тырнакълары, къуу болуб, тюшюб тебрэйдиле. Башха инджиуле да къатыладыла. Аллай чурумланы сылтаулары бла магъадан байлыкъ тийилмегени орнунда сакъланады.

Къалтыраб туруучу кърал

Японияда джер джылына алты джюз кере, бир-бирде андан да аслам тебрэнеди. Анга кёре къарасакъ, былайыны рахат кюню джокъду. «Хар заманда да къалтыраб туруучу кърал» — деб да аны ючюн айтадыла.

Анда джашагъан адамла джерни кымылдаб тургъанына юренгендиле. Алай а къоркъгъанлары къурумайды. Джер тебрениуле хаман да бирча болмайдыла. Аланы чурумлары бла 1923 джыл къаралгъа, саулай халкъгъа джетген къыйынлыкъланы сынагъан адамладан кёбле бюгюн да саудула, ол затланы унутмагъандыла. Ол джыл 576 минг юй окулуб, 174 минг адам кырылгъан эди.

Эм сууукъ джерле

1958 джылдан къалгъан документледе айтылгъанына кёре эм улуу сууукъ ол джыл болганды. Кеси да Арктикада, Илму-сынам станцияны къуллукъчулары, ёлчелеб, сууукъ 87 градусха джетгенин ачыкълагъандыла. Ары дери уа алимлеге 1892 джыл Верхоянскеде джетмиш градус болганы белгили эди. 1930 джылда Якутияда да сууукълукъ 72 градусдан атлагъанды.

Быллай сууукълада киши юден эшикге чыкъмайды. Адамны териси алагъа чыдаялмайды, тылпыуу буз болуб къалады.

Алимни тефтеринден

Джер джюзюнде гитче, уллу да ёсюмлени беш джюз минг тюрлюсю белгилиди адамгъа. Аланы 220 мингине джууугъу суулада ёседи.

Табигъатны кючу уллуду. Ол зат ёсюмлени юслеринде артыкъ да ачыкъ кёрюнеди. Сёз ючюн, Дагъыстанда тёрт джюз джыл болгъан чынар терекни ич къууушун музей этиб турадыла. Анга бир джолгъа къыркъ адам сыйынады. Ол къууушда эртделеден къалгъан сауутну-сабаны сакълайдыла. Эстонияда алма терекни мийиклиги онсегиз метрди, базыкълыгъы тёрт метрден артыкъды. Кесине да эки джюз джылдан аслам болады. «Къартлыгъына» да къарамай, джыл сайын битим береди. Джылланы сагъыннганыбыздан ары эм кёб «джашагъан» битимлени да эсигизге салайыкъ: эмен-минг, нарат-тёрт джюз, нызы-юч джюз, къайын-джюзден артыкъ джылны сакъланадыла.

Дунияда битимлени кёбюсю бир минутха 0,5 миллиметрге ёседи. Бусагъатда алимле айтханнга къарасакъ, Сахалин айрымканда, пальма терекге ушагъан, къаура маталлы зат ол джорукъгъа сыйынмайды. Джай айлада кюн сайын тюл, сагъат сайын ёседи. Къачха мийиклиги юч-тёрт метрге, базыкълыгъы да телеграф столбача болады, чапракъларыны кенгликлери да 120—140 сантиметрге джетедиле. Алайда джашагъан адамла ол чапракъланы кюнлюк орнуна джюрютедиле.

Дорбунчукъда ёседи

Берингов тенгизни джагъасында къарны тюбюнде ёген гокка ханс табылганды. Алимле аны родендронну бир тюрлюсюне санайдыла. Ол кюнню ауангысындан алгъан

джылыуу бла төгерегинде кьарны кеси эритеди. Алай бла кьуралгъан «дорбунчукда ёседи» юйрейди.

Джолгъа атланады

Къыбла Америка селачинелле деген ёсюм асыры исси джыллада, кьуу болмай, кесин сакъларгъа юренгенди. Ол кюн бек къызса, тамырларын джерден алыб, төгерегине чырмаб къыппача болуб къалады. Сора джел аны тёнгеретиб тебрейди. Алай бара барыб, мылысы болгъан джерге джетгенлей, эрлай тамырларын джайыб, джерден керекли затын алады. Алайыны да мылысы бошалса, ол халда «джолгъа атланады».

«Тереклени анасы»

Исси тропика чегетледе бир сейир терек барды. Кече кьарангыда ол джанган чыракъча джарытады. Аны къабугъунда фасфору барды. Аллай терекни тюбюнде кече кьарангыда китаб окьургъа болады. Ол джуртлада джашагъанла биз шыбыла кючсюз да тураллыкъбыз, деб махтансала, Мадагаскар айрымкандан адамла: «Тереклени анасы биз — деди, махтансакъ, биз махтанайыкъ» дерге ёчдюле. Кертиси да алайды. Мадагаскарда дуняда эм уллу терек ёседи. Аны мийиклиги 20 метрди, базыкълыгъы элли метрди. «Тереклени анасы» деб да алимле атагъандыла.

Аламат гюлле

Сан-Петербургну ботаника бачхасында бек сейир гюллени керюрге боллукъду. Къыбыла кьраллада ёсюучю гокка ханслагъа уа мында джылы бассейн этгендиле (ол бас-

сейн 140 джылны мындан алгъа ишленгенди). Аны ичине кирсенг, гюллени ариулукулары джюрегинге къууанч сезимле береди. Бир тамаша учунмакълык бойсунуб, ол ариулукудан айырылмай айланаса. Эм сейири уа неди десенг — Амазонкада ёсюучю пелиуан кувшинкады. Виктория-Пегия-ма былайды, аны аты да. Ол гоккаланы «бий-чесиди», дейдиле.

Ботаника бачханы тропика оранжереяларына экскурсиягъа баргъан адамла, гюллени сейир дуниясына тюшюб, кеслерини халаллыкларына халаллык, сезимлиликперине сезим къошуб къайтыучандыла. Адам джюрегинде джумушаклык бла учунмакълыкны сакълар ючюн, гюллеге къарай турургъа керекди деб, эшта, бошуна айта болмазла.

Шаптал къайдан чыкъгъанды?

Югославиячы алимле ачыкълагъаннга кёре шаптал терекле дун-дуниягъа Къытайдан джайылгъандыла. Тёрт минг джылны мындан алда да Къытайны ара эмда шимал, кюн батхан районларында шаптал ёсдюрюб тургъандыла. Словенчиле аллай тереклени кеслерини бачхаларына византиячыладан УП ёмюрге келтиргендиле. Югославиягъа уа шаптал тереклени Италиядан алыб келгендиле.

Тюльпанла къайдан чыкъгъандыла?

Бу ариу гюллени сагъынса, эшта, хар адамны эсине Голландия тюше болур. «Тюльпанланы къралы» деб атагъандыла анга, не ючюн десенг, Голландияда аллай гокка хансла кертиси бла да бек кёбдюле.

Алай а, тюсюн айтсакъ, тюльпанла чынг алгъа Турциядан чыкъгъандыла. Европагъа уа аланы андан XVI ёмюрге

де келтиргендиле. Голландиячыла, ол сейир, ариу гюллени бек джаратыб, бачхаларында-тахталарында ёсдюрюб башлагъан эдиле.

Кактус терек

Дунияда сейир битимле кёбдюле. Субтропикеледе ёсген кактус терек да аланы бириди. Аны мийиклиги джыйырма метрге, базыкълыгы да эки метрге джетеди. Ичинде эки тоннагъа джууукъ суу болады.

Къытайны гокка ханслары

Къытайда гокка хансланы тамам бек сюедиле. Бу къралда пион бютеу гюллени «патчахына» саналады. Бояулары эсге алыб айтсакъ, пионланы 23 тюрлюсю ёседи мында.

Чегет эрикни гюллерин да бек багъалатадыла къытайлыла. Аллай эрикле джаз башында чагъадыла, гюллери сууукъну иги кёлтюредиле.

Чегет эрикни гюллерин мында тёзюмню, тазалыкъны, игиликни белгисине санайдыла.

Дунияда эм мийик терек

Дунияда эм мийик терек эвкалиптди. Ол Австралияда ёседи, аланы мийиклиги 100-160 метрди. Анда джашагъан адамланы айтханларына кёре, бир заманда джарлы адам ол терекни тёнгегинде болгъан тешикни кесине юй этгенди. Ол асыры уллу болгъандан джарлыны юйдегиси эмда маллары сыйыннгандыла. Бу мазаллы терекни чапракъ-

лары джогъну орнундады. Аны эм тѣппесинде бир кесек кыызгылсыман чапраклары болган бутакъчыкъла бардыла. Терекни тѣппесине дери ѳрлемеклик бек кыйынды. Алкын аны башына киши да чыкъмаганды. Джангыз Ричард Фюкс деген матрос 140 метрге ѳчешиб чыкъганды.

Эм кенг терек

Дунияда эм кенг терек баньянды, аны кенглиги 24 метр 10 сантиметрге дери джетеди. Аны тѣнгеги бир болмай, кѳб болганы ючюн, анга «терек чегет», дейдиле. Баньяны бутакларында чапракладан сора тамырла да ѳседиле. Ала джерге джетселе, базыкъ болуб башлайдыла. Хар аллай бир тамыр бирер тѣнгек болуб къалады. Эм кенг баньяны тѣнгеклерин санаганларында, ала 4 мингден артыкъ болганды.

Эм къарт терек

Америкада, Невада штатны тауларында 3275 метр мийикликде 4900 джыл джашаган нарат терек барды.

Ётмек терек

Индияда, Индонезияда эмда алайда айрымканлада ѳтмек терек ѳседи. Терекни аты алай болганлыкыга, юсюнде керти ѳтмекле ѳсмейдиле. Аланы орнуна 30-шар килограмм ауурлугу болган кѳгетле битедиле. Алайда джашаганла аладан ѳтмек этедиле. Татыулары да керти ѳтмекге ушайды.

Сют терек

Сют терек а Бразилияда ёседи. Алайда джашагъан адамла анга «терек-ийнек», дейдиле. Аны «сауаргъа» суйген, терекни «терисин» кесерге керекди, андан сора терекни кесилген джерине сауут саладыла. Бираздан сауутха сютге ушаш акъ суучукъ агъады, татыуу сютге бек ушайды.

Сейир терек

Бу терек Африканы кюн батхан джанында ёседи. Мийиклиги 12 метрге дери джетеди. Аны чапракълары бек уллу болады. Хар бутакъны къыйырында ючюшер, бир къауум бутакъланы уа онекишер чапрагъы барды.

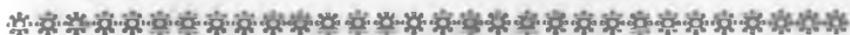
Хар джыл сайын ол кесини мийиклигине джетгинчи төр-төшер бутагъын тюшюреди.

Ёлмезлик терек

Америкада баобаб деген терек ёседи, ол тамырлары юзюлюб, бир джанына аууб къалса да къуу болмайды. Аны джерге тийген джеринден тамыр чыгъыб, джангыдан терек болуб чыгъады. Аны ючюн болур анга «ёлмезлик» терек — дейдиле.

ДЖАНЫУАРЛАНЫ ЮСЮНДЕН

Табигъатны кёб тюрлю ташалыгъы, сейирлиги барды

Кёз ийиб, акъыл бёлюб, тегерекге къарасагъыз, джаратылгъан затланы кесигиз бек ариу сезериксиз. Башханы алай къой, къуру джаныуарланы алыгъыз. Аланы бир къауумларыны уллулукъларын метрле бла, ауурлукъларын тоннала бла ёлчелейбиз, бир къауумларын а миллиметрле, граммла бла эсеблейбиз. Чыртда къарагъан кёзге кёрюнмеген, эм уллу кёргюзючю микроскоп бла да кючден кёрюннген сау организмле къаллай бирдиле?

Эм уллу джаныуарла

Джер юсюнде джашагъан джаныуарланы ичинде эм уллусу Африкада узункулакъ пилди. Аны ауурлугъу 6 тонна, мийиклиги 3,7 метр, узунлугъу 4,5 метрди. Пилден сора эм уллу джаныуар-бегемот бла носорогду. Африка бла къыбыла Азияда джашагъан носорогну 5 тюрлюсюнден эм уллусу Африкада акъ носорогду. Аны узунлугъу 5 метр, мийиклиги эки метр, ауурлугъу 2 тоннады. Африканы суулары бла кёллеринде джашагъан бегемотну ауурлугъу 3 тонна, узунлугъу 4,5 метр, мийиклиги 1,5 метрге джетеди. Кюндюз ол бурун тешиги бла кёзлеринден къалгъанын суудан чыгъармай, джюзюб айланады.

Джер башында эм мийик джаныуар — жирафды. Аны мийиклиги 6 метр, узунлугъу 7,5 метр, ауурлугъу 500 килограмм болады. Ол кюнбатхан Африкада джашайды.

Бизни къралда джашагъан кийик джаныуарланы эм уллусу доммайды. Аны ауурлугъу 1 тонна, мийиклиги 2 метр, узунлугъу 3,5 метрге дери джетеди.

Эм узун чабакъ

Чабакъланы ичинде да бек уллула бардыла. Сёз ючюн, китге ушаш акуланы узунлугъу 15 метрди, бир-бирде 30 метрге да джетеди. Джер джюзюнде эм гитче чабакъ — бычокпигмай мистихтисди. Ол Филиппин айрымканланы суулары бла кёллеринде джашайды. Аны узунлугъу сантиметрден кёб болмайды.

Эм узун джылан

Джер башында эм узун джылан-Къыбыла Африкада джашагъан анаконда сууну джыланыды. Аны узунлугъу 10—15 метрге дери болады. Къыбыла Азияда узунлугъу 10 метр, ауурлугъу 100 килограмм болгъан питон джылан-ла бардыла.

Эм гитче джылан

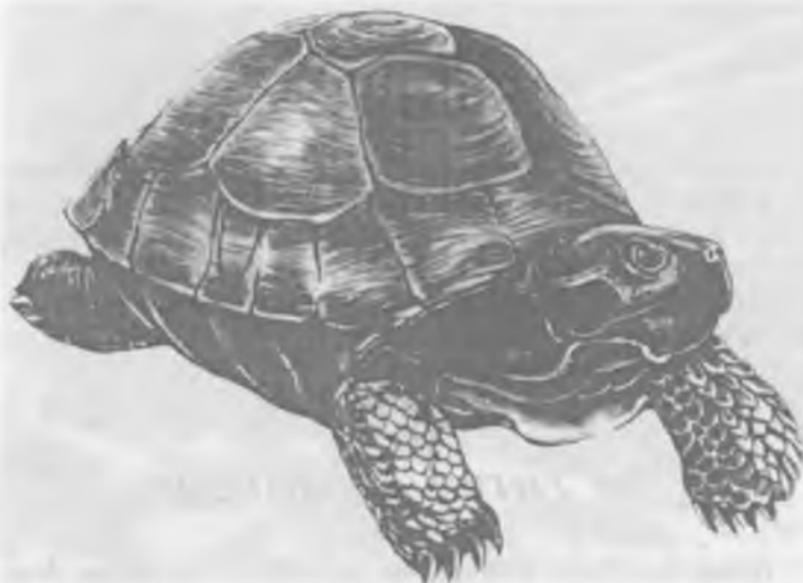
Дуния джюзюнде эм гитче джылан-члепуктду. Аны узунлугъу 25—30 сантиметр, базыкълыгъы 8 миллиметрди.

Эм уму сарыубек

Африкада, Къыбыла Америкада, Австралияда, Къыбыла Азияда сарыубеклени 20 тюрлюсю тюбейди. Аланы ичинде эм уллусуну узунлугъу 10 метр болады.

Эм уллу ташмакъя

Индия, Атлантика, Шош океанлада дуня джюзюнде эм уллу ташмакъяла джашайдыла. Дермохелис ташмакъяны ауурлугъу 600 килограммгъа дери тартады.

Эм уллу ташмакъя.

Эм уллу кеселекге

Джер джюзюнде эм уллу кеселекге Индонезияда комодо айрымканда джашайды. Аны узунлугъу 3 метр, ауурлугъу 160 килограммды.

Страус

Джер башында къанатлыланы эм уллусу — Африкада страусду. Аны мийиклиги 2, 75 метр, узунлугъу 2 метр, ауур-

лугъу 90 килограммды. Кесин чабхан атха джетдирмейди. Аягъы бла адамны уруб джыгъады. Аны гаккысы тауукъ гаккыдан 20 кереге уллуду. Гаккыны къабугъуну ичине бир литр суу сыйынады. Джер башында эм гитче къанатлы-ко-либри чыпчыкъды. Аны ауурлугъу 2 граммды. Бу ауурлугъ-уна къарамай, ол секундха къанатын 50 кере къагъады.

Акъ айю

Джыртхыч джаныуарланы ичинде эм уллусу Арктика-да, уллу океанлада джашагъан-акъ айюдю. Аны ауурлугъу 800 килограммгъа дери барады. Мор айюну ауурлугъу 400, бир-бирде 600 килограммгъа дери джетеди. Киштик ту-къумлу джыртхыч джаныуарланы эм уллусу — къаблан-ды. Аланы бир къауумларыны ауурлугъу 380 килограмм, узунлугъу 2,5 метрге джетишеди.

Эм гитче джыртхыч

Джыртхычланы ичинде эм гитчеси — Люскады. Аны узунлугъу 15 сантиметр, ауурлугъу 50—100 грамм болады.

Ненча тюрлю хайыуан барды?

Дунияда хайыуанланы 1300 тюрлюсю барды. Адам аны къуру 50 тюрлюсюн юретгенди къолгъа.

Эм узун къурт

Сюексиз джаныуарланы ичинде эм узуну-линеус къур-тду. Аны узунлугъу 35 метрге джетеди.

Ышаннга алыб бюркселе

Африканы тропик джерлеринде джашагъан уу джыланла, 5 метрде адамны кёзюн неда бетин «ышаннга» алыб уу бюркселе, марагъан джерлерине тийдирмей кьоймайдыла.

Ышаннга алыб бюркселе.

Лембур

Мадагаскар айрымканда, Африкада эмда Индияда маймулга ушаш лембур деген хайуан барды. Аны маймудан башхалыгы — бирлерини башы тюлкюню башына, экинчилерини башы итни башына ушайды. Аланы эм гитчелери 12 сантиметрге, эм уллулары бир метрге джетеди. Эм сейири — башында — тюбюнде да эки тили барды. Ашарыкъ ашаб бошагъандан сора, тюбюнде тили бла тишлерини ортасын ариулайды.

Тропик районлада алимле маймулланы гербарий джыргъа хайырландырадыла. Маймулланы болушлукълары бла талай джангы ёсюмле табылгъандыла. Не ючюн де-

сенг, ала мийик тереклени баш булчукларына дери чыгыб, хар тюрлю ёсюмлени джыядыла. Бусагъатда Сингапур шахарда белгили маймулланы питомниклери барды. Мында маймулланы «ботаника» ишлеге хазырлайдыла. Маймулла быллай ишни кёзююнде хайырландырылгъан малайя тилде 25-ге джууукъ сёзню ангылайдыла.

Касканы зараны

Касканы чабыуулу керти да къоркъарчады. Сёз ючюн, бир-бир джыллада, Римни шмал Африкадагы провинцияларында каскала будай бла арпа сабанлада мюрзеу къоймай, ашаб къойгъандыла. Каскаланы заранындан алайда эллени 800 минг адамы къырылгъанды. Грек философланы бири, «каска барлыкъ джол-пол тахта, каска ётген джол — къара джер» — деб джазады.

Акула

Акула бир заманда да тоймайды, ауузуна не тюшсе да, джутуб барады. Акуланы ашхыны бек кючлюдю. Ол джухан затын ашхынында саулай эритиб бошаймай эсе да, аны саулугъуна зараны болмайды. Акуланы ашхыныны джаргъанларында, кёб тюрлю зат табылгъанды. Сёз ючюн, аны ичинден: почта ящик, тюрлю-тюрлю консерва банкала, алтын ачха бла багъалы бриллиантла, кёзлюкле, кострюль, бууун эмда хурджун сагъатла, кийимле, чюйле, ат налла дагыда башха затла чыкыгъандыла. Акуланы къылы бек кючлюдю. Аны бир квадрат сантиметри 400 килограммга джууукъ ауурлукъну кёлтюреди. Американы ауурлукъ ёлчелеучю бюросуну кёргозгенине кёре уа, 460 килограмм чакълы бир ауурлукъну кёлтюраллыгы белгили болгъанды.

Голец чабакъ

Барометр орнуна голец чабакъны хайырландырыргъа боллукъду. Кёк ариу, чууакъ кюн, ол аквариумда кымылдамай, джатыб турады. Бир заманда ол кымылдаб, сууда джюзе башлайды. Ол заманда, кёкге къарасагъыз, кёкню булут басыб келгенин кёрлюксюз. Чабакъчыкъ ёрге-энгишге, онга-солгъа джюзюб, аквариумну ичинде сууну бокълаб тебресе уа, джангур джауарыгъы ишексизди.

Балчыкъ тюбюнде чабакъла

Бу сейир зат Петропавлов шахарда болгъанды. Сууну джагъасын бегите тургъан экскаваторчу Дроздецкий, экскаваторну чолпусу бла балчыкъны ариулай тургъанлай, эки метр теренликде адам сейирсинирча бир зат кёреди. Ол а неди десенг, балчыкъны тюбюнде ёлмей джашаб тургъан чабакъла. Аны кёрген, алайда джашагъан адамла, андан алгъа алты джылны, алайда уллу терен чунгур болгъанды, дейдиле. Суу къобхан заманда чунгур балчыкъдан толгъанды. Аны тюбюнде тешикледе джашагъан чабакъла чунгурдан чыгълмай кългъандыла. Алай а чабакълагъа сюзюлген суу баргъанлай тургъанды. Аны бла чабакъла топракыны тюбюнде талай джылны ёлмей джашагъандыла.

Ырхыз алыучу фирма

Чабакъ ёсдюрюучю, ырхыз алыучу фирмагъа ауурлугъу 520 килограмм тартхан чабакъ келтиредиле. Чабакъны ичин джаргъан заманда андан 80 килограмм къара ырхыз аладыла. Бу уллу чабакъны Оранжерей атлы чабакъ комбинатны адамлары тутхандыла.

Ичинден кёб затла чыкыгъанды

Австралияда джашагъан страусну кесгенлеринде аны ичинден: 4 уллу туюме, бир талай ууакъ таш, 7 туюреучю, 13 багъыр ачха, 1 кюмюш медаль, III Наполеонну сураты салыннган I франк, I орден крест, 2 ачхыч эмда кьолджау-лукъ чыкыгъанды.

Тёрт кёзлю чабакъ

Орта эмда Къыбыла Американы тенгизлери бла тузлу сууларында тёрт кёзлю чабакъ джашайды. Аны эки кёзю башында, эки кёзю тюбюндеди. Ол ырхыз этмейди, бала табады. Сууда джюзген заманда башында кёзлери бла сууну башында, тюбюнде кёзлери бла тюбюнде не болгъанын кёредди.

Ауузуна чагъыр къуядыла

Францияда Сен-Мало портну чабакъчылары аугъа биринчи тюшген чабакъны алмайдыла. Ала биринчи тюшген чабакъны ауузуна джарым шыша чагъыр къуядыла да, джангыдан суугъа ийедиле. Чабакъны ауузундан чагъыр ийисин сезген чабакъла да кеслери келиб тугулур ючюну сууну башына чыгъадыла — дейдиле чабакъчыла.

Трепанг чабакъ

Акъ тенгизде джашагъан трепанг чабакъ, джауу бла къаршчылашыргъа неда андан къачыб къутулургъа мада-

ры джокъду. Ол кёблеге ашау болган джаныуарды. Алай а аны тукъуму энтда кёбдю. Бу къалайды? Биринчиси, ол джауундан къутулмазча болса, кесини къарнын кеси джарыб, ичегилерин тышына чыгъарыб атады. Джыртхыч аны ичегилери къайгылы болган заманда, ол андан къутулуб, талай кюн джатыб, джангыдан ичеги этеди.

Къулагъы джокъду

Джыланны къулагъы болмайды. Ол тауушну тили бла эшитеди.

Джыланны ашагъан макъа

Джылан макъа ашайды деб эшитген да, кёрген да болурсуз. Макъа джылан ашайды деб эшитген адам бармыды? Къайдам, болур деб айталмайма. Анга ийнанмазгъа да болурсуз. Алай а кертиси да джылан ашагъан макъала да барды. Къыбыла Американы къалын чегетлеринде 20 джылдан артыкъ заманны тинтиу, илму-сынам ишле бардыргъан Америкачы зоолог алим Кеннет М. Витон кесини

Джыланны ашагъан макъа.

«Жунгли шыбырдайды» деген китабында «Олдсмаки» деген макъаны юсюнден толу хапар джазады.

— Лабораторияда джашагъан макъа, мынга дери да талай джыланны ашагъанды. Бу джол уллу джыланны бериб сынарыбыз келеди макъаны — дейди ол.

Джыланны сетканы ичине ийиб, макъаны андан айырыб алыр ючюн, кесибизни хазырлаб турдукъ — дейди ол. Алгъы бурун экиси да бир-бирине эс бёлмей, эки мюйюшде турдула. Ортадан талай сагъат кетгенден сора, джылан башын кёлтюрюб, сеткагъа ёрлей башлайды. Алай а, ол кесин сеткада туталмай, тюбюне тёнгереп тюшеди. Аны мараб тургъан макъа бир-эки секириб, джыланны тюбге басады. Ол эс джыйгъынчы джыйырма сантиметр чакълы бирин джухтан эди. Энди джылан ашагъан макъа барды дегеннге эшта ийнанныкъ болурсуз.

Къумурсхаланы зараны

Арабияда Кир шахарны къатында Балтаге элни адамлары ата-бабадан бери джашаб келген джерлеринден амалсыз башха джерге кечерге керек болгъандыла. Не ючюн десенг, элни ичин, тегерегин кёб къумурсха басыб, адамны алагъа къарыуу джетмей къалгъанды.

Таш макъа

Таш макъа бек тезюмлю, кёб джашагъан джаныуарды. Тенгизледе айланган бир къауум таш макъа ачлыкъгъа б джыл чакълы бирге чыдайды.

Грек таш макъаны башын кесиб алгъанларында да, аны джюреги 14 кюнню ишлеб, кесилиб алынган башы да джарым сагъатны ёлмей тургъанды. Ауурлугъу 100 килограмм болган тенгиз таш макъа сагъатха 22 километр джол къоратады.

Бал чибин

Бир килограмм бал джыяр ючюн бал чибин 10 миллион гюлге кьонаргъа керекди. Аны ючюн, ол талай минг километр джол кьоратыргъа керекди. Бал чибин орта тергеу бла сагъатха 65 километр учуб, 7 минг гюлню урлукъландырады.

Эт ашаучу бал чибин

Алтай таулары ауушундан аууб келген экспедицияны членлери кьатларындан зуу деб учуб ётген кьанатлыгъа ушаш бир затны кёредиле. Кьанатлыны ауузунда кесинден да уллу бир акъ чычханны эслейдиле. Не сейир болду деб, адамлары бири кьанатлыны шокк бла уруб, джерге тюшюредиле. Кьарасала, бу кьанатлы тюл, кийик балчибин. Бал чибинни бу тюрлюсю кёбюсюне кьургъакъ, чычхан тукьумлу джаныуарчыкьла болгъан джерде джашайды. Аланы дзылдагъан тауушлары гитче моторчукьну тауушу чакьлы бир болады. Ала этден башха джукъ ашамайдыла.

Эки деуню урушу

Джаныуарлары джашаулары, халилерин сынаучу И. Акимушкин тенгизде кесини кёзю бла кёрген бир затны юсюнден былай джазады:

—Арадан талай джыл ётсе да, тенгизде кесим кёзюм бла кёрген бир затны джатсам да, турсам да, чыртда унуталмайма. Ол эсиме тюшсе, бюгюн-бюгече да тёппе туклерим ёрге турады.

Биз Шош океанда джюзюб келебиз. Кюнню узуну бир уллу кашалотну сюргенлей айландыкь.

Капитан не амал этиб кюрешсе да, бизни муратларыбызны ангылагъанча кьашалот, окъ джетер джерге джуу-

укълашдырмайды. Джууукълаша башлагъан заманда эрлай суугъа ташайыб, бизни хыликге этгенча, кёз джетер джерден чыгъады да, бизни сакълайды. Алай бла, биз ингир ашхамгъа дери, аны сюрген бла арыб тохтадыкъ. Ингир ашхамдан сора, капитан кашалотну узайыб кетмегенин ангылаб, аны ызлауну экинчи кюннге къалдырады да, кемени моторун джукълатыргъа буйрукъ береди.

— Кашалотну кёремисиз? Майна алайда турады, майна. Бу тегерекеде аны суюкб ашарыкъ ашы болургъа керекди, не эсе да кыйынлыкъны кёре тургъанлай, ол былайдан кетерге унамайды, — деди штурман. Бир заманда, — мынга къара, мынга къара, бу не палахды? — деген штурманны къоркъгъан тауушу барыбызны да титиретеди. Ол кёрюзген джанына биз да къарадыкъ. Тюз кемени къатындан джанган отча джылтыраб, бир тюрлю зат джюзюб ётеди. Къарангы кечеде кёкден юзюлюб тюшген къуйрукълу джулдузгъа ушайды ол. Къараб-къарагъынчы, билмей тургъанлай, кемени къатындан сууну башына бир зат къалкъыб чыгъады да, эки кёзюн бодратыб бизге къарайды. Тюрсуюн адам къоркъарча, эки кёзюнден чаркъ-чуркъ этиб, от чачылады. Тюзюн айтсам, джаным тамагъыма джыйылгъанды. Джомакълада айтылыучу, джети башлы джыланни кёрюб тургъанча болама.

Кирпик къакъмай, къараб турабыз. Ма башы да саулай кёрюндю. Туура неси да адам къоркъарчады. Къуш бурун, чюйюрюлген ауузуну тегерегин басхан тюк, башхасы болмай, узун къара джыланлагъа ушайды. Артыкъсыз да экиси бек узунду эмда базыкъды. Къысха кесилген илчикге ушаш, сыфаты къаралдым кёрюнеди.

Кальмар, деу Кальмар! — дедим мен штурманнга. Абзырагъан таууш бла эсим кетиб, къатыракъ къычырыб ийдим. Бу эм деу джыртхыч сууну бек теренинде джашайды. Сууну башына нек чыкъгъан болур? Гёзетчи матросну, кашалот туура бизни таба келе турады, — деген тауушу эштиледи. Дженгил джюзюб келгени ючюн болур, артында ыз къалдырыб, кашалот туура бизни таба джюзюб келеди. Ол келиую бла бизни кемебизни урса, хата этери белгиледи. Кальмарда бир къоркъууну сезгенча, кеси-кесин джоппу джыйыб, кашалот джууукълашханлай, ызына бирда аямай секириб, къараб-къарагъынчы алайдан тас болады. Кашалот, дженгил ызына бурулуб, кючлю къуйругъу бла сууну кёмюк этдире, суугъа ташайыб кетеди. Ташайгъан джери боркъулдаб, уллу чунгур болуб, суу тегерек бурулады. Майна сейир! — деди штурман.

Бир заманда суу шуулдайды, ёмюрде адам кёзю бла кёрмегенча бир деу, 9—10 метр мийикликге секириб чыгъады. Паровозну ачы кычырыгыча тауушдан кыулакъларыбыз бителеди, санларыбыз титиреб къалады. Ол таудан къая аугъанча толкъун ата, кёмюк чача, суугъа джангыдан шоп деб келиб тиеди. Аны башына бир зат тегерек чырмалыб, джабышыб тургъанча кёрюнеди. Ол суудан дагыда талай кере ёрге чыгыб, энгишге тюшеди. Алай болгъанлыкыгъа, биягъы кычырыкъ тохтамай, биягъынлай барады. Кашалот кальмарны белинден кючлю къабханды. Кальмар анга тегерек чырмалыб, хауа солуучу джерин битеб кьойгъанды. Бузулгъан паровозну кычырыгыча таууш аныкы кере эдим. Кашалот башына джабышхан палахны атыб иер ючюн, не мадарын да этиб кюрешеди. Алай а, кальмарны андан айырылыр джапысы джокьду. Кальмар кыуш бурну бла кашалотну башын халек этгенди. Экисини да джараларындан баргъан къан, сууну бетин кыыб-кызыл кыызартханды. Кашалотну джарасы ауурду. Ол себебден, ол кесин кайры атаргъа билмей, ёрге-энгишге чыннгайды. Солуу алыр джерин кальмар битеб, солургъа хауа табмай, тунчугьургъа джетгенди. Кючю кьарыусузгъа айланганды. Кьымылдагъаны аз болуб, тылпыуу да тыйылыб баргъаннга ушайды. «Ахыры кальмарны кьолундан ёлюрге башлады, — деб турама мен. — Ай анасыны уа, хауа солур мадары болса эди, ол кальмарны эки бюклеб, бир джолгъа джутар эди».

Бир заманда кашалот ахыр кючюн джыйыб, уруб сууну башына чыгъады да, аллай бир кюч бла башын силкиндиргенинде, кальмар талай метрге чартлайды.

Эс джыяргъа мадар бермей, кашалот джангыдан мыллык атады. Кальмарны ауузу бла къабыб, дагыда атыб, суугъа тюшюрмей, джетиб тутады. Бу джол башына джууукь джеринден сермейди. Кашалотха энди кьарыуу кирди.

Энди ол, 30 тонналыкь кальмарны кесине джабышдырмаз ючюн, ёрге-энгишге, онга-солгъа атады. Кальмар ойсурай башлагъан хал алгъанды, алгъыннгы кючю кьалмагъанды. Кальмарны узун бурну сарт-сурт этиб ачылыб-джабылыб, хауа джухтхандан сора мадары кьалмагъанды. Кашалот кальмарны ауузуна къабыб, суугъа ташайыб кетеди. Ол талай минутдан сора сууну башына чыкыгъанында, кальмарны башы джокь эди. Андан сора ол ашыкьмай, биз кьараб тургъанлай, хорлагъан джауун акьырын-акьырын кьыйырындан юзюб, джута береди. Биз аны атмадыкь.

Шорбат чыпчыкь

Галапагос айрымканда шорбат чыпчыкьны бир тюрлюсю джашайды. Бу чыпчыкь ашарыкьны башха къанатлылача бурну неда аягы бла чучхуб чыгъармайды. Адамча «инструмент» бла чыгъарады. Ала тереклени къабукъларында къуртланы чыбыкьчыкь бла чучхуб, чыгъарыб ашайдыла. Алимле бу чыпчыкьны джашауун кёб заманланы сынаб, кинофильмлеге да тюшюргендиле. Къуртланы чыгъаргъан чыпчыкь чыбыкьчыкьны узунуракь болса, андан кереклеси чакълы бирни сындырыб алады. Ала тойгъандан къалгъан ашарыкьны, бир джерге джыйыб, артдасына асырайдыла.

Эм кючлю джюзюучю

Къанатлыланы ичинде эм кючлю джюзюучю — пингвинди. Ол сагъатха 30 километрге дери барады.

Джибек къурт

Джибек къурт 56 суткагъа кесини ауурлугъун 56 минг кереге ёсдюреди.

Дунияда ийисни эм бек ангылагъан джибек къуртну эркегиди. Ол тиши къуртну ийисин 12 километрден ангылайды.

Къанатлыла бла шохлукь джюрютеди

Пушкин шахарда джашагъан В. Шевчик, кёб къанатлы бла шохлукь джюрютеди. Къанатлыла бла аныча шохлукь джюрютген бек аз адам табыллыкьды. Ол сахарны пар-

кына баргъанлай, къанатлыла аны тегерегине джыйылыб, башына, къолуна, имбашына къона башлайдыла. Аны юсюне къонар ючюн къанатлыла бир-бирлери бла да туйюшедиле. Къанатлыла Шевчикни джашагъан юйюню терзелерин къагъыб, аны айланыргъа чакъырадыла, неда алагъа чачылгъан джемни бошалгъанын билдиредиле. В. Шевчикни юйюне къабыргъаларында, юйюню къатында теркеледе къанатлыланы онла бла уялары барды. Алай а, бу уялада къанатлыланы барысы да бирча джашамайдыла. Аланы кёбюсю уялагъа ашарыкъ ашар ючюн келедиле да, тойсала, парклагъа учуб кетедиле. В. Шевчик кесини кёб джылын къанатлыланы джашауларын, халилерини башхалыкъларын, тауушларын сынау, аланы багъыу бла ашыргъанды.

Ол къанатлыла билдирген белгилени джыйырмадан асламны магъанасын ангылайды.

Сууукъгъа чыдамлы

Джаныуарланы сууукъгъа тюзюмлюлюклери бирча болмайды. Хар джаныуар джашагъан джерини ашаууна, хауасына кере, кесин анга джарашдырыргъа кюрешеди.

Бири ташны къуушунда джашай эсе, экинчиси джерде тешик этиб джашайды. Бирлери уа башында джашай эселе, бирсилери да сууда джашайдыла. Аланы ичинде сууукъгъа север полюсда джашагъан акъ айюледиле тюзюмлюле. Ала 80 градус сууукълукъгъа чыдайдыла.

Илму айтханнга кере, 100 градус сууукълукъгъа чыдарыкъ къаз бла бабушду.

Кюннге джити къарау

Дунияда кюнню кезюне тюз джити къарагъан къанатлы-мыллыкчы къушду.

Карп чабакъ ийнекни геналары бла

Къытай алимле карп чабакъгъа ийнекни генасын сингдиргендиле. Алай бла аны ёсюмюн 30 процентге дженгиллетгендиле. Хэйлунцзян суу бла эл мюлкню институтунда бардырылгъан сынау ишлени эсеблерин кърал комиссия хайырлыгъа санагъанды. Быйыл Суйхуа бла Харбин шахарланы, Хулань эмда Хайлунцзян провинцияны сууларында ийнекни геналары салынган 1,5 миллион чакълы бир гитче чабакъчыкъ бек иги ёседи. Эм сейири уа «ийнек» чабакъдан этилген хантны адамгъа зараны джокъду.

Джыланла юйню сакълайдыла

Львов шахарда бир адам юйюнде эки джыланны тутады. Эфа бла гюрзаны. Джыланла батареялагъа чулгъаныб, джылы джерчикде турадыла. Иелерине чыртда тиймейдиле ала, башха адамны кёрселе уа, олсагъатлай чабыуул этерге хазырдыла. Джыланланы ол къылыкъларын ангылаб, юйню иеси, ары-бери барлыгъы болса, аланы эшикни къатына джатдырыб кетеди. Бу «къарауулла» бек ышаннгылыдыла, не батыр гудучуну да ийманын тубан этерикдиле.

Алимле айтханнга кёре

Акъ айюню тюгю аккумуляторлукъ этеди, аллай джаныуарны юсюне тийген кюн таякъланы 95 проценти джылыугъа бурулуб барады, деб бегитедиле АБШ-ны Бостон шахарындагъы университетни алимлери, кёзге кёрюнмеген ультрафиолет кюн таякъланы толусу бла «джутуб», кёзге кёрюнмеген джарыкъны да ызына къайтарырчады,

акъ айюню тюгю, аны акълыгы да аны ючюндю, дейди-
ле ала.

Бу затны тахсасын ачыкълау кюнню къууатын хайыр-
ландырыуда джангы мадарла табаргъа болушурукъду.

Кюн чабакъ

Гневный атлы Россия илму-тинтиу кемени экипажы бек
аз тубеучю, кемсиз уллу кюн чабакъны Тасман тенгизде
тутханды. Кюн чабакъны узунлугъу төрт метрден артыкъ-
ды, мийиклиги бир метрге джууукъду, ауурлугъу 1500 ки-
лограммды. Аны бир кёзюню ауурлугъу 7 килограмм бол-
гъанды. Аны саулай юсю къуршча къаты зат бла джабы-
лыбды.

Тюлень бузну къалай тешиб чыгъады?

Къалынлыгы юч метр бузну тешиб тюлень тышына
къалай чыгъады деген оюм хар кимни да ойлашдырлыкъ-
ды. Алай болса да, тюленни бу адетин кёб сынамла бла
излеб табадыла. Къачда суу бузлай башлагъан замандан
башлаб, тюлень тешик этер джерни сайлайды. Ол бурну
бла суу бузлай башлагъанлай, ууакъ-ууакъ тешгенлей ту-
рады. Аны юсюне, тылпыуу эмда кесини джылыуу бла,
тюлень тешикни бузлатмаз джанындан кюрешгенлей ту-
рады. Тешик хазыр болгъандан сора, тюлень алайгъа джен-
гил-дженгил келиб, тешик бузлаб джабылыб къалмазча
мадарла этеди. Хар тюленни аллай талай тешиги барды.

Ким хорлайды?

Акъ чычхан бла джыланны къайсысы хорларыгын
билир ючюн, заповедникде джыланла болгъан клеткалагъа
ашарыкъ орнуна талай акъ чычханны иедиле. Ала джы-
ланланы дженгил огъуна талаб ёлтюредиле.

Къышда джукъ ашамайды

Бир къауум джаныуарла къышда джукъ ашамай, джукъу бла ашырадыла заманларын. Сёз ючюн, кирпи — 236 сутканы, айю — 180 сутканы джукъ ашамай джукълаб турадыла.

Кёргенини унутмайма

Зулкъарнай сюрюу кютерге джангы тырмаша башлагъан джашчыкъ заманында — ётген ёмюрню аягында, — Башчы деб бир джетген джашны биргесине сюрюу кюте, джаз, мал тёлю этген кёзюуде, Айланма къулакъны башында стауатха чыгъады. Стауат орналгъаннга джетерге бир эчкилери эки улакъчыкъ табады. Сора экинчи эчкини улакълары бла Деппан къаяны тюбюнде дорбуннга саладыла. Кеслери да Деппанны башында стауатха чыгъыб, маллары джаядыла. Эки джаш да стауатда солуй тургъанлай, эчкини макъыргъан тауушун эшитедиле. Эчки макъыргъаннга къулакъ салыб, Зулкъарнай, тауушну аллына барады да, къаяны эрнинден энгишге къарайды. Дорбунну аллында эчкини макъыра тургъанын кёредиле, улакъларын а эслемейди. Ызына, стауатха, къайтыб барыб, Башчыгъа:

— Эчки дорбун аллында не эсе да макъыра турады, улакъланы уа кёрмедим, — деб хапар айтады.

— Ууздан тойгъан улакъла дорбунну салкъынына къысылгъан болурла ансы, къайры кетерикдиле? — деб сансыз этиб къояды.

Кёб турмай биягъы эчки, бёрю тутханча, дагъыда ачыачы макъыра тебрейди. Джашла чабыб барыб, къаяны башындан къарайдыла. Къарасала аллайгъа къарасынла: бир уллу джылан эчкини арт аякъларын джутуб, арт бёксюнню ичине ташайтыб бара тургъанын кёредиле. Эрлайбурлай Башчы, зыгытланы бирин къамасы бла мылтаб, ылыхтын этеди. Аны да алыб, Башчы ашыгъыш къая тюбюне тюшеди. Джыланны къатына джетгени бла ылыхтыны джыланны юсюнде ойната тебрейди. Джылан, эчкини

джартысын ичине джутуб тургъаны себебли, Башчыгъа къаршчылыкъ этелмейди, сынгар къуйругъу бла сермерге юрешеди. Башчы да кесин джылан къуйрукъгъа урдурмайды, ылыхтынын ойнатыуун тохтатмайды да, джылан-ны алайда хорлайды. Джылан ёлюб сойланнгандан сора, эчки да, сыбдырылыб, аны ауузундан чыгъады. Эчкини джылан джеринде сынгар териси бла сюеклери болмаса, эти къалмай, эмилиб тургъанын кёредиле джашла.

Эгиз улакъчыкъланы да, эчки алгъын макъыра айланган заманында джылан унутуб джутуб къойгъанын ангылайдыла. Сора Башчы ол сойланган джыланны, эчки мыллыкны да энгишге тёнгеретиб, къулакъны аягъына тюгел джетмей чучхур барды, аны башына эндиреди. Алай бла джыланны кёз туурадан къоратады Башчы. Кеси да, экинчи-ючюнчю кюнюнде келиб, элде хапарын айтханында, элчиле сейир-тамаша боладыла, кёрюрге суйгенле Айланма аягъына келиб-келиб кетедиле бек уллу сейир боладыла.

— Джыланны къаны чачылыб, джыгъылган адам сау къалмаучанды, — деб Башчыгъа да къайгъылы боладыла. Алай болса да, Башчыгъа джукъ да болмай, джашаб къалады.

Дуняда эм уллула

Сууда джашагъан джанланы арасында эм уллусу кит чабакъды. Аны узунлугъу 33 метрге джетеди, ауурлугъу да 120 тонна тартады. Андан ёнглусу, гитчеси да тубейди, алай а биз орта эсеб бла айтабыз.

Китни тилини ауурлугъу 700 килограмм, айтылыргъа тыйыншлыды, баууруну ауурлугъу да 1000 килограмм болады, 8 минг литр къаны барды, ичегилерини узунлугъу 4 минг метр, ашхыныны уллулугъу 3 минг квадрат метрге джетеди. Кючюн айтсакъ, 1700 атныкъыча бирди. Орта тергеу бла бизде чыкъгъан бир «Жигули машинаны кючю джетмиш-сексан атны кючю бла тенгди. Ауурлугъу 300-350 тонна болгъан кемени толу кючю бла ызына тартса, сагъатха 14 километрни элтеди. Китле кеслери да джюзген кёзюуде бир сагъатха къыркъ километрге джууукъ «джол» къоратадыла. Союлган китден 50 тонна таза джау эритиб алыргъа боллукъду.

Аны джангы туугъан баласы да адам ийнанмазча ул-луду. Айтыргъа, кит балачыкъны узунлугъу алты-джети метр, ауурлугъу да беш тонна чакълы болады. Анга хар суткагъа алтмыш-джюз килограмм эт къошулуб барады. Джангы туугъан бала бир заманнга дери анасыны сютюн эмеди. Ол сютюн уа джартысына джууугъу джауду. Кит кеси да бир суткагъа юч джюз литрге дери сют береди. Не джаны бла да алай онглу болгъанлыкъгъа, бу чабакъ, джырткъычлыкъ этиб, хар затха кесин уруб турмайды. Андан гитчерек акула уа хынылыгъы, дюргенлиги, ачыулугъу бла да дуняда белгилиди. Музейде сакъланган бир джаякъ сюегини ичине сегиз адам сыйынады. Бусагъатда да тюбейдиле аллай уллу акъулала.

Къазма чычханла

Нижний Новгород шахарда джашагъан Герман Кузьми-че чабакъ тутаргъа бек сюеди. Бир кюн бузда тешик этиб, суугъа къармакъ атыб тургъанлай, ол арт джанында бир къуджур тауушланы эшитеди. Айланыб къараса — суу джагъада бир къадар къазма чычханла бири-бири ызларындан тизилиб бара. Тюклери да суу болуб, была къайры барадыла экен деб, бек сейирсинеди Герман. Тюклери суу эсе уа, бир да ишексиз, ала Волга сууну ол бириси джанындан ётгендиле бери деб, аллай оюм да келеди башына. «Профдезинфекция» деген предприятиени къуллукчулары уа, бу хапарны эшитиб, уллу сейирсинмей къаладыла. Ала айтханнга кёре, къазма чычханла бир джерден бир джерге да ма ол халда кёчедиле. Тешиклерини да эки метр чакълы бир теренликлери барды, джазгъыда суу кёлтюрюлсе, ала ол тешиклеринден чыгъыб, кеслерине башха джер излерге керек боладыла.

Маймул эс ташламагъанды

Бир кюн 44-чю герман федераль джолну бара, бир машина аугъанды. Аны кузовунда клеткала бар эдиле, клеткала уа — попугайла, канарейкала, дагъыда башха чып-

чыкъла эмда бир шимпанзе маймул. Машина аугъанлай, шофер эс ташлагъанча болуб, джукъ эталмай къалгъан эди. Ол маймул а, автоинспекторча, тюз джолну арасына чыгыб, андан-мындан келген машиналары тохтатыб, ар-тда ууалгъан клеткаладан чыкъгъан чыпчыкълары тутуб башлагъан эди, эм сейири уа неди десенг, ол тутхан чыпчыкълары ууалмагъан клеткалары ичине джыйыб бара эди. Маймул ма алай эте, ол кюн машиналары джюрютгенле да аланы пассажирлери да анга бек сейир-тамаша болуб къарагъандыла.

Фатарда-гитче атчыкъ

Бусагъатда юлперинде-фатарларында итлени, киштиклени тутхан адамла бек кѣбдюле. Джыланла, кеселеккеле, асланла башха джаныуарла тутханла да бардыла. Германияда, Рюген айрымканда, джашагъан биреулен а — Холман Вальтер — фатарында пони атчыкъны тутады.

Вальтерни атчыгы бек гитчечикди, ариучукъду. Ол себебден юдегиде уллу-гитче да аны бла ойнаргъа бек сюедиле. Хоншула да келиучендиле аны бла ойнаргъа, солургъа.

Бир-бирде Вальтер кесини эрке атчыгын-Морицни — гитче арбачыкъгъа джегиб да кѣрюченди.

Аз тюбеген джаныуарла

Заирни тропика чегетлеринде бек кѣб джаныуар барды. Башхача айтсакъ, Африкадагы джаныуарлары 90 проценти тюбейди анда. Вирунга деген миллет паркда асланлары, пиллени, антилопланы да кѣрлюксе. Иди-Амин-Дада деген кѣлню къатында уа гиппопотамла да тюбейдиле. Гарамба-парк деген джерде (он беш минг квадрат километрден аслам джерни алады) пиллени юретиучю станцияла

ишлейдиле. Заирде гориллала, павлинле, окапиле да бардыла, башха джерледе уа ала хазна тубемейдиле. Млилван паркда акъ носорогланы кёрселе, туристле бек къууа-надыла. Аллай носорогла бек аздыла, ала кеслери да мазаллыладыла, хазна къалмай пилле чакълы бирледиле. Африкада табигъат байлыкълагъа иги къайгъырадыла, артыкъ да бек миллет парклада. Алай а бир къауум джаныуарла, кийикле (сёз ючюн къум газель, сервал, каркал, кийик эшек, страус дагъыда башхала) бек аз болуб баргъанларын чертедиле алимле.

Кенгуру къалай юйрейди?

Кенгуруну баласы анасыны хурджунуна къалай тюшеди? Ол кёб заманны ангылашынмай тургъанды. Баласы анасыны хурджунундан терек бутакъча ёсюб чыгъады, деген оюм да джюрюгенди. Алай а XIX ёмюрде, бала туугъандан сора, ана, аны ал аякълары бла алыб, хурджунуна кеси сала болур, деген акъылда тохтайдыла. Мындан талай джылны алгъа Австралияда Канберн университетни илму къуллукъчулары кенгуруну юсюнден иш бардыргъанларында, болумну ачыкълайдыла. Ала бегитгеннге кёре, бала дунягъа джаратылырдан бир кюнню алгъа, ана кесини хурджунун джалаб, ариу тазалайды. Туугъан сагъатында баланы ауурлугъу 750 миллиграмм болады. Ол гитче затчыкъ, кесини къарыусузлугъуна да къарамай, анасыны хурджунуна кеси киреди эмда эмчек эмерге джарашады. Кенгуру балачыкъгъа дунягъа джаратылгъан джеринден анасыны хурджунуна джетгинчи джыйырма минутну къоратыргъа керек болады орта тергеу бла. Дженгиликер къобуб, джетер джерине джетмесе, джыгъылыб къалыргъа боллукъду. Алай джыгъылса уа, тыныб къаллыкъды. Нек десегиз, ёрге туургъа къарыуу джетерик тюлдю, анасы да анга болушурукъ тюлдю. Сынау ишле белгили этгеннге кёре, ары бир кирсе, ал аякъларыны тырнакъларын хурджунну ичинде анасыны джюнюне къаты илиндиреди. Къуру эмчек эмгенден сора къымылдамай, ол халда беш айны дуня джарыкъ кёрмегенча джашайды. Алтынчы айында, къоркъмай, тышына чыгъыб, анасыны тегере-

гине айланады. Сегизинчи айында уа, ол орнундан кьайт-маздан чыгъады. Балачыкъ андан ары кеси кесин асырарча болуб, энчи джашауун башлайды.

Сейир джыланла

Башкирияда Шарипова элден узакъ болмай, уллу кёл барды. Анда кьочхар башлы джыланны кёргендиле. Кёрген адамланы бири суратха да алгъанды. Ол удав джыланланы бир тюрлюсюдю, деб бегитедиле алимле. Аны узунлугъу алты-джети метр, базыкълыгы да бир иги томурауну базыкълыгыча бир барды. Кесини да тыш тюрсюню джашилди. Кёлде аллай зат болгъаныны юсюнден хапар джайылгъанлы бери ол төгерекини адамла аслам джокълайдыла. Аланы бир кьаууму джагъада аны кесин, ызын да кёб кере кёргендиле. «Ызы кенг чана джаякъдан кьалгъанчады», дейдиле.

Кьартла айтыудан, алгъаракълада кёлде макъала, кирли чабакъла бек кёб болгъандыла. Энди ала кьуругъандыла. Ол джылан ашаб бошагъанды, деген оюмну тутадыла кёбле.

Кьуру алайда болуб да кьалмай, Башкирияны башха кёллеринде, чегетлеринде, Урал тауланы этеклеринде уллу джыланла тюбегенлей турадыла. Алай а туура анычаны бу джуртлада алкъын киши кёрмегенди.

Нёгерлик этеди

Конгода джашагъан Квамут Поля Ниронгону төрт джыл болгъан сарыубеги барды. Атына да Зазонго атагъанды. Ниронго аны сарыубек гаккыдан инкубаторда чыгъаргъанды. Гитчеликден кеси кьолундан ашатыб, уллу этгенди. Аны ючюн болур, сарыубек айырылмагъанны орнунда, кьайда да иесини биргесине айланады керек джерде нёгерлик да этеди.

Ниронго элни къатында уллу къобанны ол джанына ётерге керек болса, Законгагъа миниб ётеди. Талай кере аны юсюне джюк салыб, узакъ болмай орналгъан Матади шахаргъа базаргъа да баргъанды. Ол шахарны къатында Конго суу Атлант океаннга къошулгъан джер барды. Алайда табигъат бек ариуду. Ниронго не базаргъа бара, не андан келе ол тегерекде сууну джагъасында къырдышха таяныб солургъа бек суйгенин айтадыла адамла. Аллай кёзюледе сарыубек суугъа киреди. Не келсин, кёб туруп мадары джюкду. Кийик сарыубекле энди муну кеслерини бирлерине санамайдыла да, скюрюб тебрейдиле. Ол да, суудан чартлаб чыгъыб келиб, иесини къатында къырдышха джатыб солуйду.

Иелерине алай берилген, нёгерлик этген, керек джерде джарагъан джаныуарла, сууда джюзген джанлыла дагъыда бардыла. Джим деген гитче маймулчукъ да аланы бириди. Аны Англияда Пьер Бом деб бай коммерсант биргесине джюрютеди. Талай кере гудучула хурджунундан бочхасы бла ачхасын урлаб кетгенлеринде табханды ол амалны. Энди гитче маймулчукъну (журналда джазгъанларына кёре, чычхандан уллу тюлдю) ачхасы бла бирге хурджунуна салыб джюрюйдю. Тишчиклери бек джитиди. Иесини хурджунуна узалгъан къолну къабады. Гудучу да ачханы унутуб, башын алыб къачады.

Фермада сынау ишле

Сицилия айрымканда бир фермерни фермаларында арт джыллада адам ийнанмазча затла боладыла. Сёз ючюн, юч къулакълы къоян балачыкъла туугъандыла. Фермерни тауукъларыны ауурлукълары эки джюз грамм болгъан гаккъыла табхандыла. Быллай затла неден боладыла, нек боладыла? Хапар кеннге джайылгъанында, талай алим, хар нени илму тамалда ачыкълар ючюн, иги кесекден бери да фермерде къонакъдадыла. Алайда хауаны, табигъатны болумун тинтедиле. Юч къулакълы къоянлагъа, уллу гаккъыла табхан тауукъллагъа къарайдыла.

Чабакъчыны насыбы

Колифорнияда джашагъан Эрнест Портер, бир кюн къайыгына миниб, чабакъ тутаргъа тенгизге чыгъады. Табыракъ джерни сайлаб, узун ауну суугъа атады. Бёлек замандан джукъ тюшген эсе уа деб, ауну чыгъара башлайды. Уллу чабакътюшгенди, деб да къууанды, алай а къымылдагъан джукъ болмагъанын сезиб, анга да сейирсинеди. Джангыз кеси, аманни кеминде джагъагъа чыгъарады. Къараса, бир мазаллы таш.

Аны да алай турмагъа къоуб, арыгъанына да ачыуланнганы къошулуб, терин сюрте бир кесек олтурады. Аудан чыгъара тебреб къарагъанында уа, ол бу джерледе аз джюрюген, багъасы да эм сыйлы магъаданладан кем болмагъан таш боягъанын ангылайды. Артда чекгенлеринде 652 килограмм тартады.

Полициягъа болушдула

Саргос шахарны полициясы Рамиро Санчас деб бир гудучуну туталмай айланнганлы кёб бола эди. Джыланла болушмасала, дагъыда турлукъ болур эдиле, къолгъа джыялмай. Ол а былай болады: тыш къарамын да тюрлендириб, бир затла къымар акъылда, гудучу базаргъа чыгъады. Халкъны тамам къалын джеринде айлана туруб, джылы келген, омакъ кийинген бир кишини къолунда ариу чемоданчыкъны кёреди. Иеси, аны джерге салыб, алайда хар зат сата тургъан адамладан нени эсе да алыргъа тебрегенлей, бу чемоданнга узалады.

Алай а аны кёлтюрюб баргъаныны биреу эслер деб, алайда огъуна киритчигин ачыб, ичине узалады. Алай узалгъаны бла хахайдан алгъаны тенг болады.

Къолун бери тартханында, төрт бармагына төрт джылан «тагъылыб» чыгъадыла. Алайдагъыла төгерегинден аладыла, сейирсинедиле. Чемоданны иеси джыланланы аны бармакъларындан айырыб, ызларына джыяды. Ол киши уа циркде ишлеген адам болады. Гудучуну бармакъ-

ларында джыланланы тиш ызлары къаладыла. Насыбха, ала уу джыланла болмайдыла. Къычырыкъгъа адамла басынганга ол тегерекде айланган полицейле да джетедиле. Гудучуну таныб, тутуб кетедиле.

Хайырлары да уллуду

Дунияда адамланы кёбюсю джыланланы суймейди, аладан къоркъадыла. Анга да сейирсинирча тюлдю. Адам аладан кесин сакъларгъа керекди. Алай а джыланланы хайырлары да уллуду. Ала чычханланы, чибинлени, битимлеге заранлы къуртланы затны ашайдыла. Ол «борчларын» да бирер тюрлю тындырадыла. Айтыргъа, Индияда бир къауум джыланла, кюндюз излеб джылтырауукъ ташчыкъланы ауузларына къабыб, къарангы болгунчуннга дери сакълайдыла. Кече уа джерге саладыла. Ол джылтырагъанчыкълагъа чибинле, башха ууакъ-тюек затла келедиле да, джыланла азыгъы боладыла.

Болумлу къанатлыла

Къанатлары алтынча джылтырагъан, вержанка деб къанатлы барды. Ол Новая Шотландиядан Къыбыла Америкагъа дери бир джерге тюшюб солумагъанлай, учуб джетеди. Алай бла 3800 километр джолну къоратады. Алтмыш граммгъа азыб джетеди ары. Вержанка кёкде алай учханча, сууда дженгил джюзгенлери, солумай узакъ баргъанлары бла белгили къанатлыла да бардыла. Аладан биринчи орунну пингвин алады. Ол бир сагъатха джюзюб отуз километрни барады.

Кюн джарыкъ тийген кёзюуде анга къараб тургъанлыкъгъа кёзлери къамагъан къанатлы мыллыкчы къушду. Галапагос айрымканда шорбат чыпчыкъланы бир тюрлюсю джашайды. Ол кесине къабарыкъны башха къанатлылача бурну, аякълары бла чучхуб чыгъармайды. Къатхан, ин-

гичге чыбыкчыкъланы сындырыб, ауузуна къаты къысыб, ала бла чучхуйду. Ол огъай, бир кере ауузланыр ючюн хазырлагъан чыбык кесегин асыраб къоюб, аны бла арта да хайырланады.

Крачка деген къанатлы ёмюрюн джолоучулукъда ашырады. Ол джыл сайын джайны излеб, Арктикадан Антарктидагъа барады. Анда сууукъ болса, ызына учады. Джашауу алай бла кетеди.

Белгисиз джаныуар

1953 джыл чыкълан тыш къраллы газетлени биринде водолаз джаш джазгъан хапарны сиз да окъуругъузну излейме.

«Шош океанны къыбыла джанында, сууну теренине тюшюб, хар неге къараргъа керек эди, — деб джазады ол. — Тюшюб тебретим. Тёрт метр чакълы узунлугъу болгъан акула да ызымдан тебрети. Алагъы бурун сескекли да болдум, къоркъгъан да этдим. Алай а меннге тиерча кёрюмеди. Аны ангылагъанымда, ол неллай бир теренликге барлыгъын сынар ючюн, энгишгеден-энгишге бардым. Иги тюшгенден сора, сууну тюбю къарангы болгъаны амалтын, акула ызымдан келгенин тохтатды. Мен дагъыда беш-алты метрни кетиб, андан ары баралмай, сабыр болдум. Алайда тохтаб, менден ёргеде, бир джерде тургъан акулагъа къарадым. Ол да менден кёзюн алмай эди.

Бир кесекден суу алгъындан сууукъ болгъанын сездим. Алай болургъа мадары джожъ эди. Аны ангыламай, чурумун неди экен, деб сагъыш эте тебрегенлей, бир джанымдан, теренден ёрге кёлтюрюлюб келген затны эследим. Ишим суу бла байламлы болгъаны себебли, сууда джашагъан джанлыланы не тюрлюсюн да кёргенме, танырыкъма десем да, антыма ёллюк тюлме. Бу аланы бирине да ушамагъан, джаныуар маталлы зат эди. Кёлтюрюлюб келген сагъатында, башындан къарагъаным бла, сырты гаккы тохтарча, тюб-тюз болгъанын кёрдюм. Джангыла эсем да билмейме, алай а саудан уллулугъу бир акргъа (ол 4047 кв. метрди) джете болурму деб кёлюме келди. Кеси да къараууз моргъа тарта эди. Кёлтюрюле келиб, менден ёрге-

ракъ чыкъгъанында, башын, аякъларын да эспедим да, бек мазаллы джаныуар болгъанына толу ийнандым. Ол къатым бла джууукъ озгъанында, суу алгъындан да сууукъ болду. Не сейир эсе да акула орнундан къымылдамай тура эди.

Ол къуджур джаныуар, акулагъа джууукъ барыб, сыртын бурду. Акула да «доб» деб аны сыртына къабланды. Мен, орнумдан къымылдаргъа къоркъуб, кёзлерими алмай тургъанлай, ол джаныуар акъырын ёрге кёлтюрюлюб чыкъгъаныча, акъырын энгишге тебреди. Акула да сыртында, менден тёбенде къарангыгъа ташайыб кетди. Ол алай кетгенлей, суу джангыдан джылына башлады. Аны не джаныуар болгъанын, ол джууукълашханында суу алай нек сууукъ болгъанын да билген джангыз табигъат кесиди.

Маймулла хыликге этгендиле

Пуэрто-Рикода тропика медицина институтну юч алими маймулланы юслеринден илму иш джазаргъа тебреб, аланы энтда бир зат бла сынаб кёрюрге оноулашадыла. Ала чегетни ичинде зоопарклада, заповедникледеча буруу этиб, бёлек заманны джашаргъа анга кёчедиле. Ол чегетде уа маймулла кёб эдиле. Была ары джыйылгъанлай огъунакъ ала, келиб, бурууну тегерегине айланыб тебретдиле. Бир тюрлю тауушла чыгъарыб, хыликге этиб, ары-бери чынгай туруб, сора адамла, бурууланы ичлеринде джаныуарлагъа къараргъа келиб, алагъа джанлары ауруб, бир-бирлерине къабарыкъла атханча, терекледен бананланы джыйыб келиб, былагъа узатыб башлайдыла.

Дельфин чабакъ

Дельфин, бала табар заманында, киши кёрмезча, таша джерге киреди. Ол кёзююню не суратха алгъан, не кинопленагъа тюшюрген дуняда бек аз адам барды. Алимле оюм этгеннге кёре, «ана» адамладан, къалгъан затладан

уялыб джашырынады. Бала туугъандан сора уа, аны кимге да кёрпозюрге ашыгъады. «Эшта, махтаныб эте болур», — дейдиле аланы юслеринден иш джюрютген устала.

Дельфинле балаларына бек сакъдыла. Балала да къалай джашау этериклерин аналарындан юренедиле. Кеслери да джыл бла джарымны аланы эмиб турадыла. Бир сейири неди десегиз, гитче дельфиннге уллуланы къайсы бири да эс бёледи, керек болса, болушады. Алгъаракъда Гитче Антильск айрымканда болгъан зат да анга шагъатды.

Дельфин балагъа юч акула чабадыла. Ол къоркъуб, «къычырыкъ-хахай» этеди. Дельфинле бир сагъатха алтмыш километрни джюзедиле. Къаллайла эсе да болушлукъ излеген тауушну эшитиб, кёзню къысыб ачхынчы бир кесекге алайгъа джыйырма дельфин джетедиле. Ол юч акуланы халек этиб атадыла. Не келсин, балачыкъ да джаралы болгъан эди. Ол джыйылгъан дельфинле, джоппу болуб, бир тюрлю тауушла чыгъарыб, алай чачыладыла. Ол тегерекде тенгизде джюзген джанлыланы юсюнден ишлеген бир алим болады да, ол хапарны эштиб, алайгъа джетеди. Болумну толу ачыкълагъынчы, кетмей да турады. Арта ол бегитгенге кёре, дельфинле джаралы баланы къатында джоппу болгъан сагъатларында, анга кёзюу-кёзюу къараргъа «оноу» этедиле. Ыйыкъдан артыкъ заманны бирем-бирем бала бла ананы къатында болгъанлай турадыла. Уолл Росс деген алим а «Акъыллы джаныуарлагъа саналыб тургъан пил, ат, ит, маймул дагъыда башхала дельфинни къатында оюмсуз, акъылсыз кёрюнедиле, — деб джазгъанды. Бу чабакъланы халилери, къылыкълары да бек сейирди. Къалгъан сууда джюзген джанлылада адамладан къоркъмакълыкъ, юркмеклик кёб тюбейди, былада уа аллай зат джокъду. Алада адамладан джанламайдыла, илешедиле. Акулала болмасала, алагъа къоркъуу салгъан да джокъду. Океанлада бу эки къауум бир бири бла тюбешир ючюн да къалмайдыла. Алай а джырткъыч болмаса да дельфин ёткюр, джюрекли чабакъды. Къоркъуб-юркюб, артха турмайды. Биригиб, «къазауатха» киредиле. Кёбюсюне джауларын да хорлайдыла, джаралыларына да болушадыла. Дельфинлени сынаучула, аланы бир-бирлери бла сёлешген тиллери болгъанларын бегитедиле.

Сёз ючюн, Гавай айрымканда океанны сынаучу институтну алими Кеннек Морре Шош океанда дельфинлени, Флорида штатда Атлантика океанны дельфинлери бла

«сёлеширге» юретгенди, телефон бла. Ол кесини нёгерлери бла мында гидрофонланы кючлери бла суу тюбюнде тауушну кючлю этиучю мадарланы хайырландырганды. «Сёлешген» сагъатда бирини ауузуна бири чабмай, аны сёзюне тынгылаб, андан сора джууаб къайтара билгенлерине артыкъ да сейирсингендиле. Бир джерде джашагъан дельфинлени алай «сёлешгенлерин а» кёбле ачыкълагъандыла.

Бу чабакъла адамгъа керекли джерде болушханларыны юсюнден ючюнчю-тёртюнчю ёмюрледен бери да сёз джюрюйдю. Айтыргъа, суугъа батханланы къутхаргъандыла, чабакъланы сюрюб келиб, адамла къуруб тургъан аулагъа джыяргъа болушхандыла, океанланы тюблеринден тюрлю-тюрлю затланы, биреуге джарар дегенча, джагъалагъа тюртюб чыгъаргъанларын да бегитедиле алимле.

Джарыкъ бериучю

Марианада француз алимле батискаф деген уллу кёрюзюкю мияланы кючю бла бир сейир чабакъны суратха алгъандыла. Анга джаны болгъан гитче электростанция дерге боллукъду. Башында къайсы джанына суйсе, ол джанына жарыкъ бериучю «прожекторчугъу» барды. Алай а ол затчыкъны хар къуру «джандырыб» турмайды. Ашары келсе «прожекторун» къуруб, ары-бери бурады да жарыкъгъа келген чабакъчыкъланы джутады да барады.

Эм джыртхыч

Эм джыртхыч чабакъгъа семсер саналады. Аны узунлугъу беш метрге, ауурлугъу алты джюз килограммгъа джетеди. Бурнуну учу, темирни да тешерча къаты сюекди. Мизча, ол затны узунлугъу бир метр бла жарымдан артыкъды.

Семсер чабакъ бир сагъатха джетмиш километр «джол» къоратады. Ол келиую бла торпедача кемелеге-затха чабыуул этерге боллукъду. Къайыкъланы къой, алагъа да къоркъуулуду бу чабакъ. Анга юлгю келтирейик.

1948 джылны аягында Американы «Элизавет» деген кемесине мыллык атады. Аны къалын магъадан бла джабылыб бегиген аллын тешиб иеди. Ичине суу кириб тебрейди. Насыбха, матросла, дженгил къолгъа алыб, насосла бла сууну тышына тѣгюб, алайда джамаргъа кюрешиб, ызларына аманны кеминде джыйыладыла, бу чабакъны зараны бла аллай болумгъа тюшген кемеле дагыда болгъандыла.

Протоптерус чабакъ

Чабакъланы къайсы бири да суусуз джашаялмайды, деген джангыллыкъды. Къыбыла джанында тенгизледе аз-аз тюбеучю протоптерусну ол айтханыбызгъа юлгюге келтирирге боллукъду. Сѣз ючюн, джайны исси кюнлеринде джангылыб, тенгизлеге келиб къуюлгъан суулагъа кетиб къалыб, артда ол суула къурусала, аланы балчыкъларына терен кириб, къач джангурла башланнгынчы джукълайды. Суула биягынлай агъа тебреселе, уяныб, тенгизге джанлайды.

Бизни зоопаркланы бир къауумунда аллай чабакъланы келтириб, илму тамалда тинтиб кѣргендиле. Профессор А.Н. Аробатов джазгъаннга кѣре, ала джукълагъан сагъатларында да солуйдула. Тюзю, ёпкелери бла тюл, анга ушаш дорданлары бла. Аны себеби бла, къаллай эсе да, бамакъгъа ташайыб тургъанлай да хауа табадыла.

Ата асырайды

Нил сууда хоплохромис деб гитче чабакъчыкъла кѣб-дюле. Алада балаланы асырагъан, халиге юретген «ана» тюлдю, «атады». Ол адет бир-бир къанатлылада барды

ансы, сууда джашагъан джанлада халлохромисден башхалада джокъду. Бар эсе да, алкъын илмуда белгили тюлдю.

Уя ишлеген да «атады». Айтыргъа, киши кёрмезча къарангы, таша джерде, неда хансла тюбюне чекген джерледе аунаб, бурну бла чучхуб, чунгурчукъ этеди. Сора ауузу бла къумну ташыб, аны тегерегине къалайды. Уя битгенден сора «ана» келиб, алайда ырхыз атады. Алай а бир кесегин ауузунда сакълайды. Аны бла башха киши эслемезча джерге барыб къысылады. Ауузу толу ырхызы бла эки ыйыкъны къозгъалмай джатады, солууун алгъан сагъатында ол, ырхызланы бешикде тебретгенча, ары-бери къымылдатады, балачыкъла чыкъгъандан сора да, он кюнню «аналарыны» ауузунда джашайдыла. Ол болджал озгъанлай, «ана», аланы келтириб, «ата» ишлеген уягъа иеди. Андан ары «аналыкъ», «аталыкъ» этген да «ата» болады. Алай а «ана» да «уядан» узакъ кетмейди. Не аз да къоркъуу болгъанлай, алайгъа джетеди, балачыкъла да, ол юренгенлерича, «аналарыны» ауузунда кириб, бугъунадыла.

Хыйлачы къоян

Таурухларда, китаблада, къояндан къоркъакъ, къояндан мискин, андан оюмсуз джаныуар дисокъду дерча айтылады, джазылады. Алай а арт джыллада къоянла учхара затчыкъла болмагъанларын кёблеге танытхандыла. Мындан алда Францияда болгъан зат да анга шагъатды. Отбю уучу, айлана барыб къоянны эслейди. Ол да муну кёреди. Къачыб тебрейди. Бу атады. Къоян джыгъылады. Шкогун да алай салыб, уучу аны къатына джетеди. Ол алай джетгенлей, къоян, секириб туруб, ызына айланыб къачады. Уучу къо ян, этден къуру къалгъанына да джарсыб, аны ол хыйласына да сейирсиниб, шкогу къолунда болмагъанына да къыйналыб, бурулуб, аны ызындан къарагъаны бла, шкогу атылгъаны тенг болады. Окъ келиб, уучуну аягъына тиеди. Къоян, къача барыб, шкок болгъан джерден ётерге керек болгъанды. Ол заманда шкокчу сампына аягъы тийиб, алай бла атылгъанды.

Турна болмаса да

Турнала, джылны чагына кёре, узакъ джуртлагъа джолочу болуб тургъанларын барыбыз да билебиз. Алай а башха къанатлыла да чекледен ётер ючюн къалмайдыла. Кёб болмай басмада бир къаргъаны юсюнден джазылгъан ол айтханыбызны тюзлюгюн кёрюзеди.

Къаргъаны Францияны Мюлуза шахарны къатында окъ тийиб, ёлюб тургъанлай табадыла. Аз къанатлы ёлюб турмайды, анга да магъана берлик болмаз эдиле, бир аягында джюзюгю джылтыраб эс бёлдюрмесе. Джюзюкню юсюнде уа «Москва — 301721» деген джазыула болгъандыла. Аны бла къалмай, джюзюк къаргъаны аягына 1958 джыл салыннгъаны да джазылыб тургъанды. Иги кесек джашагъанды. Джюзюк салыннгынчы анга ненча джыл болгъанын, окъ тийиб ёлмесе, мындан ары къаллай бир джашарыгъын а ким биледи. Эм сейири уа неди десегиз, Москва бла аны ёлюгю табылгъан джерни арасы юч минг километрден артыкъды. Сора аллай бир джолну къоратыб, къаргъа ары нек баргъанды, къалай баргъанды? Алимле бу соруугъа джууаб табмайдыла.

Къуш бла джашчыкъ

Ленинабад шахарда алтынчы классны сохтасы Ахров Ульмес школдан келе тургъанлай, орамда мыллыкчы къуш, джетиб, тубге басыб, ашаб тебрегенди. Джашчыкъ къушдан къутулур дыгалас этгенликге, аны кючлю тырнаклары джибермегендиле. Болумну эслеб, адамла чабхандыла. Иваненкова К.М. деб бир амма, къалгъанладан джууукъда болуб, алгъа джетиб, къолунда таякъчыгы бла къушну башына урады. Алай бла, ойсуратыб джыгъады аны. Сабийле байлаб, къымылдамазча этедиле. Ульмени больницагъа алыб кетедиле, къушну да аны юйюне элтедиле. Бир бёлек замандан ол, эс джыйыб, къатында адамлагъа мыллык атаргъа кюрешиб башлайды. Аны хынылыгына, джыртхычлыгына да сейирсине, эки-юч адам

басыб, къанатларын джайыб кѳредиле. Аланы узунлуклары эки метрден аслам болады.

Джашчыкъ больницадан чыкъгынчы, бир тура-турсун деб къушха иш этиб арбазда орун ишлейдиле. Къартладан соруб, ол ашарыкъды деген затларын аллына ата турадыла. Алгъы бурун джукъгъа узалыргъа унамаса да ар-тда ашай тебрейди. Кѳб да турмай джашчыкъ сау болуб, юйюне къайтханында, къушну къоратдырыргъа унамайды. Анга кеси къараб тебрейди.

Уудан дарманла

Адамла джыландан къоркъгъан да этедиле, джийирген-нген да этедиле. Кѳрген джерлеринде ѳлтюрюрге ашыгъадыла. Алай а сан бири болмаса, джыланла адамгъа тиймейдиле. Эслемей, бир джерлеринден басханнга къайырыладыла. Ол себебден къырыргъа излеген оюмсузлукъду. Аланы магъаналары бизни джашауубузда уллуду.

Гюрза эм уллу джыланнга саналады. Ол бир урса, 200 миллиграмм уу джибереди. Эки миллиграммдан а адам ѳледи. Аз болсала да, кеслерини эслемей атлагъанлары бла ажымлы ауушханла боладыла, алай а ол джыландан алынган уу кѳблени аурууларындан, инджиулеринден тазаларгъа онг береди. Андан этилген дарманла артыкъ да бек къанын тохтатыргъа джарайдыла. Сѳз ючюн лебетекса дарманнга мамукъну тийириб, джараны юсюне басса, къан эрлай тохтаб къалады. Нек десенг, джылан уу къаны дженгил уютады. Дагъыда талай тюрлю дарман этиледи андан.

Эки башлы джылан

Африкада Порт Элизовет шахарда джыланланы питомниклеринде эки башлы джылан болгъанды. Аш берген сагъатда эки башы бир-бирлери бла джагъалашхандыла. Ол себебден экисине да бир заманда, башха аша-

рыкъ салгъандыла. Бир кюн эртден бла алагъа къарагъан адам питомникге келсе, джыланны бир башы экинчи башын джутуб тура. Алай а юзюб алмагъан эди. Баш ёлмей, тургъанын сезгенинде, аланы бири-биринден айырады. Сора багъыб, къыяу джетгенни сау этеди. Не келсин, ёлюмден къутулгъан баш экинчи башха ёчюге-

Эки башлы джылан.

ди. Кюнлени биринде эки баш бир-бирин бошайдыла. Алай бла ол джылан ёлюб къалады.

Аллай эки башлы джылан Нью-Йорк шахарны зоопаркында да болады. Кесине да адамла «Американы Король джыланы» деб атайдыла. Ол талай джылны джашагъанды. Аны эки башы джети сантиметрлик эки боюнга битиб болгъандыла. Кесини да эки ённгечи, эки богъурдагы ачыкъ кёрюнгенди. Ашхыны уа бир. Эки баш бирден ашагъан сагъатда бир-бирине чырмау болмаз ючюн, эки боюнну арасына къалын къагъыт салыб тургъандыла зоопаркда ишлегенле. Бу сейир джаннга не таблыкъны да къураргъа излегенликге, джашауу къыйын болгъанды. Бир башы бир бурулса, экинчиси башха джары тартханы джыланнга ауур тийгенди.

Джумушакъны сюедиле

Бир-бир шахарлада фатарланы иелери биргелерине итлени тутаргъа ёчдюле. Нью-Йоркда уа арт джыллада джыланлагъа кёчгендиле. Бусагъатда юйледе юрениб джашагъан джыланланы саны юч миннге джууукълашха-

ныны юсюнден журналда джазылады. Иелерини айтыуларына кёре, джылан эм суююмлю джанланы бириди. Аны юйде талай ыйыкны ач къалдырсанг да, чыдайды, джукъ-гъа заран этмейди.

Бир къауумла джыланлары биргелерине алыб барадыла къонакъгъа, ала бла айланыргъа да бек сюедиле. Талай кюннге узагъыракъ джолоучу болсала да, джыланлагъа ышанадыла да, юйлерине рахатдыла. Гудучу-зат кирсе, джанлары чыкъмай анга джукъ алдырлыкъ тюлдюле, босагъаны сакълаб, аманлыкъчыны тышына да джиберлик тюлдюле. Юйдеги джыланла джылы, джумушакъ джерни бек сюедиле. Кёбюсюне иелерини орунларында джатадыла.

Джылан тутуучу киштик

Эндиге дери юй киштиклени баш борчлары чычханланы къурутууду, деб тургъандыла адамла. Кертисин айтсакъ, аланы андан сора да барды усталыкълары. Айтыргъа, Узбекистанны тауларында магъадан байлыкны излеген геологлары биргелерине Мирон деб киштик айланганды.

Ол джерледе уа уллу джыланла кёбдюле. Киштик, шапырланы тегереклерине айланыб, аланы адамлагъа джукъ иймей тургъанды. Кесине базыб келгенни эрлай къуйругундан бууб, ары-бери силкиб, башын ташха-ташха уруб, ёлтюргенди. Алай «къазауат» этген кёзюулерини биринде Миронну джылан уруб ойсуратады. Аны бек багъалатхан геологла, рация бла сёлешиб, вертолет бла врачны чакъырадыла. Алай бла киштикни ёлюмден къутхарадыла. Артда да адамла къонуш салгъан джерге джыланланы иймей турады.

Таб амал

Къыбыла Африкада тиширыуланы сумкаларын гудучуладан сакълар ючюн, таб амал табхандыла. Тюкенлеге, базарлагъа айланган кёб юйбийчеле, къызла сумкалары-

на адамгъа хаталары болмагъан гитче джыланчыкъланы салыб чыгъадыла.

Аманлыкъчыла асламысына сумкаланы алыб къачмайдыла, аланы ичлерин ачыб, не ачха, не башха бир багъалыракъ зат излерге ёчдюле. Аллай кезюуде джыланчыкъ башын кёлтюрсе, неда къоллары анга джетселе, джукъ къайгылы болмай, къачыб, думп болуб кетедиле.

Самолётда уу джылан

Уттар Продеш штатда Лакиау шахарны аэродромундан кёлтюрюлген самолёт аллын Бенариск таба бурду. Аны ичине экеулен сыйынады. Бу джол а училищеде окъугъанланы юретген сынамлы лётчик кеси эди.

Керекли мийкликге кёлтюрюлгенден сора, онг къолуна бузча сууукъ бир зат чырмалгъанча болду. Къараса — бир уллу джылан. Къаллайла эсе да, самолёт джерде сагъатында ичине кириб къалыб, энди къоркъубму, неда сууукъ болубму, адамгъа, мотор болгъан джерни джылыууна, келгенин ангылады лётчик. Кеси да уу джылан. Алай а лётчик эс ташламады. Ол рульну тутуб тургъан сол къолун акъырын бошатыб, къатында, бир-бирде тюбюне салыучу гитче джастыкъчыкъны алды. Аны бла не этерге излегинин ол кёзюучюкде кеси да билмей эди. Мындан кёзюн алмай къараб тургъан джылан, сыбдырылыб, къолдан энгишге тюшдю да, алайда аппаратурагъа чырмалды. Лётчик бир къолум бла юсюнден басайым да, тунчукъдурайым деб, джастыкъчыкъны къымылдатханлай, сезген болур эди, алайдан къачыб, экинчи аппаратны бир джанына бугъунду. Алайы самолётну «джюреги» эди. Не эсе да бир зат, джыланны алайгъа къысылгъанын «онгсунмады». Самолёт бир джанына болуб тебреди. Чот табсыз боллугъун ангылаб, лётчик аны тюзетирге дыгалас эте, джууукъда аэродромланы бирине билдириб, аманны кеминде самолётну алайгъа къондурду. Бу эшикни ачханлай, джылан джерге секирди. Анга чабханла болдула, алай а къайсы эсе да, «самолётда учхан джыланны къалай ёлтюресиз дегенинде, тиймедиле.

Суусуз джашайдыла

Цейлонда бауурлары бла джюрюген чабакъла бардыла. Ала, суу таркъайыб, кебиб къалгъан къобанладан чыгыб, башха суу излеб, бир-эки километрге дери сюркелиб барадыла. Суудан бери алгъанлай, башха чабакъла ёлюб къаладыла. Была уа суусуз бир ыйыкъдан артыкъны джашайдыла.

Сейир чабакъла

Тенгизледе, теркледе чабакъланы юслеринден кёб джылланы узагына илму-тинтиу ишле бардырылыб турадыла. Тазалыкъны мизамны сюйген чабакълагъа уа артыкъ да уллу магъана бередице алимле.

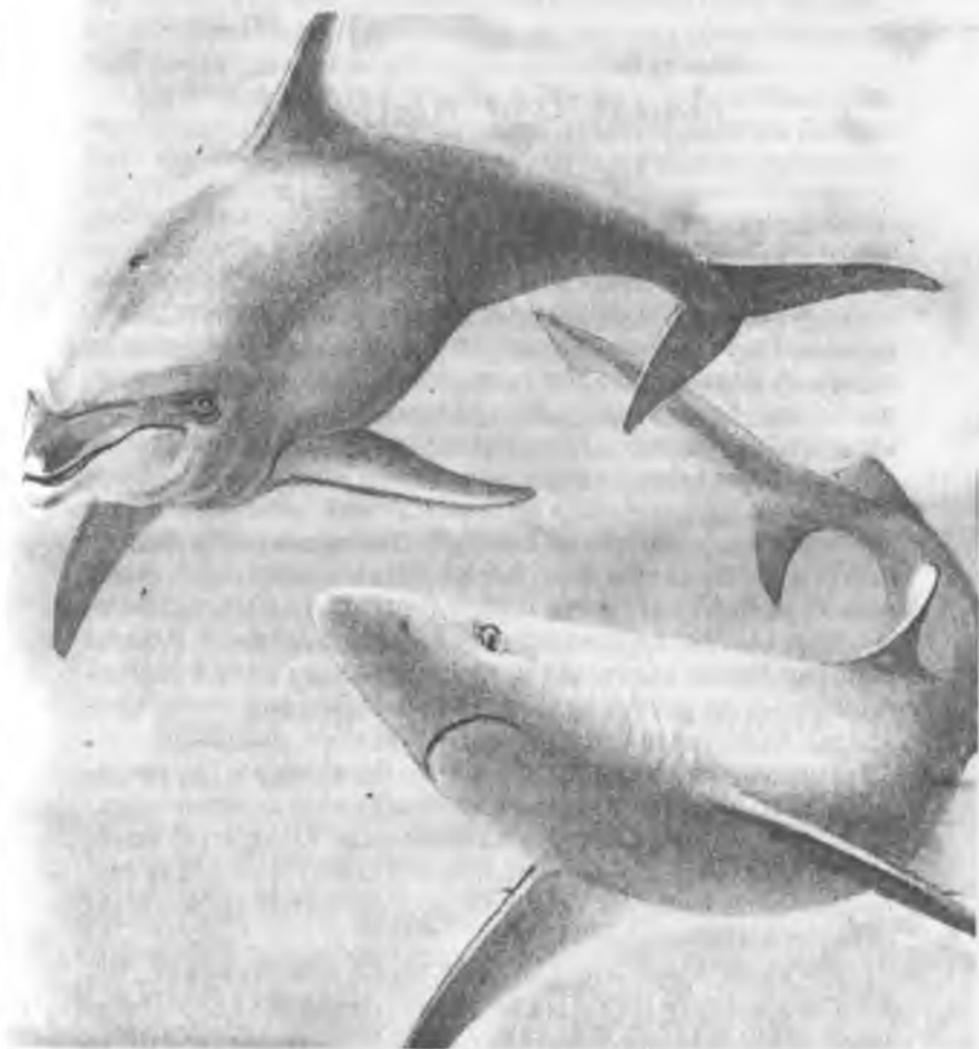
Аллай чабакъла тенгизледе, терекледе уллу ташланы тюблеринде «медпунктла» къурайдыла. Уллу чабакъла, иш этиб излеб келиб, «санитарлагъа» кёрюнюб турадыла. Быллай «пункт» алты сагъатны ичинде юч джюз «клиентге» къараб, тинтиб ашырады. Аны алимле санаб кёргендиле.

Чабакъла кёб джыйылгъан джерлен «санитар» чабакъланы алыб кетген заманда, сууда башха чабакъла дженгил огъуна аз болуб къалады. Аланы талайын тутуб къарагъанларында, кёбюсюне юслеринде кёбгенлери, джаралары, башха къыяулары болгъанын ачыкъ кёргендиле, алимле. Кеслерине къаратыргъа «санитар» чабакълагъа тюбейдиле, аланы «медпунктларына» келедиле. Была къалай «бакъгъанлары алкъын белгили тюлдю.

Парий чабакъ

Америкада Амазонка сууда гитче, къысхабурун чабакъла джашайдыла. Алагъа парий чабакъла, дейдиле джырткъычлыкълары ючюн. Ол джерледе джашагъан миллетле-

де джюрюген хапарлагъа кёре, аланы тишлери бычакъча, джаякълары темир къысхышча кючлюдю. Ауузлары тийген джерни бычакъ бла юзгенча кесиб кетедиле. Гитчеликлерин айтмаса къ, акула бла сарыубекден хазна башхалыкълары джюкъду. Бу чабакъла бирем-бирем джюрюмей, хар къуру да джоппу болуб айланадыла, джашайдыла. Аллына тюбегеннге джыйын джаллыча чабыб, пара-чара

Сейирлик чабакъла.

этиб атадыла. Бу чабакъланы кѳргенлей, амазонкачыла ол суудан не къадар узакъгъа къачадыла. Арт джыллада бу къоркъуулу чабакъланы къырыр мадарла табхандыла. «Тембо» деб дарман чыгъаргъандыла алимле. Аны парий чабакъла аслам джыйылыб джюзген джерлеге себселе, ала къырылыб къаладыла, башха чабакълагъа ол дармандан чыртда заран болмайды.

Адам бла къаблан

Адамланы къабланлагъа тюбегенлерин, ол не бла бошалгъаныны юсюнден уучула, джаныуарланы юслеринде иш джорютгенле джазгъан кѳб затла бардыла. Артыкъ да сейир хапарланы ингилиз уучу, натуралист Д.Корбетт джазгъанды. Ол Индияны къалын чегетлеринде кѳб джылланы айланыб, къабланнга джолукъгъанларындан хапар айтады. Бетден бетге тюбеген сагъатларында къабланла, къайырылмай, джанлаб кетгенлерин чертеди. Джаралы неда адам ашаргъа юреннгенле болмасала, ала тынч джаныуарладыла, деген оюмгъа келеди Корбетт.

Алгъаракъ джыллада бир уучу Сырдарья сууну джагъасы бла къамишлени ичин джырыб бара тургъанлай, къабланнга тюбег къалгъанды. Тѳрт-беш атлам чакълы джууукъ баргъынчы, ол сокъмакъда аны эслемегенди. Асыры къоркъгъандан къолунда шкогу, джанында уллу бусагъы болгъанын да унутуб, ызына айланыб, бир да аямай къачханды. Къаблан аны сан этиб, сюрюб кюрешмегенди.

Таджикистанда уа башха тюрлю болгъанды. Тау джолла бла бир атлы бара тургъанды. Къабланны къайдан чыкъгъанын, къалай джетгенин эслемегенди. Ол а, муну уруб, атдан чартлатханды да, атын сюрюб, чауулгъа алыб кетгенди. Арта адамла бу къоркъутуб джардан секиртген атны сюеклерин табхандыла.

Дагъыда Къыбыла Таджикистанда бир колхозчу, тас болган бузоун излей барыб, къалын къамишлени ичинде джатыб тургъан бир затны эслегенди. Бузоу болурму деб, аны къатына барыб, таягъы бла тюртгенди. Джукъусундан уянган къаблан мынга айланыб хырылдагъанды.

Ол адам тылпыуусуз болуб, сир кьатыб тохтаганды. Къаблан аягы бла уруб, аны бир джанына чартлатыб, андан сора тиймей, алайдан кетиб къалганды.

Дагыда Орта Азияда болган бир хапар. Уучу къабланны ызын табыб, шкогун да оьары аягына миндириб, сокьмакьны кыйырындан киреди. Аты бузгьа тирелгенча тохтагынчы, аны тюз юсюне келиб къалганын сезмейди. Кёзю къагыб ачхынчы бирге къаблан муну секириб, ат джерден тартыб алады. Эки ал аягын кёкюрегине салыб, бир кесекни басыб туруб, джолуна кетеди.

Бу юлгюле Д. Корбеттни, «къаблан тынч, хатасыз джаныуарды», дегенине шагьатлыкь этедиле. Биягы Д. Корбетт бегитгеннге кёре, Бенгал къабланла дорбунларына джууукьлашхан адамны хырылдаб, кеслерин кёргюзюб, алайдан джанларын излейдиле. Кючюкпери болган джерге келиб турса уа, аланы сакьлар ючюн къан къазауатха киреди.

Къаблан керти да алай кьайгысыз зат эсе, аладан адам ашаучула кьайдан чыгьадыла? Алимле бегитгеннге кёре, не кьарт не сакьат болса, алгынча башха джаныуарланы туталмай, ол заманда болады адам ашаучу. Аллайла къазауатла болган джерледе тубейдиле. Джаралылары, ёлгенлени ашаргьа таб болады алагьа. Адам этге алай юренселе, артда кимге да чабаргьа боллукьдула. Индияда бусагьатда къабланни заранындан джыл сайын талай джюз адам кьорайды.

Кьышхы джукьудан уяныб

Бу арт кёзюуледе Ереван шахарны бир микрорайонунда гюрзаджыланла кьышхы «джукьудан» асыры эртде уяныб башлагьандыла. Университетни алими Рафаэль Манлян айтханнга кёре, джыланла бусагьатда, тегерекни кьар басыб турган заманда, уяларындан чыкьмазгьа керек эдиле. Бир да ишексиз браконьер тутуб турган джыланла болурла ала. Мында аллай браконьерле аз тюдюле — джыланладан уу «саууб» турганла. Джылан ууну (кебдирилген ууну) бир граммы тёрт минг долларга сатылгьанын биледиле аллай баришчиле.

Бир къауум адамла айтханнга кёре, джыланла джер тебренирни аллы бла чыгыучандыла кышхы уяларындан. Профессор Маилян ол оюмну джакъламайды, алай а адамланы сакълыкъгъа чакъырады: кышхы джукъудан толу уянмагъан джыланла уа бек къоркъуулудула.

Сейир эришиу

Индияны Бомбей штатында джашагъан адамланы бир къаууму уу джыланланы къолгъа юретиб кюрешедиле. Алай юретиучюлени джылына бир кере джыйылыулары болады. Анда юреннген джыланланы чабышдырыб эришедиле. Чабышыу башланлыкъ джерге джыланланы къошунла бла келтириб тизедиле. Алайда эришиуге башчылыкъ этген тамаданы буйругъу бла къошунладан чыгыб, салынган белгиге дери джырылдаб джетиб, ызларына ашыгыш келиб, къошунлагъа киредиле. Бу джыланла иелерин чыртда урмайдыла. Башха адамлагъа уа къоркъуулудула.

Аз болуб барадыла

Энди бир он джылдан бютеу джер юсюндеги чегетледе-тюзледе эркин айланган къапланла хазна тюберик тюлдюле, аланы къуру зоопарклада кёрюрге боллукъду, деб билдиргендиле. Индияны табигъат байлыкъланы сакълау бла кюрешген алимлери. Бусагъатда зоопарклада бютеулей да 1100 къаплан барды. Индияны, Бангладешни, Индонезияны Къытайны, Сибирни чегетлеринде эркин айланган къапланланы саны уа 7-8 мингден кёб тюлдю. Алимле айтханнга кёре къапланланы беш тюрлюсюнден ючюсю къуруб бошарча болумгъа джетибдиле, къалгъан эки тюрлюсю да бек къолайсыз халдады.

Асланны ач этсенг

Бир кюн Малоярославец шахарда быллай зат болгъанды кёчюучю цирк, базар майданнга келиб, кесини джаныуарларын, кийиклерин кёргюзюб башлагъанды. Бир мазаллы аслан, бурууну башы бла чынгаб, орамгъа чыкыгъанды. Ол ач болуб тургъаны себебли, бир адамгъа мыллыкъ атханды. Ол да эрлай бир юйню подъездине къачыб, кесин къутхарыргъа корешгенди. Аслан, алайдан кетмей, кесине аш тюшюрюрю акъылгъа киргенди.

Алайгъа милиционерле джетмеселе, бир да ишексиз аслан ол адамдан бошарыкъ болур эди. Алай а адамла ачлыкъ сынатыб тургъан джазыкъ аслан кесине аджал излеб секирген кёре эдим бурууну башы бла ол кюн аны милиционерле герохла бла уруб ёлтюргендиле.

Дунияда эм къарт

Аргентиначы чабакъчыла, тюрлю-тюрлю тенгиз джаныуарланы тутуб, кёблени сейирсиндиргендиле. Бу джол а ала тутхан таш макъа бютеу дунияда эм къартха саналгъан джаныуарланы бириди. Алай демеклик, алимле ачыкълагъаннга кёре, ол таш макъагъа эм кеминде 230 джыл болгъанды.

Юч къулакълы къоянчыкъ

Сицилия айрымканда бир фермада керти адам сейирсинирча затла болгъандыла. Бир тауукъ узунлугъу 10 сантиметр, диаметри 6 сантиметр, ауурлугъу да 200 грамм болгъан гаккы табханды.

Андан алгъаракъда уа ол фермада юч къулакълы къоян балачыкъ да туугъан эди. Аллай затла неден боладыла экен деб, энди алимле ол фермада сынау ишле бардырыб къорешедиле.

Беш аякълы бузоу

Хабаровск крайны «Кедровый» деген хуторунда джашагъан бир фермерни-Липчинский Викторну — ийнеги беш аякълы бузоу табханды. Арабин, аллай бузоу къалай джаратылгъанды деб, сагъышлана келиб, адамла тюрлю-тюрлю оюмланы айтадыла. Эшта, бу затха космосдан «келгенле» къатылгъан болурла, дейдиле бир къауумла. Огъай, ол зат экология болумну къолайсызлыгъынданды, дейдиле бирсиле да.

Алимле айтханнга кёре

Акъ айюню тюгю аккумуляторлукъ этеди, аллай джаныуарны юсюне тийген кюн таякъланы 95 проценти джылыугъа бурулуб, деб бегитедиле АВШ-ны Бостон шахарындагъы университетни алимлери, кёзге кёрюнмеген ультрафиолет кюн таякъланы толусу бла «джутуб», кёзге кёрюнген джарыкъны да ызына къайтарыучанды акъ айюню тюгю, аны акълыгъы да аны ючюндю, дейдиле ала. Бу затны тахсасын ачыкълау кюнню къууатын хайырландырыуда джангы мадарла табаргъа болушурукъду.

Ийнекни «сүймеклиги»

Одесса областны Любашевка деген элинде джашагъан Грозицкий Иван Григорьевич ёлгенинде, аны ийнегин колхозгъа сатхан этедиле. Мюлкню маллары джайлыкъгъа чыгъаргъанлары сайын ол ийнек (атына да Калина дейдиле), андан къачыб кетиб, хаман кесини юйюню къатына келиб тура эди. Алай эте туруб, артда ол думп болуб къалгъан эди. Артда, арадан талай заман озгъандан сора, Калинаны эл къабырлада табхан эдиле. Джазыкъ ийнек,

кесини иесине ёлгенин сезиб, асыралган джерин табыб, ары-бери кетмей, алайда отлаб-кечиниб тура эди. Бу зат-ха Любашевка элни адамлары бек сейирсингендиле. Ий-некни аллай сезими-акъылы къалай болады, ол иесини къабырын къалай табалганды деб, ала бюгюн-бюгече да бир-бирлерине соруула бериучендиле.

Джыланланы бойсундура биледи

Индияны Амритсара шахарында джашаган билгич Лал Бахадур Кауль кёзбаулукъну (гипнозну) кючу бла мазаллы джыланланы да гирешдириб къояды. Мындан алда бек кёб адам къараб турганлай, ол эки кёзюню къудрет кючу бла тамам огъурсуз кобраны къалкъытыб къойган эди. Башха тюрлю джыланланы да бек тынч бойсундура биледи ол факир.

Кёгюрчюнню сютю

Адамла, байлыкъны юсюнден сёлешселе: «Къанатлыны сютюнден башхасы барды», — деб айтадыла. Аны табылмазлыкъ затха санаб айтадыла алай. Джангыладыла. Кенг, бай дуняны юсюнде сютлери болган къанатлыла да бардыла. Узакъ джайылыб айланмай, биз кюн сайын талай кере кёрген кёгюрчюнню огъуна алыб къарайыкъ. Ол джангы тууган баласын ал кюнлеринде сютю бла асырайды. Кёгюрчюнню сют безлери не да эмчеклери болмагъаны хакъды. Балачыкъла дунягъа джаратылырны аллы бла ана кёгюрчюнню кёкюрегинде акъ зат джаратылады. Джангы тууганла сары ауузчукъларын (бурунчукъларын десек, тюз болурму) аналарыны ёшонлерине тыгъадыла. Ол акъ затдан кеслерине керекли сютню эмедиле. «Къанатлы сют» дегенлери олду. Юй кёгюрчюнлени аллай сютлери онсегиз кюннге дери балаларына къараргъа джетеди.

Кёл макъа

Къытайны къыбыла джанында, Гуансы провинцияда, къанатлыланы этлери бла джашагъан кёл макъа барды. Ол биз кёргенледен уллуду. Кеси да бек хыйлачыды. Сууну ачыгъыракъ джерине барыб, сыртындан тюшюб, аякъларын эки джанына джайыб, ёлгенча этиб джатады. Бир-бир къанатлыла, аны кёрселе, ашайбыз деб, алайгъа дже-тедиле. Сёз сууда джюзген, ууакъ чабакъчыкъланы тутуб ашагъанланы юслеринден барады.

Макъа алай келгенни эрлай аякълары бла къысыб, суугъа ташайыб кетеди. Алимле бегитгеннге кёре, бу тукъум макъа къуру Къытайда джашайды.

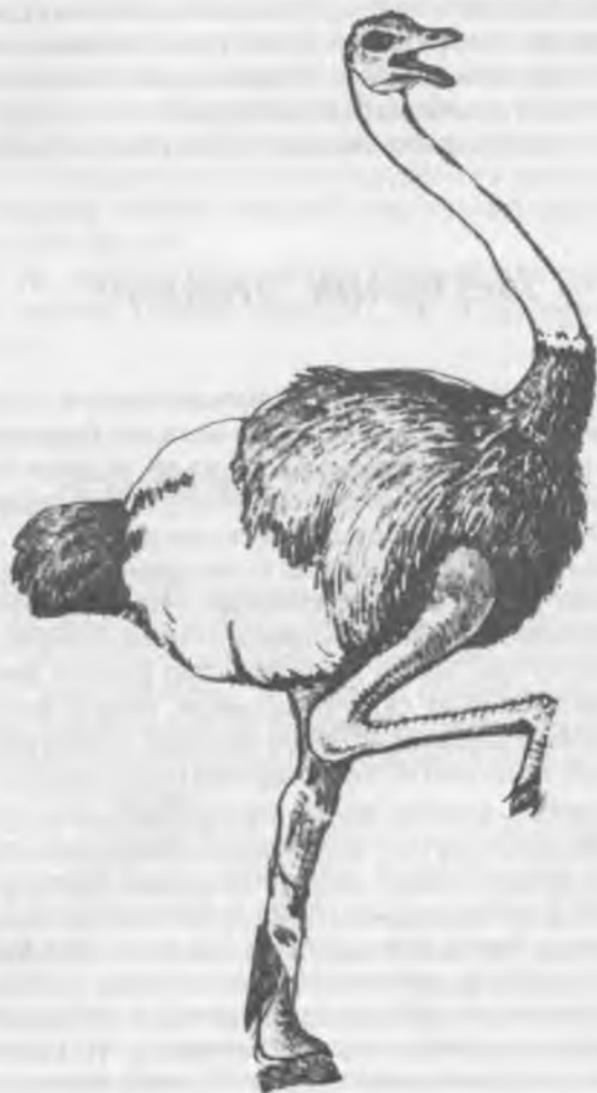
Бирча джашамайдыла

Дунияда хар джан, хар зат бирча джашамайды. Алагъа ёмюр уллулукъларына, гитчеликлерине, табигъатда магъаналарына кёре юлешинмегенди. Илму тамалда бегитилгенине къараб айтсакъ, дууадакъ 300, тау къуш 150, къаргъа 100, турна 40, ит бла бёрю 30, юй киштик 28, бал чибин 7, чегет къумурсха 7 джылгъа дери джашайдыла. Быладан уллу кёб джанлыланы ёмюрлери уа (адам да аланы ичлеринде болуб) аланы бир къауумларындан эки-юч кереге къысхады.

Гёзетчи страус

Страус дунияда къанатлыланы ичинде эм уллуланы бириди. Аны мийиклиги юч метрге дери болады. Эти, тюгю, гаккысы да бек багъалыды. Юреннген страусну Къыбыла Африкада малчыны орнуна тутадыла. Ол бек кючлю, тё-

зюмлю, дженгил аякълы (бир сагъатха 60-70 километрни барады) къанатлыды. Страус маллагъа бек сакъ болады. Джанын алдырмай аланы не джаныуаргъа, не адамгъа ыч-хындырлыкъ тюлдю.

Гёзетчи страус.

Маймулчукъ иесине болушады

Англияда Пьер Бом деб биреулен (ол тамам бай ком-мерсантды)

Ачхасын сакъларгъа бек таб амал табханды. Хурджу-нуна бочха бла биргелей бир гитче маймулчукъну да сала-ды. Гудучу хурджуннга узалгъанлай, Джим олсагъатлай огъ-уна аны къолундан къабады. Джимни джити тишлери кир-селе уа, гудучу къычырыкъ этмей къоярыкъ тюлдю.

Алай бла маймулчукъ иесине бек уллу болушлукъ этеди.

Нёгерлик этедиле

Итле ёмюрлени узагъына адамгъа нёгерлик этгенлей, джарагъанлай келедиле. Биз хазна магъана бермесек да, ала кёб затны да ангылайдыла. Ол огъай, къыйын болум-гъа тюшген сагъатда иелерин сау къалдырыр мадарланы этедиле. Мындан алда да алай болгъанды.

Францияда бир киши кесини къойларын кюте тургъан-лай, кёлуне чабыб, ойсураб къалады. Ити, аны сезиб ды-галасха киреди. Иесине болушлукъ эталмазлыгъын ангы-лагъан болур эди, эрлай къойланы бир джерге джыйыб, энгишге айландырыб, сюрюб тебрейди. Аланы келтириб, арбазгъа джыйгъанлай, тас болуб къалады. Юйдегиле, сес-кекли болуб, киши мал кютген джерлеге бир къарармы эдик, дей тургъанлай, къайсы эсе да тик къабыргъаны энгишге нени эсе да суйреб келген итни кёреди. Аны аллына ашыгъ-адыла. Ит иесин суйреб келе болгъанды. Олсагъатлай больницагъа чабдырадыла. Алай бла киши сау къалады. Иесине джукъ болса, юйге джетиб, бир ышан бла билдир-ген, иесин суйреб, адамла болгъан джерге джетдирген итлени юслеринден кёб хапар джорюйдю. Бу биз айтхан да аланы бириди, деб къояргъа боллукъду. Ит къойлагъа да сууукъ къол джетер деб къоркъуб, алгъа аланы да ста-уатха джыйгъаныды эм сейири.

Он айдан сора

Францияда Анда Мосье Ширеда деб бир киши талай кюннге къонакъгъа тебрегенди да, биргесине киштигин да алыб чыгъады. Экиси да анда турадыла. Кетер кюнюнде уа киштиги табылмай къалады. Иеси аны бек багъалата эди да, къыйналады. Алай а амал джокъ, юйюне кетеди. Арадан он ай озады. Бир кече Мосье Ширеданы эшигин бир зат тырнаб тебрейди. Ачыб къараса, киштиги келиб тура. Бу къонакъгъа баргъан джер бла тургъан элни арасы 747 километр эди. Аллай бир джол къоратыб, аджашмай, машина тюбюне тюшмей, кесин джаныуаргъа ашатмай къалай келди?

Не уа, мындан машина бла баргъан эди сора, андан джаяу джолну къалай тюзетди? Бу соруулагъа джууаб джокъду.

Алимни тефтеринден

Белгили алим И. Акимушкин кѳб джылланы тюрюлю-тюрюлю джаныуарланы аслам джерлеринде ашыргъанды, уучуладан, джолоучуладан хапар соруб айланганды. Кѳргенинден, эшитгенинден эм сейирге санагъанларын, илму ишледе хайырланаргъа боллукъду деген затларын тефтерлерине джазыб баргъанды. Аладан ючюсюн сиз да окъуругъузну излейбиз.

Тюлкю джортуб келе тургъанлай, аугъа тюшюб тургъан бир къоянны эслейди. Къоян аны кѳргенлей, джыртыб тебрейди деб къоркъуб, артыкъ да бек тыпырдаб, ычхыныр дыгалас этиб башлайды. Болмайды. Тюлкю къатында тохтайды, алай а къараб тургъан болмаса, тиймейди. Бир кесекден ол джууукълашыб келген уучуну эслейди. Алайдан бир джанына секириб, арлакъда кѳкенлени ичинде бугъунады. Уучу да муну кѳредди, ол кѳкенледе нек тохтагъанын ангыламайды. Къоянны къатына джетиб, тюлкю анга тиймегенин кѳргенинде уа артыкъ да сейирсинеди. Ишни

аягы не бла бошаллыгыын билир ючюн, къоянны да алай къоюб, сыртлыкъны ол джанына ауады. Сора ол да бугъунуб, мынга къарайды.

Тюлкю биягы къоянны къатына келеди. Алайда не бла эсе да кюрешиб тебрейди. «Къоянны шорпасындан тюн-гюлюб» тюлкюге ышаныб къоюб кетгенине да кеси-кесине аманны къуя, ызына ашыгъады. Тауушу алгъаракъ джетерик эди да, къычырады, хахай-тууай да этеди. Тюлкю ол затлагъа да эс бёлмейди. Чечме шоккуну огъу джетерча болгъанында, тохтаб, марайды. Тюз ол кёзюучюкде тюлкю да къоян да бирден къачыб тебрейдиле. Уучу атмайды. «Тюлкю джазыкъсынган джерде, мен къатылыкъ этмейим, — деб къояды. Келиб къоян тюшюб тургъан аугъа къарагъанында, аны бир джанын тюлкю тишлери бла сагъаллаб тургъанын кёреди.

И. Акимушкин талай нёгери бла Шимал Буз океанда джанлыланы юслеринден материалла джыйыб айланган кёзюулеринде кеси кёрген бир затны джазады: «Джагъадан бузну юсю бла бара тургъанлайыбызгъа, иги узакъда, алай мийик болмагъан къара къаяны кёрдюк. Бу океанда, джагъагъа джууугъуракъ джерледе сууну тюбюнден бери чыгыб тургъан аллай къаялагъа кёб тюбей эдик. Ол себебден бу джол кёргенибизге барыр акъылыбыз да джокъ эди, алай а, нёгерими бири бинокль бла къараб, юсюнде бир къымылдагъанла болгъанларын билдирди да, аны ючюн ары айландыкъ. Джууукълашханыкъда эки тюленни кёрдюк ала къаяны юсюнде тегерек айланыб, дыгалас эте эдиле. Бизни эслегенлеринде, андан ол джанына тюшдюле. Буз къаягъа дери кёре эдим. Андан арысы уа суу. Ары ташайдыла. Биз къаяны юсюне миндик. Башы, хайт деб тюзюрек. Аны арасында уруча бир чунгур, кеси да иги терен эди.

Башындан къарадыкъ. Тюбюнде бир акъ айю бери чыгъалмай тура эди. Тюленле анга болушур джанындан кюрешгенлерин ангыладыкъ. Алай айланган сагъатыбызда, бир джукъгъа керек болсала уа деб, биргебизге джыджымла джюрюте эдик. Насыб болуб, былагъа илиниб чыкъса уа деб, аладан экисини къыйырларын энгишге ийдик. Айю болушургъа излегенибизни сездиди. Алай а биз, биягы тюленлени не этериклерине къарайыкъ деб, аны бери чыгъармай, джыджымланы да алай къоюб, джанладыкъ. Берлакъда бир гитче къаяны джанына къысылдыкъ.

Биягы эки тюлен суудан чыгыб, каяга ёрледиле. Сора джыджымланы бу кыйырларына джабышыб, каллайла эсе да айюню тышына чыгардыла. Айюге алай нек джан аурутханларын, ол халда болушурга ангылары калай джетгенин бюгюн да билмей барама. Башха алимлеге да сордум. Аладан да, сейирсинген болмаса, былай деб бегитген чыкмады.

Зоопаркда маймуллага, адетдеча, ууакъ булчукладан этилген бир талай корзинка кёгет келтирдиле. Качан да аланы маймулла, кеслери келтюрюб, алайдан кьоратыб кетиучен эдиле. Ол аланы кюнлюк ашарыклары эди. Бу джолгу корзинкала алгыннгыладан ауур болур эдиле, маймулла алыб кеталмадыла. Аны бла мурукку этдиле. Сора маймулланы бири, барыб, эки кьабланны «чакъырыб» келди. Ала, корзинкачыкъланы бауларындан, кьабыб, имбашларына атыб, элтиб, маймулланы бёлмелерине атдыла. Аны бла кете тебрегенлей, маймулланы бири тюрлю тауушла чыгарганында тохтадыла. Аны кьатында маймул арлакьда зоопаркда ишлеген адамланы бирин кёрюб, анга чабады. Бир-бирлерин кьалай ангылагьанларын айтхан кыйынды, ол адам келиб, корзинканы башын ачды. Маймулла кёгетлени «кьонакъланы» аллына куйдула. Кьабланла, ашамасала да, разы болуб кетгенлери танылды.

Ач болуб ашамайды

Сарыубекле суу джагьалада ташланы джутуб айланганларын кёбле кёргендиле. Быланы тамам ач болуб, чёблей болурла деб, адамла ол оюмну тутуб тургьандыла. Алай нек этгенлерин алимле кёб болмай ачыкьлагьандыла.

Белгилисича, сарыубекле сууланы кьайсы биринден да кьачмайдыла. Кьызыу, акьырын баргьан кьобанлада, тохтаб тургьан суулада да тинтгендиле алимле сарыубеклени халларын.

Ала ташланы бек дженгил баргьан сууланы джагьаларында джуханларына эс бёлгендиле. Башха джерледе хазна узалмагьанларын ачыкьлагьанларында, алай нек болгьанын билирге излейдиле. Ол халда кьарай келиб, дженгил баргьан суула керекли, керексиз заманда да алыб тебремез ючюн, кеслерин ауур этерге ташланы ашайдыла, деб

бегитгендиле. Алай болсала уа, сууну туюбуне чөгюб, бир джерде туругъа, суйген заманларында башына чыгъаргъа, тегерекге рахат къараргъа мадар табадыла.

Энчи шартлары

Кийик джаныуарланы, хайыуанланы бир къауумуну чыртда башхалада болмагъан энчи шартлары бардыла. Сёз ючюн, къайсы бири да сыртындан кёб джатса, кёбюб ёлюб къалады, борсукъ тынчайса да, джукъласа да къуру сыртындан джатады. Суугъа эм тезюмлю туюеди. Бек суусаб болса, бир джолгъа элли литр сууну да ичеди. Биз билгенден, ичинде джаны болгъан затланы бары да джукълагъан сагъатларында, кёзлерин къысаргъа керекдиле. Ол джорукъгъа къоян, чабакъ, джылан сыйынмайдыла. Аланы кирпичкери джокъду да джукълагъан кёзюулеринде кёзлери ачыкъ турадыла.

Тёрт аякълыланы арасында гепардан дженгил чабхан джокъду. Ол бир сагъатха 150 километрге дери барады. Индияда аны къолгъа юретиб, биргелерине алыб, уугъа айланганланы кёрюрге боллукъду. Къояндан башлаб, кийиклеге дери джаныуарланы барын да, къыйналмагъанлай джетиб тутады.

Эм дженгил юйреген а чибинди. Бир чибин бир джылгъа 3559232000000 гаккы табады. Перельман Я.И. деген алим джазгъаннга кёре, бир джылгъа джаратылгъан чибинлени бир тизгиннге тизер мадар чыкъса, джыйырма беш миллион километр джетерик эди аны узунлугъу.

Тюлкю бла мыллыкчы къуш

Таджикистанда Дагас тауну этегинде тюлкю бла мыллыкчы къушну «къазауатларын» кёрген адамны хапары кёб болмай басмада чыкъгъан эди.

«Къышны ариу кюнлерини бири эди, — деб джазады

ол. — Мен уугъа айлана бара эдим. Эсимде болмай турганлай, мыллыкчы къушну къанат тауушу келеди. Ол арлакьда бир къоянны тюб джанына садакъча джетиб, нени эсе да басады. Алай басханы бла, чырпыладан бир тюлкю чартлаб чыгъыб, секириб аны юсюне минеди. Бу тюлкюню баласын тутхан болур деб, эсиме келди да, алайгъа ашыкъдым.

Къуш аны юсюнден быргъар мадар табмай, дыгалас этди. Болмады. Мен къатларына джетерге къуш ёрге кёлтюрюлдю. Сыртында тюлкю, тырнакълары бла аны баласын къысыб, башым бла озуб кетди. Алай а узакъ бармады. Къарыусуз болуб, энгишге кетди. Бир джассы ташны юсюне тийди. Мен алайгъа джетгенимде, къуш джан берген эди. Тюлкю, бир кесек асхагъан да эте, къачды. Къарадым. Тюлкю къушну бойнуна уллу джара салгъан кёре эдим. Баласы, ташха экисинден да алгъа тийиб, джыгъылыб къалгъан эди. Тюлкю уа, къушну юсюнде болгъаны себебли, сау къалгъанын ангыладым.

Маймула

«Мен бир бёлек джылны мындан алда француз алим бла бирге Орта Африкада айландым, — деб джазады бир джолоучу кесини дневнигинде. — Кёб джерде болдукъ, кёб сейир зат да кёрдюк. Бир кере къалын чегетни ортасында гитче джолчукъгъа машинабыз кючден сыйыныб бара турганлайыбызгъа, аллыбызгъа талай шимпанзе маймул чыкъдыла. Ала бир-бири ызындан бизни джолубузну кесиби, озуб тебретиле. Амалсыз болгъаныкъда, машинаны тохтатдыкъ. Аладан бир эркек маймул, джолдан озуб, бизге бурулду. Бир маймуллагъа, бир бизге джити къараб сюелди. Анда — санда бурун тюбюнден ынгырдаб, нёгерлерине « дженгил болугъуз» дегенча бир затланы билдире эди. Ол джолну кесиби, озуб баргъан нёгерлерин санагъанга да ушады.

Кёб турмай, чегетден бир ана маймул чабыб чыкъды. Ол да ётуб башлагъанлай, эркек маймул чабыб аллына

Маймулла.

барыб, аны джелкесинден тутуб, ызына силдеб джибереди. Алай эте, чегетге джыйды. Кеси бияггы джерине келди. Ана маймул дагыда чыкьды. Бу джол а кеси тюл эди, сыртында балачыггы да джабышыб келе эди. Эркек маймул энди тиймей озмагьа кьойду.

— Бизден кьоркьуб, баласын атыб, кеси кьачыб теб-регенинде, алай этерге болмагьанын айыртханлыггы-

ды, — деди алим. Быллай затлагъа мен тюбей турганма. Эс бёлдюнг эсенг да, тутуб ызына быргъагъан сагъатда анга урушуб, бир затла да айтды.

Хо, кеслерича «сёлешген» тауушу къулагъыма чалышхан эди.

Маймулла озуб бошагъандан сора, биз да кёргенибизге сейирсине, джолубузгъа кетдик.

Эм къалын сют

Сютлери болгъан малла, джаныуарла джюзле бла саналадыла. Эшта, алкъын адамла билмегенле да болурла. Бусагъатда уа эм къалын сютю болгъан тюленди, деб бегитедиле алимле. Аны сютюню 43 проценти джауду. Ийнекледе ол сан юч процентден хазна атламагъанын эсге алсакъ, аны керти да къалын болгъаны ачыкъ кёрюнеди.

Киши билмейди

Тёрт аякълы джанлыла сыртларындан кёб джатсала, кёбюб ёлюб къаладыла. Джангыз борсукъду алай болмагъан. Ол хаман да сыртындан джатады солугъан сагъатында. Алай нек этеди, анга аны ючюн зарауатлыкъ джетмей къалай къалады, деген соруугъа алкъын киши джууаб бералмайды.

Юйде тутадыла

Къыбыла Американы бир къауум эллеринде адамла тырнаагами деген бек уллу да болмагъан, ёреаякъ къушну юйлеринде тутадыла. Ол къолгъа дженгил юренеди, юйлю

болуб къалады. Кишиден да къоркъмай, арбазда, учуб, башха джерлеге барыб да келеди. Ол юйню тауукълары, башха къанатлылары бла «шохлукъ» джюрютеди. Хоншуланыкъы кирселе, къыстайды. Эки гугурукку туююше турганларын эслесе, барыб айырады. Къач айлада мюрзеу чалыннган джерлеге учуб барыб, ауузун тыкъ-тыкълама этиб, будай, принч, дегенча затланы келтириб, кесини арбазында тауукълагъа ашатады. Къайда болса да иеси чакъыргъанын эшитсе, олсагъатдан джетеди.

Америкада индеецле аллай къушланы кеслери бла бирге уугъа да джюрютедиле.

Джангы джаныуар

Германияны Дортмунт деген шахарында джаныуарла асырагъан ферма барды. Аладан кемириучюлени бир-бирлери бла тюбешдириб, джангы джаныуарчыкъ джаратхандыла. Аны атына да Мура атагъандыла. Узунлугъу 25 сантиметрди. Тюрсюню бир акъ, бир къара, бир кёк болады. Мураны териси уллу багъа чыгъарлыгъын ангылаб, энди аллай джаныуарчыкъланы не къадар кёб этиб кюрешедиле. Аланы тишилери хар юч-тёрт айдан бир телю бередиле. Бир джолгъа тогъуз-он балачыкъ табадыла.

Макъалагъа да магъана берейик

Макъала кёб тюрлю боладыла, дуняда ала джашамагъан джер да джокъду. Табигъатда джанланы биринеча къарагъан болмаса, арт джыллагъа дери былагъа хазна магъана берилмегенди. Энди уа алимле аланы юслеринден кёб затны биледиле. Макъаланы эл мюлкге уллу хайырлары барды. Бачхалагъа, сабанлагъа заран салгъан, битим ёсдюрюубюзде чырмау болгъан къуртланы личин-

каларын ашаб кѳурутадыла. Тропикада джашагъан макъаланы бир къауумуну уулары барды. Ол джерледе уучу-лукъгъа айланыргъа суйгенле, садакъ окъларына аны джагъадыла. Ол окъ не аз да бир джерин сыдыргъан джаныуар узакъ баралмайды. Алай а макъаны уу саудан да джайылмайды джаныуаргъа. Ол себебден терисин сойгъан, этин ашагъан сагъатда да адамны кесине кѳоркѳуу болмайды.

Уллу макъала бизни джерледе да тюбейдиле. Алай а аздыла, иш этиб алимле, устала аладыла уун илму джаны бла тинтерге ансы, адамны къабыб, хата этгенди деб хазна хапар джѳорѳумейди.

Джыланны хорлайды

Индияда мангуста деб чычхан барды. Ол бир да тири, дженгил къымылдагъан затды. Таб тюшсе, уулу джыланланы тутуб ашайды. Алайлада джашагъан миллетле ёчеширге, кёз ачаргъа бир оюнну табхандыла. Ала иш этиб чычханланы уллу джыланла бла тюбетедиле. Кёбюсюне чычханла хорлайдыла. Уулу джыланланы кѳурутуб баргъанлары ючюн мангутлагъа киши тиймейди. Бир-бирде киштикледе хорлайдыла джыланланы.

«Чиллени исси кюнлерини биринде, юнню салкъынына таяныб, китаб окъуй тура эдим, — деб джазады ол адам.

— Бир кесекден къара киштигим да келиб, къатыма джатады. Кёб турмай аны ачы къычырыгына илгениб, башымы кёлтюрдюм. Ол джалкъасын къайырыб, кѳуйругъун ары-бери дженгил-дженгил къымылдата, мени аллымы сакълаб, бир зат бла къан къазауат этерге хазырлана тургъанча кёрюндю. Иги эс бёлуб, аякъ джаныма къарагъанымда, бир абадан уу джылан, башын ёрге кёлтюрюб, бизге чабаргъа ууланыб тура эди.

— Мен бир мадар этгинчи киштик бла джылан сермешиб тебретиле. Аланы джагъалашханларына сейир болуб, ёрге турургъа, джыланны ёлтюрюрге керек болгъанын да унутхан эдим. Алай эте келиб, экиси да, шын туруб, бир-биринден кёзлерин алмай тохтадыла. Сора киштик онг «къолу» бла уруб, аны джерге сойландырды. Джылан эс

джыйгынчы бир талай кере, джити тырнакъларын да чыгъарыб, башына-башына сермеди. Алай бла джыландан бошады. Аны сюйреб бачхала таба алыб кетди да, къайда эсе да атыб, ызына къайтыб туурамда чөгелеб, меннге къарады.

—Ол кюн киштик къатымда болмаса, джылан мени ачытыргъа боллукъ эди.

Эм улму бла эм гитче

Дунияда эм узун, эм базыкъ Къыбыла Америкада джашагъан анаконда деген суу джыланды. Узунлугъу 10—15 метрге джетеди аны. Бу джылан кийик къабанны да джутады. Алай а аны хорлагъан да барды. Ол да къумурсхады. Алайлада джашагъан миллетле «бёрю къумурсха» дейдиле ала анга. Быллай къумурсхала джашагъан джерни адамла кёрселе, алайыны тегерегин къазыб, от саладыла. Биз айтхан мазаллы джылан эслемей къумурсха тѳбени юсюне барыб къалса, бир сагъатны ичинде къабугъундан сора джугъун къоймай, ашаб бошайдыла.

Маймулдан налог

Австралияда Шмиш деб бир фермер налог ишлени юсюнден тамадагъа тилек къагъыт джазады. Мени фермамда ишлеген Джонний деген маймулну, уруннганы ючюн чыгъарыкъ джалындан налог тыярыгъызны излейме», деген сѳзлени окъуйду. Къагъытны ол тамада нѳгерлерине да кѳргюзеди, бек сейирсинедиле, фермерни башы тюз болмазмы, деген оюмгъа да келедиле. Алай а, тилек къагъыт келгенден ары, къарамай болмайды. Комиссия къураб, маймулну къалай ишлегенин кѳрюрге ашырады. Джонни трактор бла фермагъа мал аш ташыйды, аны габдешлеге салады. Маллагъа суу ичиреди. Ол огъай, бичен чалыб да кѳргюзеди. Комиссия тилекни къабыл этмей болмайды. Бу

халда ишлегени ючюн маймул ай сайын къаллай бир ачха алыргъа тыйыншлысын тергейди. Андан сора Джоннини да налог төлеучюлени списогуна къошуб, хар айда тохсан доллар тыйыб турургъа бегим этеди. Бу дуняда налог төлеген биринчи маймулду. Фермер иш этиб кесини тохсан долларын къралгъа маймулну атындан нек төлейди, дерикле болурла. Аны джууабы хазырды. Джонни къарт болса, анга пенсия берилиб турлукъду.

Къойну хайыры

Бу джол сёз аны джюнюню, этини юсюнден бармайды. Къой заранлы хансланы 570 тюрлюсюн ашайды. Алай бла сабанлада битимлеге чырмау болгъан хансла джайылыб, адамланы онгларын алмазча этеди. Джайлыкъланы, кюзлюклени да аман хансладан тазалайды. Къойдан башха дуняда бир джангыз хайыуан аллай хансланы ашамайды.

Таш гаккы

Джер юсюнде джаны болгъан затла къачан джаратылгъандыла. Арт ёмюрледе аны юсюнден джюз тюрлю оюм айтхандыла алимле. Ала бюгюн да бир-бирлери бла даулашадыла. Кёбюсюне кеслерини оюмларын археологла табхан затланы тамалында бегитедиле. Мындан алда газетледе басмаланган бир джангы зат алимледен кёблени ойлашдыргъанды.

Къытайда таш болуб тургъан гаккы табылгъанды. Былай затладан терен хапарлары болгъан адамла анга джыйырма миллион джыл болгъанды, деб бегитгендиле. Аны тауукъму, башха къанатлымы табханды-алайын айтыб къоялмайдыла алкъын.

Алай а, кьайсы кьанатлы эсе да, ол гаккыдан алгьаракъ, джаратылгьаны хакъды. Бу халда сагъыш этиб кьарасанг, дуняда джашау кьачан кьуралгьаныны юсюнден джангы оюмла чыгьадыла. Аны ачыкъларгьа онг берирча энтда не затла табылырла, кьайдам?

Эсли киштик

Украинаны Винница областында джашагъан зоотехник Дружков Владимирге бийчеси: «Мени ары-бери чыгьаргьа заманым болмайды, сен айланаса, кьара да, джюджекле келтир, бир джукъгьа джарарла, ашатыр затларыбыз да бардыла» — дей туруучан эди. Бир джолда Владимир, аны тилегин толтура, бабуш джюджекчикле алыб кеседи.

Бир кесек айнысынла деб, аланы сенчаларыны бир мюйюшюне джарашдырадыла. Юйде уа киштик бар эди. Ол гитче затчыкъланы кьргенлей, киштик аланы тегереклерине айланыб, алайдан кетерге унамай тохтайды. Эшикге кьыстайдыла. Бир тюрю тауушла чыгьарыб, юйге кирирге дыгалас этиб турады зоотехник, аны халына кьараб, джюджеклеге заран этерик болмаз, деген оюмгьа келеди. Бийчесине да айтыб ангылатады. Андан сора киштикни бошлаб кеслери сакъ боладыла. Ол а джюджекчиклени ийисгеб, эркелетиб башлайды. Экинчи кюн кьарагъанларында, аланы джалаб, «джуундура» тура эди. Бир кесек уллуракъ болгъанларында, аны кир мураты болмагъанын «ангылагъан» джюджекле ызындан тизилиб арбазгьа чыгьадыла. Киштик аланы тегереклерине айланыб, сакълаб, тауукъланы да кьатларына иймей, ингир алагъа дери турады. Бир-бирлерин кьалай ангылагъанларын айтхан кьыйынды, бары да бирден юйге кьайтадыла. Джюджекле биягьы орунларына барадыла, киштик да аланы туураларында джатады.

— Былагъа киштик аналыкъ этиб тургъанды, — деучен эдиле Владимир бла юй бийчеси, уллу бабушланы кьонакьгьа келген танышларына кьргюзе.

Кютю сарыубек

Бразилияда бир къауум юйледе кютю сарыубеклени кёрюрге боллукъду. Биз адамланы аны атын эшитгенлей огъунакъ тёппе тюклерибиз ёрге тургъанлыкъгъа, андагъыла аны иги шартларын айтадыла. Бразилияда джылан-

Кютю сарыубек.

ла бек кёбдюле. Ала сарыубек болгъан джерни джакъламайдыла. Алай бла мингле бла адамланы ёлюмден къалдырадыла. Сарыубекле сабийлеге бек илешедиле, аланы сакълайдыла кёб чырмауладан. Кеслери да юй джаныуарланы барысындан да тазадыла, кирсиздиле. Мухарлыкълары да джокъду. Бир джылгъа беш юй къоянны этин ашайдыла.

Австралияны шимал джанында Робинсон сууну сарыубеклери да артыкъ да тынчха, огъурлугъа саналадыла. Адамла ала бла бирге джууунадыла, сабийле юслерине миниб джюзедиле, къоллары бла ашарыкъ бередиле.

Джыланланы юслеринден

Орта хыйсаб бла алыб айтсакъ, дуняда джыланланы 2500 тюрлюсю барды. Аны ондан бири уулу джыланладыла. Алимле тергегеннге кёре, джылан уруб хар джыл

сайын дуняда отуз-кыркъ минг адам ёледи. Азияда джа-ша-гъан адамла артыкъ кёб ачыйдыла. Уллу джыланла анда асламыракъдыла.

Суу ичмей

Къум тюзледе кюн кыыздыргъан кёзюледе джюрюрге, джюк ташыргъа туюден чыдамлы зат болмагъаны эрт-деледен белгилиди. Ол, не иссиде да суу ичмей, эки ыйыкъдан артыкъны чыдайды. Аллай заманда хар кюн сайын, ауурлугъуна кёре тергесек, джыйырма-отуз процентге азады. Андан сора суугъа джетсе, он минутну ичинде 140 литрни ичерге болады.

Эм къарыулу

Джангы туугъан кенгуруну узунлугъу тюгел юч сантиметр да болмайды. Уллу кенгурунукъу уа эки метр бла джарымгъа джетеди.

Алимле бегитгенден, джангы болгъан затланы ичинде эм къарыулу къумурсхады. Ол кесинден беш кереге ауур, онбеш кере узун зат — скойреб кетеди. Бу халда тенглешдириб къарасакъ, адамны аллай бир къарыуу болса, ол орта эсеб бла ауурлугъу 370, узунлугъу да 27 метрге джуукъ затны скойген джерине элтирге боллукъ эди.

Хамелеонну тили

Джанлыланы хар нелери да бир-бирине келишиб бармагъаны да дуняда сейирликлени бириди. Бу затда алимлени эм бек сагъышлы этген хамелеонду. Аны тили кесинден эсе эки кереге узунду.

Чабакъны кёзлери

Кёзлери ачыкъ тургъанлай, джукъуну басхан сан бир адам белгилиди илмуда. Аладан сора къайсы бирибиз да кёзлерибизни къысмасакъ, джукъляялмайбыз. Кёзню къысхан деген а кёз къабакъланы джабылгъанларыды. Чабакълада ала джокъдула. Ол себебден, бизнича джукъляялмайдыла. Алай а кече чабакъла да кеслерича солуйдула. Бир джанларына джатыб, ол халда тынчайгъанлары да кёбдюле. Чабакъла бла адамланы кёзлеринде башхалыкъ да бирчалыкъ да барды. Ол биз хауада, ала уа сууда джашагъанлары бла байламлыды. Айтыргъа, аланы да, бизни да кёз гинджилерибизни тегереклери бла къырпакъ тартханча эсленген оболочкала бардыла. Алай болгъанлыкъгъа адамладача, чабакъланы кёз гинджилери ачы джарыкъ урса, гитчерек болуб, къарангы да кенгермейдиле. Ол себебден, ала асыры джарыкъны кёлтюралмайдыла. Андан сокъур болуб да къаладыла бир-бирде. Алай а джарыкъ кёз гинджилери бир кесек къысылгъан чабакъла да тюбейдиле. Адамлада болгъанча, джыламукъ чыгъаргъан безле чабакълада джокъдула. Аны чуруму бла чабакъланы кёзлеринден джыламукъ чыкъмайды. Кёбюсюню кёзлери башланырны эки джанында орналгъанды. Ала эки джанларындагъын, кёргенча, алларындагъын, артларындагъын, огъарыдагъын, тёбендегин да ариу кередиле. Адамла башларын ары-бери бурмасала, къуру ол джанларындагъын кёргенлерин эсге алсакъ, чабакъла, бу затны юсюнде бизден танг онглудула. Алимле бегитгенге къарасакъ, чабакъла бояуланы бир-бирлеринден айыра биледиле. Артыкъ да бек къызылны, кёкню, сарыны, джашилни. Алай а тюрлю-тюрлю чабакъла кёбдюле. Алкъын адам улугъа белгили болмагъанланы да къошсакъ, барын да къауумлагъа юлешиб бошамагъандыла. Алимле къуру талай тюрлю чабакъ бла бардыргъандыла бояула бла байламлы илму ишле. Аны себебли чабакъланы барысыны да кёзлери бояулагъа магъана бередиле, аланы бир-биринден айыра биледиле, деб айтхан къыйынды.

Ёлюмден сакълады

Афганистанда, афган урушну заманында бир аскерчи кеси кёзю бла кёрген бир сейир ишни юсюнден былай деб, «Труд» газетге джазады:

Биз аскерчиле Афганистанны къуу районларыны биринде шатыр къуруб джашай эдик. Джыланла андан аз туюл эдиле. Мен тюздеги аш юйюнде аскерчилеге ашарыкъ этиучю болуб ишлей эдим. Бир кюн, ашарыкъдан къалгъан джараусуз ашарыкъланы төгерге бара, (аш юйден узакъ бармай) джылан балачыкъланы кёреме. Аланы ёлтюрюрге мени кёлюм бармады, аны орнуна хар кюн сайын аш юйден къалгъан джараусуз ашарыкъла бла бакъгъанлай турдум. Анда-санда балачыкъланы аналары да джер-джерден кёрюне башлады. Аналары (кобра) барыб тургъан уу джыланды. Джылан мени сыйлагъанча меннге джууукъ келмейди, меннге чабмайды.

Мен да, джылан меннге иш этиб тиймейди, деб кесикесиме кёл этгенлей турдум. Бир кюню аскерчилеге ингир ашарыкъ ашатыб, лагерге кетерге аш юйден чыкъгъанымда, тюз аллымдан уу джылан (кобра) чыгъыб, меннге къайырылыб шын турады. Мен ары-бери этиб аллыма тебресем, джылан ызынга къайт урлукъма дегенча этеди. Алай бла джылан мени лагерге иймей ызыма къайтарады. Ол кече мен кетерге къоркъуб, аш юйде къалама. Танг атханлай, мен аш юйню эшигин ачыб къарагъанымда, джылан ызына къарай кетиб бара эди. Мен эрлай огъуна юйден чыгъыб, лагер таба айландым. Лагерге келгенимде, душманла, аскерчилени бирин да къоймай ёлтюрюб, кетиб тура эдиле. Джылан не ючюн мени лагерге иерге унамагъанын мен ол заманда ангыладым.

Алай бла джылан мени ёлюмден сакълайды.

ХАР ТЮРЛЮ ЗАТЛАНЫ ЮСЮНДЕН

Эм улму кёзле

Дунияда кырылган эмда джашаган джаныуарланы араларында эм уллу кёзле кальмарда болгандыла. Ол Атлантикада джашаганды. Аны кёзлерини диаметрлери 40-шар сантиметр болгандыла.

Учуучу къазма чычханла

Палеонтологияга эртдеден бери да «Эолис» деген чычхан, аны магъанасы «биринчи чычханды», — белгилиди. Алай а талай миллион джылны мындан алга Европада, Азияда Шимал Америкада джашаган ол джаныуарланы юсюнден толу хапар джокъ эди. Алимлени кьолларында джангыз бир кесек тишчиклеге бла баш сюекни кесеклери болгандыла, ала этген оюмга кёре, биринчи чычханла джерни тюбюнде джашагандыла.

Кёб болмай а алимле карьерде, Германияны Бед-Мериенбург шахарыны кьатында, 100 метр базыкылыгы болган балъзатда, сюеги да, джюню да иги сакланган 28,5 миллион джылны мындан алга джашаган къазма чычханны табхандыла. Аны аякларыны ортасында учуучу перепонкала бардыла, ол зат, биринчи чычханла терекледе джашагандыла, бутакдан-бутакъга учуб айлангандыла, деген оюмга келтиреди.

Чам аты Чотри

Керти аты — Джамалетден Джэлелетден, чам аты — Чотри, 97 джылдагы афганчы, къарт — почталъон Къашкъар бла Яркен, Хотен бла Яркен шахарланы арасында кѣб джылланы джаяулай ташыгъанды почтаны. Ол кюн сайын танг къаралдысы бла юйюнден чыгыб, 280 километрге хотаннга неда 270 километрге Къашкъаргъа ингир ашхамгъа джетиб тургъанды. Ол акъырын джюрюй билмегенди, хаманда джортханлай, чабханлай айланганды. Ол ъмкюрю аягына джукъ киймегенди, тиш, кѣз ауругъанны не болгъанын билмегенди. Аны мураты 130 джыл джашаб ълген къарт атасыны джылына дери джашаргъа эди.

Биринчи фото сурат

Биринчи фото суратны 1826 джыл Франциядан алим Джозеф Нисефор Ньепс алгъанды.

Фиге терек ъсгенди

Англияда тенгиз кемени тамадасы ълюрню аллы бла «мен ълсем, фиге терекни бир бутагъын къолума тутдуруб бастырысыз», — деб осият этеди. Кертиси бла да, ол ългенден сора, аны тилегин къабыл эте, къолуна фиге терекни бутагъын тутдуруб басдырадыла. Андан, бир талай джыл ътгенден сора, бутакъ ъсюб, къабырдан ърге чыгыб, уллу терек болгъанды.

Юйню эшигине картны тагъадыла

Норвегияда Гергена деген шахарны юйлери бир-бирине асыры бек ушагъандан, сабийле юйлерин табалмай бек

къыйналадыла. Аны ючюн болур, хар юйню эшигине ол юйде джашагъан сабийни неда анасыны картын тагъыб турадыла.

Терекни тамыры

Терекни тамырлары къаллай бир теренликге баргъанын алкъын толу ачыкъланмагъанды. Тенглешдире келгенлеринде, юг Африканы кюн батхан джанында ёсген бир къауум терекни тамырлары айырылыб терен баргъандыла, узунлукълары 68-70 метрге джетгени танылгъанды.

Океан туюнде тоннель

Дунияда океан туюнде эм узун тоннель Япониядады. Аны узунлугъу 9,5 километрди. Ол Хонсю бла Кисю айрым-канланы бирин-бирине къошады.

Тюе юсюнде библиотека

Персиячы алим Уазыр Сахиб китаб окъургъа бек сюйгенди. Аны орта хыйсаб бла бир миллион бир джюз джетмиш китабы болгъанды. Ол уллу кърал къуллукъда аскерчи адам болгъаны себебли, джашаууну кёбюсюн ат юсюнде ашыргъанды. Ол джолоучу боллукъ болса, кеси бла бирге библиотекасында алыб чыкъгъанды. Анга иш этиб, китаб ташыр ючюн 400 тюе берилгенди. Тюелени тизилиулер, алфавит джорукъда болгъанды. Ол себебден, библиотекачыла Уазыр Сахибха керекли китабланы дженгил огъуна табыб бергендиле.

Эм уллу стадион

Дунияда эм уллу стадион «Маракана» стадионду. Анга 200 минг адам сыйынады.

Тиширыулагъа тамадалыкъ бердиле

Джыл сайын январны 8-де Грецияда Моноклис элде тамадалыкъ эркишиледен тиширыулагъа бериледи. Ол кюн тиширыула эркишилени ишлерин баджарадыла, мал кеседиле, кафеде олтуруб чагъыр ичедиле. Эркишиле уа, ол кюн сауут, кийим джууадыла, юй сибиредиле, сабийге къарайдыла. Ол себебден эркишиле кюнню дженгил батарын ашыгъыб сакълайдыла.

Ненча бактерия барды?

Бир куб сантиметр хауада 330—1540-гъа дери тюрлю-тюрлю бактерияла бардыла. Бир грамм букъуда да 130 минг тюрлю бактерия болады. Бир грамм юй букъуда уа бактерияла миллиондан да артыкъды. Ол себебден букъугъа къаршчы кюреш адам джашауу ючюн керекли иш болгъанын мындан да белгиледи.

Эки джюреги барды

Италияны Неополь шахарында джашагъан Джузеппе де Май деген кишини эки джюреги болгъанды. Лондонну академиясы аны ёлгенден сора тинтиу ишлени бардырып

ючюн, сау заманында анга 15 минг фунт стерллинг ача төлегенди. 1804 джыл этилген бу келишиу, кёб медицина журналлада джазылыб, миллетге белгили болганды.

50 джылны почта ташыучу

Италияда Буббио ди Асты деб бир тиширыу 50 джылны почта ташыучу болуб ишлегенди. Аны 150 минг километр джол джорюгенин тергеу органла эсеблеб чыкыгандыла.

Итни ичинде сагъат

Лондон аэропортунда тыш къралдан келген джолоучулары хапчюклерин тинтген кёзюуде, бир джолоучу тиширыуну ити ёледи. Мал дохтурну чакъыртайык дегендеринде, ол тиширыу унамаганды.

Алай а, мынга ишекли болуб, итни ичин джарыб кьарасала, ичинден тогуз алтын сагъат чыгъады. Итни иеси мынга дери да Англиягъа джюзле бла сагъатла келтириб, сатыб тургъаны ачыкъланнганды.

Эм узун темир джол

Дунияда эм узун темир джол Москва — Владивостокду. Аны узунлугъу 8216 километрди.

Сют чыгъаргъан машина

Англияда алимле кёб джылны тинтиб, сагъыш этиб, сют чыгъаргъан машина ишлегендиле. Бу машина ийнек от-

лагъан хансланы сютге бурады. Ийнек сютде 13 процент белок бар эсе, машина чыгаргъан сютде уа ол 80 процент барды.

Орта тергеу бла

Орта тергеу бла бир американлы бютеу джашауунда этни Россия адамдан эсе, эки кереге кёб, гардошну төрт кереге аз ашайды. Аны кибик бизни къралыбызда кегетле АБШ-дан эсе эки кьатха кёб ашаладыла.

Американлыла асламысына шахарчыладыла. Аланы хар төрт адамындан ючюсю шахарлада джашайдыла. Бизде уа хар ючюнчю адам, шахардан тышында джашайды.

Россия больницалада, Америка бла тенглешдиргенде, орундукъла юч кереге асламдыла.

Кеси-кесин ёлтюргенле эки къралда да бардыла. Алай а, АБШ-да бизден эсе эки кереге асламдыла. Адам хьянаты дже-тиб ёлгенле уа эки къралда да бирчаракъ боладыла.

Россия тиширыула 1988 джылда 7 миллиондан аслам оборт этдиргендиле. Американ тиширыула — төрт кереге аз.

Бизни къралда хар ючюнчю юйде исси суу болмайды. Американ статистикада уа аны юсюнден джукъ берилмейди.

Саугъаны иеси

Чикагода университетни профессору Рональд Кауз экономикадан Нобелчи саугъаны 1991 джылдагы лауреаты болгъанды. Аны юсюнден оноучу Швецияны Патчах илмула академиясы этгенди. Бу алим экономика система иги ишлер ючюн, иеликни хакъындан эркинликле къалай джарагъанларын ачыкълагъанды. Американ профессоргъа уллу саугъа да аны ючюн берилгенди. Рональд Кауз 1910 джылда туугъанды. Экономика илмуланы хакъындан Нобелчи саугъаланы 31-чи лауреатыды. Саугъаны лауреатха бериллик ачхасы 1991-чи джыл 3 миллион крона болгъанды.

Эм узун чач

Къытайда Шэньян шахарда джашагъан Ванг Лиджуонг деген тиширыуну сюегини узунлугъу бир метр бла алтмыш

Дуняда эм узун чачы болгъан.

юч сантиметр болса, аны чачыны узунлугъу уа эки метр бла юч сантиметрди. Ол чачын ыйыкъда бир кере уксус бла джууады, аны тарар ючюн кюнюне джети минут заман къорайды. Кёбюсюне ол чачыны эки учун хурджунуна салыб айланады.

Арт кёзюуде, дуняда эм узун чачы болгъаннга Индияны Манахы саналады. Аны чачыны узунлугъу төрт метр бла элли сантиметрге джетеди. Ол чачыны узунлугъу бла Гиннесни рекорд китабына джазылгъанды.

Биолог Лю Минджуну айтыуна кёре, алкъын адамны чачыны ёсюмю къаллай бирге дери барлыгъын илмуда белгили тюлдю.

Тюрмеде турургъа разыды

Американы Охлахома-Сити шахарда джашагъан Гершаль Прайс джашауунда 700 кере тюрмеге тюшюб, 10 минг

кюнню тюрмеде олтурганды. Аны тутхан заманда, ол кърал адамлагъа кършчылыкъ этмегенди. Сют этген заманда, айыбын бойнуна алыб, сютню бегимине кесини разылыгъын билдириб, алгъыш этгенлей турганды. Ол ёлгенинде, аны къабырына бек кёб венюк салгандыла

Циркде ойнаучу

Францияда циркде ойнаучу Анри, кёлню юсю бла тарылгъан, узунлугъу 1100 метр болгъан джыджымны юсюнде ауурлугъун бир джанына дженгдирмей бир халда 190 сагъатны турганды.

Кёлекгесине 7000 адам сыйынады

Индияда кёлекгесине 7000 адам сыйыныб олтургъан фиго терек барды. Аны юч миннге джууукъ бутагъы барды.

Тас болгъан ит

Молдавияда къыш боран кюнлени биринде, «Бигант» колхозну бир трактористини ити тас болады. Ол итин излеб, бармагъан джери, кирмеген тешиги къалмайды. Алай а не келсин, ит табылмайды. Арадан юч ыйыкъ ётгенден сора, ол сеялканы кърары ариулай тургъанлай, кърарны тюбюнде итни кёреди. Ит эки метрлик къалын кърарны тюбюнде, джукъ ашамай, джыйырма бла эки кюн чакълы бирни турганды.

Киштик эски стауатына келгенди

Францияда, Парижни кыйыр сюреминде джашагъан бир юдеги джашаб тургъан эллеринден, башха 700 километр узаклыкъда болгъан бир уллу сахаргъа кечедиле. Ала кечген заманларында кеслери бла биргелерине Бланшетт деген киштиклерин да алыб кетедиле. Алай а, киштик джангы джерге юреналмай, алгын джашагъан джерин тансыкълаб, бек кыйналады. Кюнлени биринде киштик юйден тас болады. Ол, азыб, тозуб, төрт айдан эски стауатына къачыб келеди. Алайда джашагъан киштикни иесини джууукълары аны таныб, кеслерине ююрсюндюредиле. Джолоучулукъда арыб келген киштик беш сутканы джукъ ашамай, башында ёрге кёлтюрмей джукълагъанды.

Джол ишлей тургъанлай

Ботеванда Молепололе сахардан узакъ бармай, Калахори деген къуу джер бла джол ишлей тургъанлай, бир тюрлю затны табадыла. Ол сырт тюрсюню бла кит тутуучу гарпунга ушашды. Аны узунлугъу метрден бир кесек уллуду. «Гарпун» кюмюшге ушаш металлдан ишленгенди. Аны тот басмагъанды, джылтыраб турады. Химия анализ кёрюзгеннге кёре, быллай металла джерни башына алкын белгисизди.

Хар затлары да ушаш эгизле

Огайо штатда джашагъан Джеймс Луис, 39 джылны кёрмей тургъан эгиз къарнашы бла тюбешеди. Ала бек джылларындан башлаб, эки тюрлю юдегиде ёседиле. Экиси да Линда атлы тиширыулагъа кюлленгендиле. Ала

юйдегилеринден бир заманда айырылыб, джангыдан Бетти атлы тиширыулагъа юйленедиле. Бир бёлек, бирча сёзлени экиси да къыйналыб айтадыла.

Саутла доклад этеме

Японияда бир фирма сёлешген саутла чыгъарады. Сёз башлы бла чоюнну юсюнден айтылады.

Сёз ююн, отха салынган чоюн неда башлы къайнай башлагъанлай, Япон тилде «Гошанса, суу къайнайды» деб акъырын къычырады.

Киши аны сан этмей къоя эсе, ол къатыракъ къычырады. Дагъыда сан этмей къойсала, суу саутдан тёгюлюб, бир да бир бек къычырады.

Калак итле бла сермешуу

Канада да Форт Джордж шахарны къыйыр районларында письмо ташуучу Дик Маккоун, бир кюн ингир ала, анга калак итле чабыуул этедиле. Ол не этерге билмегинде, кёб сагъыш эте турмай, почта ташуучу сумкасын сыртына атыб, тёрт аякъланыб, тишлерин да агъарта, хырылдаб, итле таба чабады. Аны кёрген итле, ызларына айланыб къачадыла.

Къыркъ кере айырылгъандыла

Американы Сизттла шахарда джашагъан Джек бла Эдна Маран, 40 кере айырылыб, аллай бир кере да джарашхандыла. Ала биринчи кере 1937-чи джыл юйленгендиле, ахыр тойлары да 1975-чи джыл болгъанды.

Иги кесек кьагьыт керекди

Уллу джазыучу Гарсия Маркес «Джюз джыл джангызлай» деген романны джазгьанында, 137750 сёз хайырландыргьанды. Бу чыгьармагьа узунлугьу юч километр бла 6,5 сантиметр болгьан бир тоб кьагьыт керек болгьанды.

Тыш кьралчыла джазгьандыла

Кьытайны гимнин 20-чы ёмюрню аллында англизчи Д. Бенедикт, Югославияны гимнин 1918-чи джыл чехчи Д. Енко джазгьандыла. Тайландны, гимнин французлу, Японияны гимнин немчалы джазгьандыла.

Кёкден маджала джаугьандыла

Самали республикада Босасо шахарны тегерегин кьара булут басыб, кьараб-кьарагьынчы маджала джаууб тебрейдиле. Ала бир да кёб боладыла. Насыбха, барысы да иги бла бошалады. Кюн чыкьгьан джанындан ургьан кючлю джел маджаланы Аден богьазны сууна кьуяды.

Ёлмей кьалгьанларын джерде адамла бла кьанатлыла кьурутадыла.

Сигнал белбаугьа тюшеди

Америкачы алим семирмезге суйген адамла ючюн, иш этиб белибау чыгьаргьанды. Адам базыкь бола башлагьанлай, белибаугьа кьысым кёбрек тюшеди. Ол заманда

белбауда иш этиб салынган кысым кёргюзюучю электрон прибор кыуугун сигналын береди.

Дауур ёлчелеучю прибор

Англияда бир устаз, сагыш этиб, дауурну ёлчелеучю прибор чыгарганды. Ол приборну классха салыб, кьонгурау бла кьошханды. Сабийлени дауурлары мардадан оза тебregenлей, эскертиучю кьонгурау кычыра башлайды. Ол кычырыкь сохталаны нерваларына бек кючлю кьатылады.

Джерленген герох

Италияда бир шахарда ишчиле джолгъа ремонт эте тургандыла. Бир заманда гетмен бла асфальтны ургъанлай, атылган таууш эштиледи. Джерден учуб чыкьган окь ишчилени бирин джаралы этеди. Эрлай огьуна аны больницагъа джетдиредиле. Окь чыкьган джерни саперла кьазыб кьарагъанларында, онджетинчи ёмюрде джерленген герохну табадыла.

Океан тубюнде хазна

Кыбыла Африкада Кейп таудан узакь бармай, археологла 300 джыл мындан алда, Атлантика океанда суугъа батхан кемени кьабыргъасында хазна табхандыла. Табылган затланы багъасы кёб тюлдю, алай а, бу бизге тауусулмазлыкь байлыкьды, дейди Кейптаун университетни археологу Брауно Верц.

Тинтиу ишлени билдиргенлерине кёре, голандияны кемеси 1697 джыл Тейбл бухтада суугъа батханды.

Чырмаулу джаш

Италиячы Туллио Чезаре, суйген кызы бла неках этер ючюн клисагъа кирген заманда босагъагъа абыныб, аягын сындырады.

Нёгерлери аны машинагъа алыб бара тургъанлай, тайыб джыгылгъандыла. Аягъы сынган кюеу экинчи кере бел омрауун аурутады. Андан сора анга «дженгил болушлукъ» чакъыртыб, больницагъа алыб бара тургъанлай, джолда авариягъа тюшедиле. Аны бла джаш больницагъа тюшеди. Анда, орунда джатыб тургъанлай, башына терезени ауур карнизиде тюшюб, башына джара салады. Аны аллай сакъат болгъанын кёрген кызы, анга барыргъа унамай кыояды.

Къара тишле

Азияны кёб районларында эм кючлюге къара тишлени санайдыла. Вьетнамда тишлени къара этер ючюн, джангы кесилген лимон кесекни ауузларына салыб, бир талай кюнню айланадыла. Аны кислотасы тишлени бегитирге, тытырын кетерирге джарайды. Андан сора тишлерине имбриа эмда манго деб бир къара бояуну джагъадыла. Онеки сагъатдан тишле къара тюрсюн аладыла. Къара бояу тишлени зараны джукъгъан затладан сакълайды.

Ана сют дарманды

Японияда алимле ана сютден джангы лактофилицин табхандыла. Ол ашарыкыгъа уу берген эмда къарын аурутхан кёб тюрлю бактериялагъа къаршчылыкъ этеди.

Заманны хайырлана билиу

Америкада илму институтну кӛргюзгенине кӛре, орта эсеб бла 22—45 джыл джашагъан америкачы кюнӹне заманыны 150 минутун телевизорлагъа кӛараргъа, 60 минутун джууунургъа, кийинирге эмда ашаргъа, 53 минутун солургъа, 7 сагъатын джукъларгъа хайырландырады. Китаб окъургъа уа бир джангыз минутун да кӛоратмайды.

Эм мийик материк

Дунияда эм мийик материк Антарктидады. Ол тенгизден эки минг эки джюз метрде. Планетада бузну 90 проценти андады.

Ауур харбыз

Къыргъызстанда Ош областда ауурлугъу 85 килограмм 700 грамм тартхан харбыз битгенди.

Ауур джууа

Башкирияда Бакалин районда джашагъан В. Кузьмин, ауурлугъу 13 килограмм 320 грамм тартхан джууа табханды.

Аскери эм аз кърал

Аскери эм аз къралгъа Манако саналады. Анда эки офицер бла алтмыш солдат барды.

Эм уллу китаб

Францияда Тулуза шахарда дуняда эм уллу китаб басмадан чыкыгъанды. Аны узунлугъу төрт метр, кенглиги юч метрди, ауурлугъу да сегиз тонна тартады.

Биринчи басмаланган китаб

Газет бетинде эм биринчи болуб, басмадан чыкыгъан чыгъарма «Робинзон Крузо» болгъанды.

Грамм алтынны узунлугъу

Бир грамм алтындан узунлугъу 3420 метр болгъан ий-неге чыбык этерге боллукъду.

Юйюнде музей

Швейцарияда Джон Энгвал кесини юйюнде музей ачханды. Музейге джер джюзюнде тюймелени хар тюрлюсюн джыйгъанды. Бусагъатда мында 125 минг тюрлю тюймелени кёрюрге боллукъду. Туристле иш этиб, музейге кьарар ючюн келедиле.

Бир минут

1961 джыл бардырылгъан санаугъа кёре, джерге бир минутха 6 мингден артык метеорит тюшеди. 400 кубометр джауум джауады. Бир минутха джер джюзюнде суула океангъа 35 минг тонна кирсиз суу элтедиле.

Бир минутха джер башында адамла төрт минг тоннадан артык ашарык ашайдыла, джыйырма бла тогъуз минг гектолитр суусун зат ичедиле. Джер джюзюнде бир минут-

ха отуз минг тоннадан артыкъ кѣмюр къазылады, джети джюз тонна чоюн бла къурч эритиледи, тѣрт минг алты джюз аякъ кийим тигиледи.

Джюджекленни кютеди

Ингилизде бир фирмада Вики деген ит джюджекле бла шох болгъанды. Ол сууукъ этмей, джюджекленни къойнуна джыйыб тургъанды. Кече кюн да бир хата болмасын деб, къатларындан узакъгъа кетмей, сакълаб тургъанды.

Джангы препарат

Англияда кѣгет терекленни кемириучю джаныуарладан сакълар ючюн химия препарат чыгъаргъандыла. Препарат себилген терекни къатына бир кере баргъан джаныуар, экинчи аны къатына джууукъ бармайды. Адам аны ийисин ангыламайды, анга зараны да джокъду.

Игтапа кѣлю

1931 джыл Новая Зеландияда джер тебренингенинде, кѣл джаратылгъанды. Анга Игтапа кѣлю деб атагъандыла. Аны теренлиги 30 метрге джетеди.

Сиз билемисиз?

Эки тенгизни, эки океанны, эки джарым айрымканны, эки къралны ортасын айырыб тургъан Беренгов богъаз болгъанын.

Ненча тюрлю ийис барды?

Алимлени айтханларына кёре, джер юсюнде джюз минден артыкъ тюрлю ийис барды.

Сослан таш

Бир тонна сослан ташда 12 тонна биринчи сортлу таш кёмюрню орнун тутхан уран бла торий барды.

Битимлени ууу

Нефть — битимлени уууду. Алай болгъанлыкъгъа, аны кёурамында алагъа керекли затла да бардыла.

Озон газ

Кёкде онла бла километр озон газ къатла болмасала, Кюн таякъла джерни башын кюйдюрюб къоярыкъ эдиле.

Пирамидала

Египетге барсанг, адам къолу бла ташдан ишлеген таулары (пирамидаланы) кёрюрге боллукъса. Аланы ичинде эм уллусу, эм мийиги фараон Хуфу (грекча — Хеопса) салдыргъан пирамидады. Ол бизни заманыбызгъа дери VIII-чи ёмюрде джашагъанды. Аны пирамидасыны мийиклиги эм алгъа 146 метр болгъанды. Андан сора, ууакъ-ууакъ ууала, чёге 137 метр болуб къалгъанды. Аны тегерегине айланыр ючюн, бир километр джол къоратыргъа керекди.

Къатына барыб, анга сейирсинмеген адам бек аз табылып. Алимле айтханнга кёре, Хуфу пирамиданы хар ташыны ауурлугъу 2,5 тонна тартхан 2300000 чакълы ташдан салыннганды. Ол заманда пирамиданы саулай ауурлугъу 5 миллион 750 минг тонна болады. Аны хар ташы, джонулуб салыннганча, тюрб-тюрз сыйдам джылтыраб турады. Хар салыннган ташны ортасына бычакъда кирлик тюлдю. Эртде заманда грек устала пирамиданы ишлеген заманда бетон, тылдан, алебастр дегенча джабышдырыучу затланы хайырландырмагъандыла. Пирамида хар ай сайын ауушунуб тургъан 100 минг къулну кючу бла 20 джылны ишленгенди. Пирамидагъа кетген ташдан 120 минг адамы болгъан бир шахар салыргъа боллукъ эди.

Хуфу пирамидадан сора уллулугъу бла экинчи орунну Хаффы пирамида алады. Ол хуфудан 8 метрге алашады. Башха пирамидала (барысы да 70 чакълы) аладан гитчедиле.

Гипноз усталыкъны юсюнден

Гипноз кёргюзюу усталыкъ кёб элlege джайылгъанды. Артыкъсыз да араблыла бла Индияда гипноз усталыкъ бек ёсгенди. Индияда гипнозгъа юретген шоклла да бардыла. Анда кёбюсюне йогла окъуйдула. Йог алимле айтханнга кёре, адам кеси кёзю бла кёрмесе, ийнанмазча талай тюрлю гипноз оюн кёргюзедиле ала. Сёз ючюн, бир йог тышындан келген адамны ёчге чакъырыб, ёлюб къачан сау боллугъун айтханды. Тышындан келген адам анга ийнанмагъанды. Экиси уллу ачхагъа ёчешедиле. Ол заманда йог: «Мен бир сагъатдан ёллюкме, меннге къабыр къазыб, ёлюкню басдыргъанча басдыр. Къабырыма сын таш сал. Андан сора онбеш кюн ётгенлей, эртден сагъат алтыда келиб мени къазыб ал. Ол сагъатда мен сау болмасам, сен хорлагъаннга сана», — дейди. Йог ёледи. Къабыргъа бастырадыла. Онбеш кюнден сора сагъат алтыда къазыб аладыла. Аны бетине къан келиб, джюреги ура башлайды. Сау болады. Индияда гипнозчуланы адам сейирсинирча энтда бир усталыкъларыны юсюнден айтайыкъ.

Гипноз оюнну көрүргө көб адам джыйылады. Джыйылган миллетни арасында кесини усталыгыын көргюзюрге излеген бир кьарт киши чыгьады. Ол хурджунундан сыбызгысын алыб, согьа башлайды. Бир заманда четенчигинден бир уллу джылан чыгьады. Ол уллудан уллу болуб, кишини аллына келеди. Киши орнундан ёрге туруб, четенчигини ичинден базыкь джыджымны алады. Сыбызгыны сокьганлай, адам кеси ийнанмазча бир сейир зат болады. Джерде атылыб турган базыкь джыджым джыланча ёрге кёлтюрюлюб, созула-созула барыб, кьаты агьашча болуб, булутлагьа ташайыб, көрюнмей кьалады. Бир учу джерде, бир учу көкде джыджым сир кьатыб турады. Бир заманда киши кьатында турган сабийге джыджым бла ёрге чыкь деб, буюрады. Ол эрлай ёрге ёрлеб, көкде булутлагьа ташайыб кетеди. Киши кьычырыб, сабийни ызына чакьырады, алай а, ол тюшмейди. Сора киши кьаты ачыуланады, кьолуна таягыын алыб, кеси да джыджым бла ёрлеб, тебрейди. Алай бла кьычырыкь, хахай эте, булутлагьа ташайыб кетеди. Бир заманда миллетни аллына сабийни санлары сан-сан болуб, келиб тюшедиле. Андан сора киши кеси тюшюб, сабийни санларын джыйыб, четенине салады. Бир заманда ол четенчигини кьатына олтуруб, дууа окьуйду, сабий андан чыгьыб келеди.

Муну барысын көрген миллет не айтыргьа билмеди. Индияда гипнозчу йогла көргюзген усталыкьланы башха гипнозчула көргюзалмайдыла. Ала юде олтуруб турганлай, уу джыланланы кеслерине чакьырыб, ууларын аладыла.

Геолог ит

Джер тюбюнде байлыкьланы геологла излеб табханларын эмда ала адамла болганларын барыбыз да билебиз. Алай а, геологла итлени арасында да болганын биз билмейбиз.

Финляндияда Пентий Мангесон деб бир киши кесини Лари деген итин 1962 джылдан 1964 джылгьа дери джер тюбюнде байлыкьланы (магьаданланы) излеб, ийиси бла табаргьа юретгенди. 1964 джыл аны ити ол байлыкьладан

юч квадрат километр джерде 1330 тюрлюсюн табханды. Геологла уа аллай бир джерде аланы 270 тюрлюсюнден кёб табалмагъандыла. Андан сора Финляндияда итлени джер тюрлюнде байлыкъланы табар ючюн хайырландырырга боллугъуна эс бёлгендиле. Лара джер башында итлени арасында биринчи геологду.

Не болгъанын билмейдиле

Перуну орта шахары Лиманда джангур не болгъанын билмейдиле.

Кючлюдю

Капрон халы, джюн халыдан 2,5 мамукънукъундан он кереге кючлюдю. Бир тонна фенолдан 20—25 минг капрон чындай чыгъады.

Бирге эм кёб джашагъанла

Эр бла къатын болуб, бирге эм кёб джашагъан юйдеги Индияда Нариманлары болгъанды. (1853—1940) дж. Атааналары неках этдирген заманда кыызгъа да, джашха да бешишер джыл болгъан эди.

Джер тебренигенни зараны

Саулай озгъан он джылны ичинде джер тебрениуден дуняда неллай бир адам ёлген эсе, неллай бир заран тюшген эсе, ол къыйынлыкълардан 1990 джыл аллай бирге джууукъ адам ёлгенди эмда заран тюшгенди.

Глобус

Глобус бизни планетабызны юлгюсю болгъанын билмеген сохта болмаз. Джерни баш сайын терен ангылар (тинтер) ючюн адамла эртделеден бери да глобусла бла хайырланганлай келедиле. Глобусланы кёб тюрлюлери барды, аланы бир къауумлары керти да сейирдиле. Сёз ючюн Массачусет штатны «Бибсон миллет паркында кемсиз уллу глобус барды. Ол ташдан этилгенди, ауурлугъу 25 тоннады. Чертуна ёлчеси 10 метрди. Онджетинчи ёмюрню ортасында уа Голландияда багъыр глобус этилгенди, аны (диаметри) базыкълыгы 173 сантиметрди. Джерни картасы ол глобусда джарыкъ бояула бла салыннганды эмда ол заманда ачыкъланган джангы география атла кёргюзюлгендиле. Гриневич шахарда (Англия) талай тюрлю глобус барды. Дунияда экинчи орунну глобусланы Австрияны ара шахарындагы музей алады, анда 240 экспонат барды.

«Наука и жизнь» «Хаз деиджест».

Алимле айтханнга кёре

Белгилисича, Экинчи Николай патчахны юйдегисин Совет властны эгерлери ёлтюргендиле. Патчахлыкыгъа эмда аны джууукъ адамларыныкъылагъа санаб, Екатеринбургда бастырылган джерлеринден къазылыб алынган сюеклени илму джаны бла тинтгендиле. Аллай иш бардыругъа ингилиз алимле да къошулгъандыла. Ала этген анализле ачыкълагъаннга кёре беш адамны сюеклери (бютеулей а тогъузауланни сюеклерин тинтгендиле) керти бла да патчах юйюрнюкюледиле: патчахныкъыла, аны юй бийчесиникиле эмда аланы юч къызларыныкъыла...

Башха сюекле уа патчах юйюрню врачы Боткиникиле бла юч джумушчунукъула болурла, деб алай айтадыла ингилиз алимле.

Сейир письмо

Индиячы джаш Дипак Саял суйгенине бек сейир письмо джазгъанды. Кеси да харифлени къагъытха тюл, бир принч бюртюкге тюшюргенди. Ол: «Мен сени сюеме», — деген айтымны джюз кере, «мен сени джаратама», — деген айтымны да бир кере джазгъанды.

Ол аллай бир сёзю кызы бир принч бюртюкде къалай окъугъаны белгили тюлдю. Эшта, микроскоп бла чыгъаргъан болур. Алай а окъугъан да этеди, ол джашха эрге да барады. Бу эм гитче письмогъа саналгъанча, дунияда эм уллу узун письмону да айтыргъа боллукъду. Аны оналтынчы ёмюрде Перияны патчахы Тюркню солтанына джазгъанды. Письмону узунлугъу он, энини кенглиги да джети метрди. Ол пергаментге джазылгъанды.

Кемени (бурнун) джасагъанды

Норвегияда джашагъан белгили художник Орнульф Баст адамланы энтда бир алапат сураты бла сейирсиндиргенди. Ол бир кемени «бурнунда» уллу мозаика сурат салгъанды. Аны салыр ючюн, Баст «25 минг мозаика ми-ялачыкъны хайырландыргъанды.

Мазаллы кёпюр

Уфадан узакъ болмай, Белая деген къобан сууну юсю бла керти да уллу кёпюр ишленгенди. Аны узунлугъу 690 метрге джетеди, кеси да Европадан Азиягъа баргъан джолдады.

Автомашинала бир ызгъа беш тизгин болуб барырча, алай кенгди, мазаллыды джангы кёпюр. Мындан алда ол хайырланыугъа берилгенди.

Антарктиданы юсюнден

Антарктикада болган бузну, саулай айтсакъ, уллу-лугъу 23920000 км³ (кубакилометр) джетеди. Аны къалынлыгы 1710—1860 метрге дери барады. Ол буз эресе, Волгача джюзню сау джылны узуну суу бла баджарыб туругъа джетерикди.

Джелни эм кёб, эм кючлю ургъаны да Антарктиканы Донисон деген джериди. Джылны 340 кюню джелли болады. Джелни уруу орта эсеб бла 19,4 метрди бир селкундха.

Къоркъуулу тахсалары болган тау

Дунияда эм мийик киришли таулары бирини — Анконкагуаны — юсюнден сейир хапарла джорюйдюле. Бу тауны башына алкъын киши чыгъалмагъанды. Ары джетгинчи бир белгисиз чурумла бла альпинистлени джореклери ауруб, кислород маскалары бла огъуна хауа джетмей, тылпыулары тыйылыб, солуюлмай, ызларына къайтадыла. Кёблени кёзлерине бир затла кёрюнедиле, ойсурайдыла. Ол огъай эсенг, асыры къарыусуз болгандан ызларына тюшерге да излемейдиле.

«Чудеса и приключения» деген журнал билдиргенге кёре, Анконкасуваны башына чыгъаргъа атланган не бла да иги баджарылган талай экспедиция башсыз болуб къалганды. Кёб болмай а юч америка спортмен анга чыгъабыз деб, ауруб сакъат болгандыла. Поляк альпинистле айтыудан тауны башына джетерге мыдахлыкъ сезимле басыб, аланы санлары титиреб, къарышыб тебрендиле. Айтыб къояргъа, тау бек тахсалы тауду. Алимле бу проблеманы тинтер ючюн, биргелерине приборла да алыб, 6960 метр мийикликге чыгъаргъа умут этедиле. Алкъын белгисизди къачан чыгъарлары.

Сейир таш

Шияшкотан айрымканда беш метр мийикликден эки шоркъя бир джерге куюлады. Аланы бири сууукъду, бири джылыды. Шоркъяланы башында уллу таш барды. Сууну джылы этерге излеген аны онг джанына аудурады, сууукъ этерге излеген да сол джанына аудурады. Шоркъяланы юслеринден айтхандан ары, аланы ичинде эм уллуну да эсигизге салайым. Ол Венесуэлада Анхель шоркъяды. Аны сууу бир километр мийикликден секиреди.

Багъалы кюзгю

Адам кюзгюсюз болмайды. Бизни ата-бабаларыбыз анга талай ёмюрню узагъына къараб келгендиле. Айтыргъа, Россияда биринчи кюзгю заводну Петр I ишлегенди. Ол да Москваны къатында Воробьев таудады. Бир-бир алчы къраллада уа андан иги огъуна алгъа кюзгюле чыгъарыб тургъанлары белгиледи.

Эм багъалы кюзгюню уа Францияда этгендиле. 1600 патчах Мария Медичиге саугъагъа берирге деб, иш этиб, хазырлатханды. Аны багъасы 150 минг алтын франк болгъанды, уллулугъу уа сернек тобча бирди.

Машинагъа эм уллу чарх

Автомашинагъа эм уллу чарх Японияда этилгенди. Аны протекторуну диаметри 3,6 метрди, кенглиги уа 1,2 метр. Аллай чархны ишлер ючюн, къллай бир резин керек болгъанды, деб соргъаннга быллай джууаб береди: легкой машиналагъа салыныучу эки джюз автошинагъа дже-тер чакълы бир резин къорагъанды анга. АБШ-да карьер самосвалгъа — 200 тонна джюк кёлтурген машинагъа —

салыб сынагъандыла аллай чархланы. Аланы асыулулуклары адам сёз табмазчады, дейдиле сынауну баджаргъан устала.

Алагъа тонгуз сурат салыннганды

Бермуд айрымканлада 1616—1624 джыллада темир ачхала джюрютюлгендиле. Алагъа тонгуз сурат салыныб тургъанды.

Ол ачхала бютеу Шимал Америкада да эм биринчи темир ачхалагъа саналадыла, деб бегитедиле алимле.

Кёб тилни билген поэт

Югославиячы поэт Тин Уйевич бек кёб тилни биледи. Ол латин, итальян, урум, испан, ингилиз, орус, цех, дагъыда башха тилледен назмуланы югослав тилге кёчюрюб турады. Бек эскиге саналгъан пали тилни да биледи Уйевич.

Чабакъ тутама деб

Калифорнияда джашагъан биреулен — Эрнест Партер — бир кюн чабакъ тутаргъа деб, къайыкъ бла тенгизге чыгъады. Бир табыракъ джерни сайлаб, узун ауну суугъа атады. Бираздан, чабакъ тутулгъан эсе бир къарайым деб, ауну чыгъарыб тебрейди. Тебресе, тебресин — ол а тамам ауур. Къыйналыб, кючден-бутдан чыгъарады. Чыгъарса уа — ауну ичинде бир мазаллы таш. Ауурлугъу 652 килограмм болгъан ол ташны биринчи кёргенлей, чабакъчы бек ачыуланнган эди, артда уа, ол багъалы таш болгъанын билгенинде, аны къууанчы бек уллу эди.

Мадарын тауусхан адам

«Аракъыны асыры кѣб ичгенимден, акъылындан аджашхан адамча, болуб къалдым. Кѣзюме кѣрюнмеген пелях джокъ эди. Мени кесиб, кусок-кусок этиб, чоюнда къайнай тургъан суугъа атханча, кѣрюне эди кѣзюме. Сѣзню къысхасы, мадарымы тауусдум.

Бу тизгинле Дитьковск районда джашагъан Виктор Д. «БК-франт» газетге джиберген письмодандыла. Болду, къояйым энди бу бедешлик джашауну, деген оюм келе акъылына, къайын атасына барды. «Мени джер юйге джый» деб тилейди андан. Алай бла анда 23 кюнню турады. Аракъыны ичмей тураллыгъын иги сынагъанындан сора, джер юйден чыгъады. Сакъалын-башын да джюлюб, хамамгъа да кириб кирсиз болгъанында, ангылайды энди керти башха адам болгъанын. Джыл джарым кетди ол ауузуна тамчы да джетдирмегенли, ичери да келмейди. «Мыйымы да джаныма да тазаладым», — дейди Виктор письмосуну аягъында.

Эм узун письмо

Эшта, бир ингилиз аристократ кесини скойгенине джазгъан письмосуну дуняда эм узун письмогъа санаргъа боллукъ болур. Джюрек таралыуун 400 бети болгъан дефтерге да кючден-бутдан сыйындыралгъан эди ол адам.

Дагъыда тюркню миллет музейинде бир узун письмо тѣрт ъмюрню сакъланады. Пергаментге джазылгъан бу письмо дуня джюзюнде эм узуннга саналады. Аны узунлугу 10, эни 7 метрге джетеди. Письмону XVI ъмюрде Персия патчах тюрк солтаннга джазгъанды.

Граната къачан этилгенди

Гранатагъа ушагъан затланы къазауатда-урушда эм биринчи хайырландыргъанла вецелиячыла болгъандыла. Ала ичлерине шкок от салынган затла этиб, аланы атыл-

тыб, 1378 джыл венгерлеге кьаршчы кьазауатда сынаб кьорген эдиле. Биринчи гранаталаны уа 1433 джыл Мала-теста этген эди. Ол Италияда белгили бийлени бири эди.

Телефон бла кёб сёлешмезча

Адамла телефон будкалада кёб сёлешиб турмаз ючюн, кьаллай мадар этерге боллукьду экен? Бу соруугьа джуу-абха Нью-Йорк шахардан бир юлгю келтирирге излейбиз: анда телефонланы ичлерин кьып-кьызыл бояйдыла. Тар джерде аллай бояугьа кьараб турса, адам тунчукьганча болуб, дженгил чыгьаргьа излейди, дейдиле алимле.

Тюймеле «кьобуз согьадыла»

Нью-Йоркда дагьыда бир сейир затны эслерге боллукьду: бир-бир тюкенледе «кьобуз согьа билген тюймеле сатыладыла. Кёлегинги дженглерине аллай тюймелени (запонкаланы) салсанг, кесинге керек болгьан заманда ариу музыкагьа тынгыларыкьса. Башхача айтханда — тюймед гитче кнопкачыкьны бассанг, олсагьатлай огьуна кьобуз тауушла эшитилликдиле.

Эм гитчечик

Плохих Татьяна Курскеде урунууну ветеранларыны юйюнде кёбден бери джашайды. Ким да аны кьорюрге, аны бла танышыргьа излеген аллай адамды. Ол кьралда эм гитче адамгьа саналыб, Россияны «Сейирлик» деген китабына джазылгьанды. Аны мийиклиги 82 сантиметрди, ауур-

лугъу — 10—11 кг. Татьяна «Дунияны супер адамлары» — деген телевизион бериуге эки кере барганды. Ол ишлеучю, къайгырыучу адамды. Джаныуарланы сюеди, джаныуарла да аны сюедиле. Пенсия алады. Кесине къошакъ ачханы ол ветеранланы юйюндеги мастерскойда ишлеб тюшюреди.

Ким кёб сёлешеди?

Ол затны ачыкълар ючюн, Чехословакияны белгили социологлары кёб тюрлю сынам ишле бардыргъандыла. Джыйылгъан материаллагъа кёре, кеслерини оюмларын да баямлагъандыла. Кёб сёлешюу бла биринчи орунну бешон джылладагъы сабийле, аладыла. Орта тергеуу бла ала кюнюне онтёрт минг сёз айтадыла. Экинчи орунну моряклагъа берирге тыйыншлы болгъанын чертедиле. Аланы хар бири кюнюне 13 минг сёз айтады. Ючюнчю орунну да 11—16 джылланы арасында къызчыкъла бла джашчыкъла аладыла. Бу къауум сабийлени бири кюнюне он минг сёз айтады.

Эрге баргъанмыды, бармагъанмыды?

Кенияда нанди деб гитче миллетчик барды. Ол миллетден тиширыуну эрге баргъанын, бармагъанын билир ючюн, аны къулакъларына эс бёл. Алай демеклик — сыргалары бар эселе, ол эрге чыкъгъан тиширыуду, сыргъасыз айлана эсе уа, къыз болгъанын бил.

Нанди миллетни тиширыулары аякъларына да талай темир тогъайны (буунлукъну) салыб айланадыла. Аллай тогъайланы эрге чыкъгъанла, чыкъмагъанла да тагъадыла аякъларына.

Юйню тубюн — резинден

Белгилисича, Японияда джер тебрениюле кёб болуучандыла. Ол себебден кьюрулушчула межамланы не кьадар деменнгили этерге излейдиле.

Бир юйню тубюн (фундаментин) резинден этиб кёргенлери да аны ючюндю. Устала айтханнга кёре, аллай юй джер тебрениюге бек тёзерикди, бек чайкьалса да, оюлмай кьаллыкьды.

Сёзюнгю «ангылагъан» микроскоп

«Карл Цейс» деген немец фирманы алимлери бек сейир микроскоп кеси да, кьюру немец тилни ангылаб кьоймай, француз, испан, орус, япон тиллени да ангылайды».

Джыланланы бойсундура биледи

Индияны Амритсара шахарында джашагъан билгич Лал Бахадур Кауль кёзбаулукъну (гипнозну) кючю бла мазаллы джыланланы да гирешдириб кьояды. Мындан алда бек кёб адам кьараб тургъанлай, ол эки кёзюню кьудрет кючю бла тамам огъурсуз кобраны кьалкьытыб кьойгъан эди. Башха тюрлю джыланланы да бек тынч бойсундура биледи ол факир.

2500 джылны мындан алгъа

Новосибирскечи археологла мындан алда сенсациялы билдириуле этгендиле. Восток Алтайда Укок таулада бурундан кьалгъан кьабырланы кьазгъан заманда ала 3 метр

теренликде тёнгерте агъачладан ишленген бёлмени табхандыла. Аны ичинде да тюрлю-тюрлю затла: юй керекле, атланы суюклери эмда джаш тиширыуну алапат сакъланган мумиясы. Биринчи тинтиу ишлеге кёре, ол бусагъатха дери белгили болмагъан цивилизацияны кёзююнде джашагъанды. Мумияны Москвагъа келтиргендиле. Медицина илмуланы доктору, аралыкъны бёлмюню башчысы айтханнга кёре, ол мумияны илмугъа бек уллу магъанасы барды. «Къара шинли ариу къыз» 23 чакълы джыл болгъанында ауушханды. Кеси да 2500 джылны мындан алгъа джашагъанды. Новосибирскеде археологияны институтуну директору А. Деревянко айтхандан, къыз сыйлы тукъумдан, бийчеледен болгъанды, къара иш бла юрешменгенди, сабий табмагъанды.

Ийнаныб да къалмайса

Дунияда уллу шахарланы юслеринден кёб сейир халпарла джюрюйдюле. Аланы бары да тюз болуб да бара болмазла, алай а Нью-Йоркнун юсунден айтылгъан затла уа керти болгъанлары хакъды.

Анда адамны джюреги къоркъарча музей барды. Ичинде кёргей огъай, айтыб да эшитмеген затларынга къараргъа боллукъса. Сёз ючюн, эки башлы адамны скелети, юч материк аждохан, уллулугъу алтмышынчы ёлчеге келишген, аллай уллу аягъы болгъан адам кийиб айланган ботинка, дагъыда былача, экспонатла бардыла.

Эм багъалы, эм ауур

1991 джыл Австралияда джангы ачха чыгъаргъандыла. Ол алтынны эм багъалысындан этилгенди. Ауурлугъу бир килограмм барды. Австралияны он минг доллары бла тенгликде джюрюйдю. Дунияда андан ауур, андан багъалы ачха джожьду.

Айырылмай болмадыла

Юй чачылгъан къуру эр бла къатынга болуб да къалмай, аланы балаларына да бек къыйын тиеди. Туудукълары, аладан туугъанла да болсала уа, артыкъ да аманды, айыбды. Ол себебден Штернле айырылыр къайгыгыга киргенлеринде, кеслерини юйюрден адамладан сора да, джууукъ-тенг да, джарашыгыз деб, кёб кюрешедиле. Болмады. Айырылгъан сагъатларында эрине 98, къатынына да 92 джыл болгъан эди. Социологла айтханнга къарасакъ, ол джылгъа джетгенден сора чачылгъан юйдеги дуняда джангыз буду.

Эм улу джоюм

Къыз чыкъгъан, келин келген сагъатда къачан да джоюм этилмей болмайды. Хурджунлары къалынла уа атларын айтдырыр ючюн, артыкъ да чомарт боладыла. Алай а бирлешген Араб Эмиратланы ара шахарында джашагъан Рашид Бин Зайда Аль-Мактума бла прицесса Саламанны тойларындача уллу джоюм бир джерде да этилмегенди.

Къууанч сау бир ыйыкъгъа (майда 1981-чи джыл) созулгъанды. Аланы тойларына джыйылгъан адамлагъа деб джыйырма минг къонакъ сыйынырча стадион ишлетгендиле. Тепсилени да анга кёре джарашдыргъандыла. Быланы, дагыда той-оюн бла байламлы затланы барына джюлгъан 22 миллион фунт стерлингден артыкъ болгъанды.

Дуняда ким байды?

Статистиканы билдиргенине кёре, планетада эм байгъа Японияны адамлары саналадыла. Ала, бир-бири ызындан юч джылны (1989 — 1991) джыллада «планетада эм бай адамла» — деген титулгъа ие болгъандыла Женевада институтну халкъла арасы ачха сакълаучу банкыны бил-

диргенине кёре, эм бай адамла Японияда джашайдыла. Орта тергеу бла аланы хар бирини 5,7 миллион иен неда кьыркь минг доллар ачхалары барды.

Экинчи орунну Швейцарияны адамлары аладыла. Андагыланы хар бирини 23 минг долларлары барды. Ючюнчю орунга Белгияны адамлары.

Американы адамлары уа 10-чу орунну аладыла.

Чибин гаккыладан этилген «ётмек»

Дунияда бек сейир-тамаша затла тюбеучендиле. Бу хапар а, эшта, аланы бир кьауумларын да унутдурлукь болур. Алай демеклик-Къытайда чибин гаккыладан ала-мат продуктала этиб башлагъандыла. Белгили алим диетолог Чжоу Юньчжэнь айтханнга кёре Уханьдагъ эл мюлк институтну биологлары чибин гаккылары бир килограммындан 500 грамм таза белок чыгъара биледиле. Андан сора да ол килограммдан 200 грамм аминокислотала, джаула да чыгъарыргъа боллукьду, дейдиле ала. Аллай затла уа ашарыкь продукталагъа бек асыулу кьошакъладыла.

Башхача айтсакъ, чибин гаккыладан этилген белокну «экинчи ётмекге санарчады, деб бегитедиле къытай алимле. Чибинлени юретген фермала кьураб аллай «ётмек» чыгъарыуну промышленность тамалда бардырыргъа кереклисин да чертедиле ала. Бир чибин а бир ыйыкьгъа талай миллиард гаккы салады.

Биз, Россияда джашагъанла, аллай чибин белокну адамла джаратыб аллыкьмыдыла деб, ишекли боллукьбуз. Къайда къалай боллугъун ким биледи. Къытайда уа, бир да ишексиз, аллыкьдыла.

Былай да болады

Минск шахарда чыкьгъан «Знамя юности» газета билдиргеннге кёре, Гомельдеги заводланы бирини шоферу иги «кьулакь отчукь» да алыб, юйюне бара тургъанлай, ичин-

де джукъа бетону болгъан чунгургъа тѳнгереб кетгенди. Андан чыгъалмай, кѳб заманны кюрешгенди. Ол алай эте тургъан кѳзюуде бетон да къатхандан къатыб баргъанды. Алай бла, шофер кючлю бетон «тузакъгъа» тюшгенди. Насыбха, аны алайда ишлеген бир къарауул кѳргенди да, эрлай милицияны къуллукъчуларын чакъыргъанды. Ала да, «Дженгил болушлукъ» да джетиб бетону кесиб-ууатыб, ол джазыкъ шоферну джанын кючден-бутдан сау къалдыргъандыла.

Мурдаргъа-ѳлюм

Запорожьезде да болгъанды бир къуджур иш: бир тиширюу, газетге билдириу бериб, кесине джашау нѳгер излегенди. Токъмакъ шахарда (Къыргъызстанда) джашагъан бир эркиши, ол билдириуню окъуб, эрлай огъуна Запорожьеге джетгенди. «Кюеу», тиширыугъа тюбеб, аны юйюне баргъанды эмда ийнакълай келиб, бойнун буууб ѳлтюргенди.

Милицияны къуллукъчулары соруу бардыргъан заманда быллай зат ачыкъланганды: Токъмакъ шахардан келген «кюеу» хауле манъякды, тиширыулагъа артыкълыкъ этиб, мынга дери да талай кере тутулгъан эди ол. Бир джолда уа, тюрмеде олтургъан заманда, меннге къыйынлыкъ салыб тургъан ма сенсе деб, кесини уятлыгъын кесиб да атхан эди.

Алай а, кѳресиз, манъяк манъяклай къалыб, бу джол мурдарлыкъ да этгенди. Бу джол кесине тыйыншлы азаб да табханды — анга ѳлюм букургъанды сюд.

Сталинни машинасы сатылгъанды

Сталиннге деб этилген бир легкой машина окъ тешмезча къурчкъадама кузову болгъан «ЗИЛ -110» — Германияны музейлерини биринде кѳб заманны сакъланыб

тургъан эди. 1993-чю джылда уа аны АБШ-гъа элтген эдиле.

Бу арт кёзюуде басмада чыкыгъан жапаргъа кёре ол машина Феникс деген американ шахарда бардырылгъан аукционда 96 минг 820 долларгъа сатылгъанды. Сталин ол машина бла, къуру ишге джюрюб турмай, шахар къыйырында, дачасында солургъа да барыучан эди. СССР-де аллай машинала бек аз эдиле — къуру 26 машина чыгъарылгъан эди.

Тенгиз толкъунла

Суу къобханны юсю бла кёб джерлеге заран-халеклик джетеди. Тенгизлеге, тереклеге джуужкъ джашагъанла, ишлери алай болуб, айла бла кемеледе джюзгенле ол затланы кеслери кёргендиле, сынагъандыла.

Сабий-миллионер

Чайковский шахарда П. Алёша деб бир джашчыкъны (анга 10 джыл болады) биреуленден бочха урлагъаны ючюн тутхандыла. Ол бочханы ичинде 160 минг сом бар эди. Милицияны межямына келтириб, соруу бардыргъанларында, джашчыкъ былай билдиргенди: бу неди, бу ууакъ-тюек ачхачыкъды, мен бир кюн эки адамдан бир миллон сом да урлагъан эдим.

Алёша хурджун гудулукъда керти да уста болгъан кёре эдим: 20 адамны бочхасын урлагъан хапарын кеси джашырмай айтханды.

Ким кимни алдагъанды?

Липецк областны Черкасы деген элинде джашагъан бир тиширыу, талай айны ачха джыйыб туруб, Елецдеги баргъа баргъанды. «Кесиме чурукъла, зриме куртка, къы-

зыма да бёрк алыб келейим» деб, аллай ашхы мурат бла баргъанды кеси да. Базаргъа кириб, чурукъла сата тургъан бир тири аммачыкъны къатына барыб, сумкамы былай къаты тутуб тур деб, кеси чурукъланы кийиб кёрюрге излегенди ол къатын. Чурукъланы аякъларына келишгенлеринде, къууаныб, башын ёрге кёлтюрюб къараса — амма да джокъ, сумкасы да джокъ.

Не этерик эди: бютеу ачхамы урлатдым да къойдум деб, эки чурукъну алыб, джылай-джылай, юйюне келгенди. Эрине хапар айтханында, ол да, ышара-ышара, былай билдиргенди: «Ачханы бютеулей мында унутуб кетген эдинг, аллай бир къыйналма».

Чотну къалай болгъанын ангылагъанларында, экиси да келгендиле: ол джазыкъ аммачыкъ, ачханы алыб къачайым деб, кеси-кесине заран тюшюргенди.

Аллай сёзлюк да чыкъды

Аманлыкъчыла, хаулеле, тюремчиле бир тюрлю бир «тилде» сёлешедиле. Ала джюрютюучю жаргоннга эс бёлген адамла да бар кёре эдим. Ма, сёз ючюн, ростовчу филолог Александр Сидиров, аллай жаргонну сёзлюгюн джарашдырыб, китаб этиб чыгъаргъанды. Сидоров айтханнга кёре, бу иште анга Дальны сёзлюгю уллу болушлукъ этгенди. Бусагъатдагъы аманлыкъчыла, хаулеле, тюремчиле джюрютген сёзлени (жаргонну) 30 проценти ол сёзлюкде тюбейдиле, дейди Александр.

Страусну гаккысындан

Белгилисича, къанатлыланы ичинде эм уллу гаккы табханнга страус саналады. Аны гаккысыны узунлугъу 15 сантиметр чакълы бирди, ауурлугъу уа 1,5—2 килограммгъа джетеди. Башхача айтсакъ, 25—36 тауукъ гаккыны орнун тутады ол.

Бир страус гаккыдан этилген къуймакъдан 10 адамгъа он иги юлюш чыгъыучанды. Алай эсе, страусну бек хайырлы къанатлыгъа санаргъа боллукъду. Да сора, страусланы асламыракъ тутуб, уллу хайыр алыб нек турмайбыз? Аллай къанатлыны бакъгъан бек кыйынды, кѳб аш керекди, кеси да джылгъа къуру 7—9 гаккы табады. Бир-бир джерлени хауасы да анга иги джарашмайды. Ол затлагъа да къарамай, Африка бла Америкада страус фермала къурайдыла. Аны да, гаккыла ючюн тюл, страусланы этлерин, тюклерин, терилерин хайырландырыр ючюн. Страусну терисинден тиширыулагъа бек ариу бочхала, сумкала этдиле.

Аджалдан къутулгъанды

Хмельницкий областны Великая Слобода элинде джашагъан бир тиширыу аджалдан бек кыйын болумда къутулгъанды. Ол бир кюн, Днестр сууну джагъасы бла бара тургъанлай, мийик джардан тайыб кетиб, 15 метр чакълы бирни учуб барыб, кѳкеннге илиннгенди. Суткадан артыкъ заманны ма ол халда тургъанды. Алайтын озуб баргъан адамла, аны эслеб, кѳкенден кючден-бутдан алгъандыла. Джаралы, кюлтюмлю болса да, кыйшы сууукълугъу бек къатылса да, ол тиширыу — Проходя Г. — сау къалгъанды.

Гаккыны ичинде — гаккы

Чернигов шахарда джашагъан А.А. Задорожнийни бир тауугъу бир сейир гаккы табханды. Аны ичинде дагъыда бир гитче гаккы бар эди, тыш къабугъу да къаты эди, ичинде сарысы да бар эди.

Айхай да, ол адам, сейир-тамаша болуб, гаккыны ветеринар лабораторияны кюллукъчуларына кѳргюзгенди. «Гаккылада патология тюрлениуле кѳб тюбеучендиле, эки сарысы болгъанла да бардыла, быллайны уа биринчи кере кѳребиз», — деб сейирсиннгендиле ала.

Тузлу тау

Таджикистанны кыбыла джанында Хожа-Мамин деб тузлу тау барды. Алимле бегитгенге кёре бу тау болуб турган туз ашарыкыда хайырландырылса, джер джюзюнде джашаган адамлагы джюз миллион джылгы джетерикди.

Тузлу тауну мийиклиги джерни бетинден тогуз джюз метрге ёргеди. Тюбуне теренлиги 4500 метрди. Диаметри сегиз километрден артыкды.

Тюкенчилени сескеклендиреди

Кыргызстанда Бишкек шахарда ашарыкь продуктала дыккы эмда багы болганлары себебли, адамла, джукь сатыб алсала, аны кеслери да чегиб кёредиле. Сёз ючюн, бир тиширыуну биргесине Новиков-Прибойну «Цусима» деген китабын алыб айланады, аны ауурлугу бир килограммды. Алай демеклик — ол тиширыу бир килограмм кыйса сатыб алса, базманны бир тамагына китабын салыб кёредиле. Алай бла кесин алдатмагы кюрешеди.

«Китабы бла айланган тиширыу келеди» — деб тюкенчиле да, аны кёргенлей, сескеклениб кыалыучандыла.

Чыдамлы кёпюрле

Индияда оналтынчы ёмюрден бери турган кёпюрле бардыла. Аланы испан колонизаторла ишлегендиле. Ол заманда Индияны алган эдиле.

Анда кёпюрле болмаганлары Испанияны атлы аскерлерине мындан барган кёзюлеринде да бек табсыз тиеди. Индияда уа ары дери кёпюрлени базыкь джыджымладан этиб тургандыла. Колонизаторла бийлик этиб, джетген джерлерин тонаб, кёб зат джыйгандан сора, ол кёпюрле бла ызларына барырга болмайдыла. Кеслери ишлер дыгаласха киредиле. Ишлеб да башлайдыла.

Алай а керекли затла табылмайдыла. Ол себебден бы- лагъа бойсуннган джерледе джашагъанладан гаккыла джыйыб, аланы джасакъ орнуна берирлерин излейдиле. Не эди амаллары, джыядыла. Ол гаккыланы сарылары бла кёпюрлени бегитирге салыннган ташланы бир-бирлерине тутдурадыла. Талай ёмюрню оюлмай тургъанла аллай иш- леннген кёпюрледиле.

Суу тюбюнде джюзген

Адамла миниб, суу тюбюнде джюрюрча бир зат иш- лерге излегенле бек эртделеде да болгъандыла. Алай а биринчи аллай кемени орус изобретатель Ефим Новиков къурагъанды. Ол 1720 джыл Петр I патчах бла биргелей кесини моделин сынаб да кёргенди. Не келсин, ол заман- лада илмуну, техниканы болумлары аллай ишни толу тын- дырыргъа магъанасын чыгъарыргъа онг бермегендиле.

Адамланы тепсилерине

Хантла кёб тюрлю затдан этилгенлери кимге да белги- лиди. Аланы арасында чабакъла да бардыла. Бир-бир джерледе уа чабакъланы баш хантха санайдыла. Алимле терегеннге кёре, хар джыл сайын тенгизле бла къобан- ладан 34 миллион тонна чабакъ тутулады.

Не келсин, ол дуняда джашагъан адамланы излем- лерин толтурмайды. Андан кёб тутулса, артха табсыз бол- лугъун айтадыла алимле.

Заманда башхалыкъ

«Джер шар гитчечикди», — дерге ёчдюле адамла. Алай а дуняда къралланы арасында заман бла башхалыкъгъа къарасанг, анга ишекли боласа, юлгю келтирейик:

Москвада сагъат онеки болса, Мексикада юч, Кубада, Панамада, Эквадорда төрт, Бермуд айрымканда, Чилиде беш, Аргентинада, Бразилияда, Уругвайда алты, Алжирде, Англияда, Кюн батхан Африкада, Бельгияда, Ирландияда, Францияда тогъуз, Австрияда, Албанияда, Венгрияда, Ирландияда, Голландияда, Данияда, Норвегияда, Чехословакияда, Швецарияда, Югославияда, Экватор Африкада он; Болгарияда, Грецияда; Египетде, Израилда, Иорданияда, Кипрде, Ливанда, Румынияда, Сауд Аравияда, Турцияда, Финляндияда онбир, Аденде, Иракда, Кенияда онеки, Монголияда онбеш, Бирма бла Индияда оналты, Япония бла Кореяда онсегиз, Австралияда онтогъуз, Джангы Зеландияда джыйырма бир, Аляскада джыйырма юч сагъат болады.

Конфетни ичинде гинасуу

Арзамас шахарда бир тиширыу, бир кюн тюкенден сатыб алыб, кесини тенгине «Весна» деген шоколад конфетчикни береди. Ол да юйге келиб, конфетни ашайым деб, къагъытын ачады. Ачса, аллайны ачсын-шоколадны ичинде бир джылтырауукъ «мынчакъланы» эслейди. Не затладыла была деб, сейирсиниб къарайды. Алай эте келиб, аланы гинасуу «мынчакъла» болганларын ангылайды.

Аллай къоркъуулу конфетни къайда этилгени да ачыкъланганды.

Иранны асыулу кюйюзлери

Иранда хар джыл сайын 1 миллион 200 минг квадрат метр кюйюз согъулады. «Салам» деген газетде айтылганнга кёре, бу къралда кюйюз согъуу бла кюрешген адамланы саны 350 миннге джетеди. Эртдеден бери да белгилиди — перс кюйюзле эм игилеге саналадыла. Мындан алда Германияда, Ганновер шахарда, аллай кюйюзлени уллу кёрмючю болду. Ол кёрмючге салынган кюйюзлени алайда огъуна сатхан да этдиле.

Сейир сагъатла

Швецияда сагъат чыгъаргъан завод стол сагъатны бир тюрлюсюн этиб бошагъанды. Ол не къаты джукълаб тургъан адамны да уятырыкъды.

Бу сагъат юч кере къонгурау къакъгъандан сора, адам джукъудан аязымаса, ол адамны бетине суусун зат бюркеди. Асыры кѐб джукъларгъа юреннгенле, къыйын уянадыла кеслери къаллай суусуну суйселе, сагъатны аллайны къуйгъан джерине тамызадыла. Сѐз ючюн, ким лимонад, ким дух, ким суу, дагъыда юйюнде болгъан затны къайсысын болса да къуюб, стрелкасын да ол уяныргъа керекли заманына салады.

Сагъат адамны бетине джууугъуракъ джерде болургъа керекди.

Сют бла суу

Бу экиси джетмей, адам улуну тепсисине хант хазна тюшмейди. Алимле тергегенге кѐре, бир миллион литр сютден 47700 килограмм джау, неда 127500 килограмм сютбашы этиледди. Бышлакъны суйгенлеге да 119000 килограмм хазырларгъа боллукъду андан. Хуппегисин да кѐб затлагъа джаратадыла. Сууну уа тюз хайырландыргъан бла къалмай, аны къайнатыб, тылпыуун къаллай бир джерде джаратханларын тергеб айтхан да къыйынды. Бир юлгю келтирейик: бир литр сууну тылпыуун сындырыр ючюн, 1500 литр кирген сауут керек болады. Ол халда «кенгергени» ъмюрлени узуну адамлагъа джарар ючюн къалмагъанды.

Бир кѐзлю аскерчиле

Аскер къуллукъ этген къачан да тынч болмагъанды. Алай а онтогъузунчу ъмюрде Египетде ол артыкъ да къыйын болгъанды. Аны себебли аскерге барыргъа киши из-

лемегенди. Къалай башларын алыргъа билмей, джангы джетген джашланы кёбле, кеслери бирер кёзлерин сокъур этгендиле. Талай джылдан ол хыйлалыкълары ачыкъланганды. Кърал башчы Мухаммат-Алий аллайланы барын да бирге джыйыб, джаяу джюрюген эки аскер полк къурагъанды. Андан сора джашла кеслерин сокъур этгенлерин тохтатхандыла.

Ёлюкню табханды

Тверь шахардан бир джаш къызчыкъ, къыш Волга сууну юсю бла (буз бла) ётуб келе, буз джарылыб, суу тубюне кетиб къалгъан эди. Джууукъ адамлары, дыгалас этиб, бек кёб излеген эдиле, алай а ёлюкню табалмагъан эдиле. Анасы уа, чыртда тынгы табмай, излерге керекди, деб тура эди. Бир адам биолакация джорукъ бла аллай ёлюклени тынч табыб къояды деб эшитгенинде уа, излерге керекбиз деб, бютюн да бек къадалгъан эди. Алай бла, ол адамгъа — Аркадий Багановгъа — билдириб, табаллыкъ эсенг, бир кёр, деб тилеген эдиле. Ол да, келиб, Волга сууну джагъасы бла ары-бери джюрюб, излеб башлагъан эди. Бир джерге джетгенлей а, къолундагъы рюмкачыкъгъа къараб, ма былайдады къызны ёлюгю деб, бек таукел айтхан эди.

Айтханы тюз эди: алай бла, суугъа кетген къызны ёлюгюн табыб, аны адетге-джорукъгъа кёре асырагъанды джазыкъ ана.

«Тилсизни» сёлешгени

Пермь шахарда, бир «тилсиз» адам бир айны ичинде, сау болуб, сёлешиб башлагъанды. Аны да, экстрасенсни, врачны болушлугъу бла тюл, милицияны себеби бла. Къысхача айтсакъ а, ол адам тилсиз тюл эди: кечинмеклик табалмагъанында, «тилсиз» болуб, милицияны юйюне (приемникге-распределителге) келген эди, анда 10 кюнню

джашаргъа эркинлик бериледи. Он кюнден а, адамны ким болгъанын билселе, чыгъарыб иедиле. Ол «тилсиз» анда не къадар аслам заманнга къалыр дыгаласда мурулдаб, селешалмагъанча этиб тургъан эди. Эм ахырында уа, бир айны анда кечингенден сора, айыб этмегиз, кечигиз деб, алайдан думп болуб кетген эди.

Пирамиданы тахсалары

1964-чю джыл Н.С. Хрущев Египетге баргъанында, ол андагъы пирамидалагъа къараргъа суйгенин билдирген эди. Алай а не эсе да (эшта, Кърал къоркъуусулукъну комитети этдирген болур эди алай) Хрущевну аллай экскурсиясы къуралмай къалгъан эди: бир да ишексиз, анга пирамидаладан заран джетмесин, деб къайгъыргъан болур эдиле. Тюзю, аллай къоркъуу да бар эди. Не ючюн десенг, пирамидаланы ичлерине кириб, археология ишле бардырабыз деген адамланы кёбюсю къысха заманны ичинде ёлюб-ёлюб къалгъандыла. Алимле оюм этгеннге кёре, бурунгула, кеслерини обаларын-кешенелерин сакълар ючюн, тюрлю-тюрлю мадарла этгендиле: ол джерледе къаргъыш дууала, уулу затла къойгъандыла. Биз башында айтханча ёлгендиле: 1823-чю джылда белгили египтолог Д. Бельдзони, 1832-чи джылда профессор Ж. Шампольон, 1858-чи джылда төрт европачы, Пирамидала тарых ишле бардыргъанланы арасында ажымлы ёлгенле бек кёбдюле. Бир къауумла айтханнга кёре, бурундан къалгъан къабырлагъа тиерге болмайды, тийсенг — санга заран джетмей къаллыкъ тюлдю. Сагъышландырырча тюлмюдю бу оюм.

Бирча санла

Наполеон 1760, Гитлер да — 1889 джыллада туугъандыла. Экисини арасы 129 джыл болады. Наполеон 1804 джыл кърал башчы болады, Гитлер 1933 джыл аллай къул-

лукъгъа тюшеди. Экисини арасы 129 джыл болады. Наполеон 1809 джыл, Гитлер 1938 джыл чабадыла Вена шахаргъа. Ол чабыуулланы арасы да 129 джылды. Наполеон 1812 джыл, Гитлер 1941 джыл чабадыла бизни къралгъа. Экисини арасы 129 джылды. Экисине да кърал башчы болгъан заманларында 44-шер джыл болгъан эди. Алай бла Россиягъа да 52-шер джыл болгъан заманларында чабхандыла, хорланганларында алагъа 56-шер джыл болгъан эди.

Алай да болады

Индияны бир штатында уллу чегетге от тюшеди. Аны джукълаталмай къб кюрешедиле, уллу заран да джетеди чегет байлыкъгъа. Отну ким салгъанын ачыкъларгъа излейдиле, алай а белгили эталмайдыла. Алайдан узакъ болмай орналгъан элден, бир къарт къайры эсе да кетиб тура эди. Талай кюнден ол къайтады. Хапарны эшитгенинде: «Джамагъат! Аманлыкъчыны, терсни излеб айланмагъыз, айыб гокка хансады», — дейди. Криминалистле къартны сер болгъаннга санаб, кюлюб къоядыла. Алай болса да, ичлеринден биреу сынам ишле бардырыб тебрейди. Кертиси да, бир къауум гокка хансла кюн иссиледе кеслери алларына къабыныб къалгъанларын ачыкълайды. Ала къайсыла болгъанларын да бегитеди. Алай бла, чегетле ни отдан сакълауну энтда бир мадары ачыкъланады.

Джазыулары бирча болгъанды

Абраам Линкольн 1861, Джон Кеннеди 1961 джыл болгъандыла. АБШ-ны президентлери. Экисини арасы — джюз джыл. Ала экиси да байрым кюн адам къолундан ёлгендиле. Ёлген заманларында экисини да юй бийчелери къатларында болгъандыла. Линкольн ёлгенден сора Э. Джон-

сон, Кеннеди ёлгенден сора да Л. Джонсон сайлангандыла президентликге. Э. Джонсон 1808 джыл, Л. Джонсон да 1908 джыл туугъан адамла болгъандыла. Экисини арасы да джюз джыл.

Дунияда джангызды

Мындан талай заманны алгъа Италияда бардырылгъан бютеудуния конференцияланы биринде ол къралдан профессор А. Тальявани, элли халкъдан алимле келген эдиле да, аланы барыны да тиллеринде сёлешеди. Ол кюн конференцияда болгъанла элли тилни мындан сора киши билмегенин бегитдиле.

Артда аны элли академияны сыйлы члени этген эдиле.

Макъаны сууу

Орта Австралияда иссилик къысхан заманлада суула къуруб, ичерге джукъ табылмай къалгъаны болады. Аллай кёзюуледе адамла макъаланы излеб тебрейдиле. Ол джерлени макъалары не къургъакъда, не исси кюнде да азырмайдыла. Нек десенг, аланы къыйын кёзюуге деб къысдыргъан суулары болады. Суусабдан чыдаялмагъан адамла, талай макъаны табыб, ичин джарсала, сууукъ суудан тоядыла.

Эм гитче китабла

Германияда Майнице музейде сакъланнган Библия китаб арт джыллагъа дери дунияда чыгъармаланы ичинде эм гитчеге саналыб келгенди. Аны ёлчеми 5х5 сантиметр-

ди. Кёб болмай а Японияда ёлчеми 3x4 миллиметр болгар китабчык чыгаргандыла. Анда Япон поэзиядан джюз назму басмаланганды.

Венерина ханс

Америкада мырды джерледе ёседи венерина деген ханс. Ол кърт, кърмурсха ашайды. Хансны чапыракъларыны ич джанларында узунуна ёсген юч тизгин тюгю барды. Алагъа, сезимни тюклери дейдиле. Ол тюкlege кърт, кърмурсха, чибин дегенча джукъ джетсе, чапракълары бир-бирлерине къланыб, джабышыб къладыла. Ала ичлеринде кълган джанлы затла эриб, хансха сингинчи ачылмайдыла.

Эте билсенг

Японияда «Курита Когой» деген фирма тенгиз сууну хайырландырырча завод ишлегенди. Ол тёрт миллион литрни чыгарганында, 108 тонна хант туз, эки тоннадан артык глаубер туз, 16 тонна магний, онджети тонна хюр алганды. Ала бла да кълмай, сууну, башха затладан да тазалаб, адамла ичерча этгенди. Бусагъатда аллай заводланы аслам этер джанындан иш бардырылады.

Эм дженгил агъач

Дунияда эм дженгил агъач бальсды. Ол кыбыла Американы тропик чегетлеринде ёседи. Узунлугу 5—6 метр болган бальс агъачны бир адам, кеси тынч кёлтюрюб, суйген джерине элтеди.

Норвегиячы алим Тур Хейердал Шош океандан джюзюб ётген кьайыкъ да ол агъачдан этилгенди.

Джангы мияла

Америкада резинча созулган кёк мияла чыгъарыб башлагъандыла. Ол кьуршча кьатыды. Алмаз бла да тырмы салаллыкь тюлсе, чёгюч бла ургъанлыкьгъа да сынмайды, окь да ётмейди, кьалынлыгъы уа кьуру алты миллиметрди. Ол мияла каучукка ушаш материалдан этиледи.

Мотоциклени юслеринден

Венгрияда Эчед Баради деб биреулен дунияда ишленген мотоциклени юслеринден материалла джыяды. Биринчи мотоцикл 1881 джыл этилгенди. Аны немец уста Г. Деймлерд ишлегенди. Агъач чархлары болгъанды, бир сагъатха 12 километр джол кьоратханды. Эчед Баради, андан башлаб, бюгюнледе чыгъарыла тургъанлагъа дери аланы толу хапарларын джазгъанды, суратларын да джыйгъанды. Китаб этиб чыгъарыргъады мураты.

Амрицарени байлыгъы

Индияны Амрицаре шахарында джашагъанла кеслерини библиотекалары бла махтанадыла, аны эм уллу байлыкъларына санайдыла. Библиотеканы ичинде уа джангыз бир китаб барды. Кеси да бек эртдедеден кьалган дин китабды.

Библиотеканы межямы мермерден ишленгенди. Тышы джез бла джабылгъанды, аты алтын суу бла джазылган-

ды. Ол төюгерекде джашагъанла, тышындан келгенле да библиотекагъа кириб, китабха къараргъа бек сюедиле.

Суу тюбюнде тау

Джерни башында таулары мийкликлери эртде ёлченгендиле. Сууну тюбюндегилени уа эндиледе ачыкълый башлагъандыла. Аладан эм мийиги Самоа бла Новая Зеландияны арасында орналгъанды. Алимле бегитгенге кёре, аны мийклиги 8555 метрди. Бу тауну джитиси сууну, бетинден 360 метрни энгишгеди.

Уму юйдеги

Арт джюз джылны ичинде кюн батхан Европада эм кёб сабийи болгъаннга Франциядан Деводгард саналгъанды. Аны 25 сабийи болгъанды. Ол заманда бу уллу юйдегини анасына 47 джыл, атасына да 49 джыл болгъан эди.

Биринчиге саналады

Дунияда музейлени арасында эм байгъа, эм асыулугъа Санкт-Петербургда эрмитаж саналады. Ол Россияны накъут-налмаз къаласыды, багъасына багъа джетмезлик тин хазнасыды.

Бёрюле бла гудучула

Украинаны Черновицк областында, узакъ къыйыр хуторчукъланы биринде, быллай зат болгъанды: талай гудучу бир фермерни юч-тёрт къоюн урлагъандыла. Ала къой-

ланы сюрюб баргъанлай, бир джанларындан джыйын джанлы чыкъгъанды. Бёрюле гудучуланы тегереклеринден алыб, аланы да, кьойланы да пара-чара этерге тебрегенлеринде, ол хадауус уручула, хахай-таууайны басыб, элчилени кеслерине болушлукъгъа чакъыргъандыла.

Айхай да хахайны-тууайны эшитгенлей, элчиле алайгъа терк джетгендиле да, гудучуланы бёрюледен кьутхаргъандыла алай а мындан ары биреуню рыхысына кьол узатмазча кенчеклерин тешиб, джумушакъ джерлерин чыбыкъла бла иги кьыздыргъандыла.

Къайсы кърал игиди?

Чехословакияда джаш тёлю эм бек джаратхан кърал къайсыды деб, соруу-ушакъ бардыргъандыла. Ол затны эсеби да былай болгъанды: джууаб этгенлени 37 проценти эм иги къралгъа Францияны санагъанды, 28 проценти — АБШ-ны, 26 проценти — Австрияны, 24 проценти — Великобританияны.

Россия бла Украинаны джаратханла уа бек аздыла: кьуру юкюшер процент.

Приемникни болушлукъу

Францияда Франсуа — Огюст Дювале деб биреулен Антиб шахарда багуш тазалаучу болуб ишлейди, бир кюн ол бир машинаны кьаты бла озуб баргъанлай транзистор приемникчиги ишлемей тохтагъанды. Машинадан арлакъ озгъанлай, приемник биягъынлай ишлеб тебрегенди.

Алай талай кере ары-бери озуб, былай нек болады деб, Франсуа полициягъа билдиргенди.

Келиб ол машинагъа кьарагъанларында, джашырылыб тургъан наркотиклени табхандыла (аланы ичлеринде гитче радиопередатчик салыныб тура эди) Франсуаны приемнигине да аны радиосигналлары кьатыла эдиле. Ким эсе да наркотиклени радиоприемник бла табаргъа керек эди.

Джумдузда да Джокьду рахатлыкь

«Джудуз учхан» деб, Къарачайда айтым барды. Чууакь кече кёкге бир кесекни къараб тургъан, аны кеси да кёреди. Ол халда энгишге айланган джудузладан, юзюлюб сыныб, койюб кёб зат тюшеди. Аланы уллусу, гитчеси да болады. Кёкден келген «къонакъланы» келиб джерге тийгенин кёрген адамла дунияда мингле бла саналадыла.

Кёбле айланган, джюрюген джерлеринде да табадыла аланы. Бююнлюкде ала энчи адамланы къолларында, музейледе, илму аралыкълада сакъланадыла.

Мындан алда уа алимле, тергеб, аллай джудуз кесекледен джерге бир секундха алты минг тюшюб баргъанын ачыкълагъандыла.

Эки дуппурну тахсалары

Введен орта школну краевед кружогуну ызчылары Орловщинада Щебаново элден узакь болмай эки дуппурну тахсаларын ачыкълагъандыла.

Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде райвоенкомат б джашны «Темирязовский» совхоздан Липецк областха малланы сюрюрге буюрады. Джашла борчларын толтурадыла. Юйлерине къайтыб келе тургъан сагъатларында билмей эдиле оккупантланы къолларына тюшериклерин. Кёб болмай, онла бла джылла ёгюб, алагъа эсгертме салыннганды.

Джангы тил чыгъаргъанды

Венгер филолог Золтан Мадьяр халкъла арасында джюрютюлюрча джангы тил чыгъаргъанды атына да «Романия» атагъанды. Джангы тил роман тиллени сёзлерин-

ден эмда кесеклеринден кѳуралгъанды. Бир-бири тилин билмеген испанлы, италиянчы, партугалчы эмда французлу тѳубеселе бир-бирлерин иги ангыларыкѳдыла.

«Чудеса и приключения» де ен журналны билдиргенине кѳре, бу джангы тилин кѳураб чыгъарыугъа 20 джыл керек болгъанды. Алай кѳыйын джарашдырылгъанлыгына уа, тынч, иги ангылашынады. Халкъланы арасында да дженгил джайылгъанды.

Бу тилни халкъланы арасында игилигин таблыгъын ангылатыу иш бла Будапештни турист фирмасы кѳрешеди. Ала ангылатыу бла венгер тилни дженгил билиб кѳймакълыкѳ кѳыйынды, романды уа бир ыйыкѳны ичине юренниксе, ол огъай, эсперантодан да дженгилди.

Миллиард ненчады?

Миллиард минут XIX ѳмюрге тенгди. Адамны орта ѳмюрю эки миллиард секунддан кѳбге бармайды. Миллиард бети болгъан китабны ауурлугѳу 1500 тонна къланылыгы элли километр болады. Аны окѳуб бошар ючюн, орта эсеб бла отуз минг джыл керекди. Адам бармакълары бла столну миллиард кере кѳакѳса, анга кѳорайды отуз джыл. Миллиард дегенибиз аллай уллу санды.

Табигъатха заран салсанг

— Мен бир джолда ишим бла айлана барыб, Барнаул шахарда танышым Леонид Тимофѳеевге кѳайтдым, — деб джазады ара журналланы бирини корреспонденти. Ол кѳабакѳ эшигин кѳатында башын да энгишге ийиб, олтура эди. Саламлашдыкѳ. Бек мыдах эди. Мен аны чурумун сордум. Л. Тимофѳеев меннге бачхасында ѳсген тереклени, битимлени кѳргюздю. Ала бары да кѳуу болуб тура эдиле. Джай заман эди да, хоншуларыны бачхалары, орам джанлада ѳсген терекле, хансла джашнай эдиле. Андан ары журналист танышыны хапарын эшитгенча джазады.

1996 джыл сени атанг кёпюрчюк бла суудан ётюб бара тургъанлай, къаллайла эсе да джыгылыб, суугъа кетиб ёлгенди, деб хапар келген эди. Андан бери кесим да къалай да болсун тюрлениб турама. Атам бла анам мен гитчечик заманда айырыладыла. Мен анам бла мында къалама, атам а, кесини атасы, анасы болгъан элге кетиб, анда джашайды. Ол себебден атамы иги да танымай эдим. Алай болса да ёлген хапарын эшитгенимде, бек къыйналдым. Ол ёлгенден сора аны анасы (мени къарт анам), кеси джангыз къалыб, къараргъа адамы болмагъанында, къралны аллайла тургъан юйюне тюшеди. Джангы джылны аллы бла мен андан письмо алдым. Ол письмону анга къарагъан адамла, къарт анам тилеб, аны сёзлери бла джазгъан эдиле ансы, кеси къара танымагъанын биле эдим. Письмода ол мени кёрюрге термилгенин, аны тышында да амалсыз меннге айтыргъа керекли затлары болгъанын билдире эди.

Талай кюнден джолгъа чыкъдым. Письмода адреси бла барыб, къартланы юйюн табдым. Тюбедим къарт анама, кёб ушакъ этдик. Аурукъсунуб, турса да, мени кёргенинде, бек къууанды, джарыды.

« Джашым, мен дуняда кёб джашадым, кёб тюрлю затны кёрдюм, сынадым, ёлюр кюнюм джууукълашыб келгенин да ангылаб турама, — деди ол. Мен айтхан затлагъа эс бёлюб тынгыла, энди биз тюбемезге болурбуз.

Сени къарт атангы атасы чегетде агъач кесиучю болуб ишлей эди. Ол чегетледе бир сыйлы, хурметли терек бар эди. Кеси да къалгъанладан мийик, ариу ёсген, айтыугъа кёре, джылы бла аладан онглу. Кимден, къалай башланганы белгисиз эди, алай болса да адамла анга сеждеге джюрюй эдиле. Тереклени кесе келиб, сени къарт атангы атасы аны да кесе башлайды. Миллет мынга тийме, анга тийген онгмайды, деб кюрешеди. Алай а болмайды. Къайдам, башындан аны къоратмы деб этеди, башха не чурум болады, аны билмейме, терекни кесиб, аудурады. Андан сора талай кюнден юсюне терек аууб ёледи. Узаймай мени юй ием, сени къарт атанг да джуууна тургъанлай, суугъа батыб, ажымлы кетеди. Атанг да алай болду. Энди сен къалгъанса, кёзюу сеннге джетиб турады, джашым. Кесинге бек сакъ бол, Аллахдан кечмеклик тилегенлей тур. Къарт атангы оюмсузлугъу бла джетди аны баласына, туудугъуна да ол къыйынлыкъ. Ол сыйлы терекни кесиб (башхаланы кесгени бла да алгъан болур эди гюнах), табигъатха салгъан зарауатлыгъы ючюн джете турадыла бу къыйынлыкъла. Энтда тилеб айтама, кесинге сакъ бол».

Меннге бек ауур тийди ол хапар. Кесиме да бек кьоркъдум, алай болса да, джангыз джашчыгъыма андан да бек кьоркъдум. Къарт атамы, атасы этген хата ючюн табигъат аны туудукълары бла төлете эсе, кыйынлыкъ мени балама да джетерге боллукъду, деген акъыл келгенинде, төппе туклерим ёрге турдула. Хар кимни бачхасы джашнай тургъанлай, мени бачхам былай болуб къалгъанына кьарасанг, ол кыйынлыкъ бизни юйдегиге да джууукълашыб келгеннге ушайды. Къалгъанлагъа къарт анамы хапарын айтмагъанма, кесим да саудан ёлюб турама.

— Туура алай эс ташлама, — дедим мен танышыма. — Табигъат сизни юйдегини джазыкъсыныб, адамларыгъызгъа тиймез ючюн, бачхагъызгъа къатылгъан болурму?

— Ол айтханынгда магъана барды, — деб бир кесек джарыды танышым.

Озон аз бола барлыкъды

Бу сейир затны Америкада Тенгиз эмда атмосфера кьрал къуллукъну табигъатны сакълауда тинтиу институтну алимлери докладларында айтхандыла: 1997-1999 джыллада заранлы химиялы затла кёкге эм кёб атыллыкъдыла. Ала аэрозольлада, от джукълатыучулада, сууукъ этиучю машиналада керек боладыла. Ала амалтын кёкню озону аз бола барады, полюсланы башында уа тешикле да бардыла. 2000-чи джылдан а болум игиге айланлыкъды.

Сортла джокъ боладыла

Халкъла арасы эл мюлкню айнытыу фонд ачыкълагъаннга кёре, 1903 джылдан 1983 джылгъа дери кёгетлени бизни ёмюрню аллында болгъан сортларыны 97 проценти джокъ болгъанды. Сёз ючюн, ётген ёмюрде 7098 тюрлю алма ёсген эди, бюгюнлюкге аладан 6121 тюрлюсю, алай демеклик, 86 проценти джокъ болгъандыла.

Урлукълагъа-13 ёмюр

Къытайда кебген кёлню тюбюнде 1288 джылны тургъан лотосну урлукъларындан иги ёсюмле битдиргендиле.

105 джылында аттестат

Ливарно шахарда джашагъан Карл Виллани не къарт адам да окъургъа болугъун танытханды. Ол 1994 джыл шахарда эм иги школну директоруна барыб, билим алыргъа излегенин айтханды. Аны бек сейирсиннгенин кёрюб, джанындан бир эски, саргъалыб тургъан къагъытны алыб, столуна салгъанды.

— Бир кесек билимим барды, — дегенди ол. — Бу анга шагъатымды. Ючюнчю классны бошагъаныма берилген къагъытды. Школну директору ол къагъыт кертиси бла къарт айтханча болгъанын, джазыулары, мухуру бары да бегиб тургъанын, кеси да мынга 1901 джыл берилгенин окъугъанды. Къарт а орта билим алыргъа термилиб джашагъанын эндиге дери табыкъ тюшмей, бираз созулгъанын, къалгъан класслада окъууну программасын саудан да берселе, бир джылгъа эки-юч классны бошарча, дерсле бла къаджыкъмай кюреширигин билдиргенди. Директорда, аны дерсле этиб баджаралмазлыгъына ишеги болмаса да, къартны разы этер ючюн, аллай программаны джарашдырыб бергенди. Карл Виллани дерслеге юйюнде хазырланыб, терк-терк школгъа да келиб, устазлагъа ангыламагъан затларын да соруб турады. Алай бла къысха заманны ичинде орта школну программасын тындырады, сохталача, сынам экзаменлени да береди. Аттестатны кесине 105 джыл толгъан кюнюнде алады.

Алимле бегитгеннге кёре

Алимле бегитгеннге кёре, 75 джыл джашагъан адам орта тергеу бла 22 тонна ашарыкъ ашайды, 33 минг литр

суу ичеди. Ол джылланы ичинде 18 минг литр тер чыгарады, 4 метр да тырнакъ кеседи.

Тиширыуну мыйысы

Тиширыуну мыйысы эркишини мыйысындан эсе 10—15 процентге гитчеди. Алай а тиширыуну мыйысыны нейтрону эркишиникинден эсе талай кереге иги ишлейди. Эркишини нейтрону мыйыны бир кесек джерчигинде «къуллукъ этеди, тиширыунукъу уа мыйыны иги кесек джеринде».

Аджаллыгъа окъсуз шок атылады

1944 джыл, къазауатны кезююнде, Энтонини деген бир американ солдат ауур джаралы болуб, больницагъа тюшеди. Ол игиге айланыб кете тебреген сагъатда хирург аны юсюнден алгъан окъну «саугагъа» береди. Американы Усанзас деб элинден болады да, ары къайтады. Ол окъну адамлагъа да кергюзе, хаман хурджунунда джюрютеди. Сексен джылында, бачхасында айлана тургъанлай, джыгылыб, ёлюб къалады. Окъ къаллайла эсе да хурджунундан тюшеди алайда. Арада джылла озадыла. Ёлген къартны туудугъу Эдвина Кэлинжера кеси ток бла ишлеген, сабан сюрюрге джоралагъан гитче къаладжюкча бир затны джарашдырады. Аны сынаб керююр ючюн, бачхагъа чыгъады. Джерни къаралтыб башлайды. Къарт атасы тюшюрген окъ чындыгъа илинеди. Сора, аны бла бирге къызыу бурула келиб, чартлайды. Джашны бир къашыны къыйырына тиеди. Больницагъа чабдырадыла, не келсин, ары джетгинчи ёледди. Къарт атасын джаралы этген окъ 55 джылдан туудугъун ёлтюргени «Аджаллыгъа окъсуз шок атылыр» дегенча болуб, аны хапары кёб джерлеге джайылады».

Не бла байбыз?

Россия Федерацияны саулай джери 17075 миллион квадрат километрди. Аны 273 минг квадрат километри

баргъан суула, тенгизле-теркле, 188 минг квадрат километри миллет джашагъан джерле, 324,0 минг квадрат километри сакъланган джерле, 4,388 минг квадрат километри эл мюлкде хайырландырылгъан джерле, 1,144 минг квадрат километри аялыб тургъан джерле, 171 минг квадрат километри джолла, предприятияеле, 10,587 минг квадрат километри да чагъатладыла.

Ауурлукъларында уллу башхалыкъ болгъанла

Ауурлукъларында уллу башхалыкъ бола тургъанлай бирге джашагъан джангыз бир юйдеги барды дуняда: Йон Бравер Миннок бла Джанет Миннок. Эркишини ауурлугъу 589 килограммды, тиширыунукъу уа 50 килограмм. Быланы атлары 1978 джыл «Гиннесни рекорду» деген китабха джазылгъанды. Юйдегини эки джашы барды.

Мени къарнашымы къатыны — мени къатыным

Тода деген миллет Индияны тау джерлеринде джашайды. Анда джюрюген адетге кёре, эрге баргъан къыз, эрини къарнашлары ненча эселе да, барына да къатын болуб джашаргъа керекди. Алай а, къарнашланы бири башха тиширыуну джарата эсе, аны юйюнде кече къалыб келирге эркинди. Аланы адетлерине кёре ол айыбха саналмайды.

Сабий табаргъа алты ай къалгъан кёзюде тиширыу кеси сайлайды сабийни атасын къарнашланы ичинден. Бу миллетде «тиширыу» деген сёзню орнуна «ана» деген сёз джюрюйдю.

Тюрлю-тюрлю лагъымла этедиле

АБШ-да сюд, адамны терслигин сюзе, бир кёзюге дери юйюнгден, элингден, шахарынгдан кетмей туругъа керексе, деб буюрса, ол адамны къолуна бир тюрлю бир бууунлукъ салыб ие эдиле.

Бууунлукъну ичиндеги электроника мадарла адамны къайда болгъанындан компьютер аралыкъгъа хапар билдириб тура эдиле. Энди уа, аллай адамны къайда болгъанын билир ючюн, башха мадар да табхандыла. Робот телефон бла сёлешиб, хапар соруб турады.

Адам улуну тарихинден

Биринчи кере адам улуну санын тергеу	5
1000 джыл бла 1965-чи джылланы арасында миллетни саны	5
Адамланы саны хар джерде да бирча тюлдю	6
Адамны ёмюрю	6
Бир юй болуб эм кёб джашагъанла	8
Къартлыкъ адамны саулугъуна кёре келеди	9
Адамланы битишлери	9
Адамны мийиклиги бла алашалыгъы	10
Шлапла	10
Адамны башында ненча тюгю барды?	11
Адамны чархында	12
Джюрекни ишлеую	12
Тырнакъны ёсюую	13
Ёпкени ишлеую	13
Джукъугъа ненча заман кетеди	13
Заманы джетмей туугъан сабий	14
650 кызыны къурманлыкъ этгенди	14
Адам ненча хауа джутады	15
Адамны тили	15
Элли минг джангы тукъум	15
Къазауат бла къыйынлыкъла	15
Ёсселе да, ауурлукълары тюрленмейди	16
Джан бла тёнгек	17
Джукълаб тургъанлай	21
Сир къатыб	21
От джутуучу	21
Иссиликге чыдаргъа болады	22
Джутуу	22
Эм кёб тютюн ичген	23
Зуко зтиу бла биринчи	23
Хурулдау	23
Джукъусузлукъ	24

Ашамай чыдау	24
Суу тубюнде туруу	25

Бир кѳауум миллетлени юсюнден

Пели миллет	27
Хунза миллет	28
Тупари миллет	29
Бамбути миллет	32
Суя миллет	35
Джарва бла онге миллетле	40
Кѳрмесенг, ийнанмазса	42
Орус кѳралны эртдеден бери башчылары	46
Кѳраллада 1980-чы джыллада болум	51
Кѳрачай кѳаллай бирди эмда кѳайда джашагъанды 1989 джыл?	56

Хар элни кѳой союу

Тюркде	59
Францияда	62
Африкада	62
Джангы Гвинеяда	62
Мавайанда	63
Джангы Зеландияда	63
Бенгалияда	63
Австралияда	63
Мороккода	64
Тиширыу башчылыкѳ этген элле	64

Сабийлени юсюнден

Кѳб сабий табхан тиширыула	67
32 сабийни атасы	67
33 джылны ичинде 44 сабий табханды	67
Бир кереге 17 сабий табхан тиширыу	68
Беш сабийи да кѳызчыкѳла	69
Эгиз сабийлени халилери	69
Алты кере эгизле табханды	69
Ёлюб сау болгъан джаш	70
Сабийге ат кѳалай аталады	70
Халилери бла джаныуарлачадыла	71
Кѳой асырагъан сабий	72
Кийик сабий Ремону	72
Тѳрт джыл болгъан шофер	73
Джети джыллыкѳ студент	73

Онекиджыллык студент	74
Ауур сабий	74
45 кюнден сора	74
Оналты ёксюз сабий	74
Тюз ёсюб барган сабийни джылыны кере узунлугу бла ауурлугу былай болурга кереки	75
Джети ыйыкда селешген сабий	75
Къулагы болмаган сабий	76

Медицинаны юсюнден

Юч джашчыкъ табханды	78
Ёлюб сау болган	78
Дарман уу	79
Тиши алыннганында	80
Бек къоркзуулуду	80
Баскетболчу хирург	80
Гаккыла джарайдыла	81
Джукъудан уянмаган къыз	81
Сабий табхандан сора	82
22 джылны джукъламай турган адам	83
Джукъламаганына 46 джыл болганды	84
Кеси кесине операция этгенди	85
«Эки аталы» эки эгиз	85
Эки къолу да юзюлюб	85
Суу дарманды	86
Сейир дарман	87
Энди кеси кесинн ёлтюрюрге болады	88
Гыбы ау неге джарайды?	88
Бир кере ауруганды	89
Тюсюнде кереди	89
Алманы кёб ашасанг	89
Витаминли «Бальзам»	90
Шыбыла быланы айырыб «Артыкъ нек сюйгенди?»	90
Джюреги онг джанындады	91
Тютюн къайдан келгенди	91
Ийнанмазга да боллукъду	92
125 кюнню джер тюбюнде	93
Кёз тийгенден сакъланырча	93
Джимми сау къалады	93
Тюкю «Врач»	94
Джюрек къысылудан сакълайды	94
Врачлагъа къалай теленеди?	95
Авария болушханды	95

Верагъа операция этдиле	95
Къолунда мамукъ ёсгенди	96
Юй «Врач»	96
Тауушла бла сау этедиле	97

Джангы джылгъа къайсы миллет къалай тюбейди?

Венгрияда	99
Румынияда	99
Афганистанда	99
Японияда	100
Бирмада	100
Вьетнамда	101
Иранда	102
Шотландияда	102
Кубада	103
Англияда	104
Италияда	104

Суула бла джангурланы юсюнден

Къралда къобанланы саны	106
Европада эм уллу суу	106
Къаллай бир барды?	106
Къум тюзлеге сингедиле	106
Океанланы юсюнден	107
Джер тюбюнде океан	108
Эм аз джауады	108
Эм терен кёл	109
Къургъакъ буз	109
Къургъакъ джангур	109
Джаннган кёл	109
Фундудзи кёл	110
Кёб джауум	112
Эм уллу тузлу кёл	112
Тенгиз «къутургъанды»	112
Исси кёл	113
Эм мийикге	113
Эм узун къобан суу	113
Ачы бла тузлу	113
Хауадагъы кислород	114
Узунлукъгъа ёсдюрген айрымкан	114
Ол тюзелсе	114
Кёчген айрымкан	115

Тенгизни тузу	115
Суу ауушунады	115
Эм кёб суу	115
Тузлу кёл	116
Къан джангур	116
Акъ джангур	116
Джюзген айрымкан	117
Барама-барама	117
Эм кир кёл	117
Кёлден башланган суу	118
Уллу бузла	118

Спортну юсюнден

Таулу джаш	120
«Уллу къарынла»	121
Каскадерну рекорду	121
Къоркъуулу оюнла	122
Белгили жокей	122
Гаккыны ичинде — библиотека	123
Бютеу заманланы чемпиону	123
Алекс барысын да озгъанды	123
Чыракъланы джукълатыучула	123
Сарыубекни прокатха	124
Адам сейирди	124
Кёб джюрюйбюзмю?	125
Ашотну рекорду	125
Темир чыбыкъны джылан этиб	126
Иссиде, сууукъда да	126
Эришуле	127
Каскадёр	127
Ташдан, темирден да къаты	128
Георгиосну рекорду	129
Эм базыкъ адам	129
Эм кючлю	129
Биринчи чемпион	129
Шахматны юсюнден	130
Дыгъы этедиле	131
Фахмулу къызчыкъ	131
Эки джюрекли адам	132
Парижге барыб къайтханды	132
Тёрт аякъланыб чабышыу	133
Къан аруудан ёлгенди	133
Джаяулай джерни тегерегине айланнганды	133
Алтыджыллыкъ шахматчы	134
Анга деу деб бошуна аталмагъанды	134
Эм узун тил	135

Джер къатлары бла ёсюмлени юсюнден

Джер ненча къаты барды?	137
Джерден кюннге дери	137
Айгъа тюшсенг — унутма	138
Байлыкъ, уллуду, алай а...	138
Къалтыраб туруучу кърал	139
Эм сууукъ джерле	139
Алимлени тефтерлеринден	140
Дорбунчукъда ёседи	140
Джолгъа атланады	141
«Тереклени анасы»	141
АлаMAT гюлле	141
Шаптал къайдан чыкъгъанды?	142
Тюльпанла къайдан чыкъгъандыла?	142
Кактус терек	143
Къытайны гокка ханслары	143
Дунияда эм мийик терек	143
Эм кенг терек	144
Эм къарт терек	144
Ётмек терек	144
Сют терек	145
Сейир терекле	145
Ёлмезлик терек	145

Джаныуарланы юсюнден

Табигъатны кёб тюрлю ташалыгъы, сейирлиги барды	147
Эм уллу джаныуарла	147
Эм узун чабакъ	148
Эм узун джылан	148
Эм гитче джылан	148
Эм уллу сарыубек	148
Эм уллу таш макъа	149
Эм уллу кеселекге	149
Страус	149
Акъ айю	150
Эм гитче джыртхыч	150
Ненча тюрлю хайыуан барды?	150
Эм узун къурт	150
Ышаннга алыб бюкселе	151
Лембур	151
Касканы зараны	152

Акула	152
Голец чабакъ	153
Балчыкъ тюбюнде чабакъла	153
Ырхыз алыучу фирма	153
Ичинден кѣб затла чыкъгъанды	154
Тѣрт кѣзлю чабакъ	154
Ауузуна чагъыр къуядыла	154
Трепанг чабакъ	154
Къулагъы джокъду	155
Джыланны ашагъан макъа	155
Къумурсхаланы зараны	156
Таш макъа	156
Бал чибин	157
Эт ашаучу бал чибин	157
Эки деуню урушу	157
Шорбат чыпчыкъ	160
Эм кючлю джюзюучю	160
Джибек къурт	160
Къанатлыла бла шохлукъ джюрютеди	160
Сууукъгъа чыдамлы	161
Кюннге джити къарау	161
Карп чабакъ ийнекни геналары бла	162
Джыланла юйню сакълайдыла	162
Алимле айтханнга кѣре	162
Кюн чабакъ	163
Тюлень бузну къалай тешиб чыгъады?	163
Ким хорлайды?	163
Къышда джукъ ашамайды	164
Кѣргенини унутмайма	164
Дунияда эм уллула	165
Къазма чычханла	166
Маймул эс ташламагъанды	166
Фатарда-гитче атчыкъ	167
Аз тюбеген джаныуарла	167
Кенгуру къалай юйрейди?	168
Сейир джыланла	169
Нѣгерлик этеди	169
Фермада сынау ишле	170
Чабакъчыны насыбы	171
Полициягъа болушдула	171
Хайырлары да уллуду	172
Болумлу къанатлыла	172
Белгисиз джаныуар	173
Маймулла хыликге этгендиле	174
Дельфин чабакъ	174
Джарыкъ бериучю	176
Эм джыртхыч	176

Протоптерус чабакъ	177
Ата асырайды	177
Хыйлачы къоян	178
Турна болмаса да	179
Къуш бла джашчыкъ	179
Уудан дарманла	180
Эки башлы джылан	180
Джумушакъны сьедиле	181
Джылан тутуучу киштик	182
Таб амал	182
Самолёт бла учхан джылан	183
Суусуз джашайдыла	184
Сейир чабакъла	184
Парий чабакъ	184
Адам бла къаблан	186
Къышхы джукъудан уяныб	187
Сейир эришиу	188
Аз болуб барадыла	188
Асланны ач этсенг	189
Дунияда эм къарт	189
Юч къулакълы къоянчыкъ	189
Беш аякълы бузоу	190
Алимле айтханнга кёре	190
Ийнекни «сюймеклиги»	190
Джыланланы бойсундура биледи	191
Кёгюрчюнню сютю	191
Кёл макъа	192
Бирча джашамайдыла	192
Гёзетчи страус	192
Маймулчукъ иесине болушады	194
Нёгерлик этедиле	194
Он айдан сора	195
Алимни тефтеринден	195
Ач болуб ашамайды	197
Энчи шартлары	198
Тюлкю бла мыллыкчы къуш	198
Маймулла	199
Эм къалын сют	201
Киши билмейди	201
Юйде тутадыла	201
Джангы джаныуар	202
Макъалагъа да магъана берейик	202
Джыланны хорлайды	203
Эм уллу бла эм гитче	204
Маймулдан налог	204
Къойну хайыры	205

Таш гаккы	205
Эсли киштик	206
Кютю сарыубек	207
Джыланланы юслеринден	207
Суу ичмей	208
Эм къарыулу	208
Хамелеонну тили	208
Чабакъны кёзлери	209
Ёлюмден сакълады	209

Хар тюрлю затланы юсюнден

Эм уллу кёзле	212
Учуучу къазма чычханла	212
Чам аты Чотри	213
Биринчи фото сурат	213
Фиге терек ёсгенди	213
Юйню эшигине картны тагъадыла	213
Терекни тамыры	214
Океанны тюбюнде тоннель	214
Тюе юсюнде библиотека	214
Эм уллу стадион	215
Тиширыулагъа тамадалыкъ бередила	215
Ненча бактерия барды?	215
Эки джюреги барды	215
50 джылны почта ташыучу	216
Итни ичинде сагъат	216
Эм узун темир джол	216
Сют чыгъаргъан ма шина	216
Орта тергеу бла	217
Саугъаны иеси	217
Эм узун чач	218
Тюрмеде турургъа разыды	218
Циркде ойнаучу	219
Кёлекгесине 7000 адам сыйынады	219
Тас болгъан ит	219
Киштик эски стауатына келгенди	220
Джол ишлей тургъанлай	220
Хар затлары да ушаш эгизле	220
Сауутла доклад этелле	221
Калак итле бла сермешиу	221
Къыркъ кере айырылгъандыла	221
Иги кесек къагъыт керекди	222
Тыш къралчыла джазгъандыла	222
Кёкден маджалла джаугъандыла	222
Сигнал белбау:гъа тюшеди	222

Дауур ёлчелеучю прибор	223
Джерленген герох	223
Океан тюбюнде хазна	223
Чырмаулу джаш	224
Къара тишле	224
Ана сют дарманды	224
Заманны хайырлана билиу	225
Эм мийик материк	225
Ауур харбыз	225
Ауур джууа	225
Аскерчи эм аз кърал	225
Эм уллу китаб	226
Биринчи басмаланган китаб	226
Грамм алтынны узунлугъу	226
Юйюнде музей	226
Бир минут	226
Джюджеклени кютеди	227
Джангы препарат	227
Игтапа кёлю	227
Сиз билемисиз?	227
Ненча тюрлю ийис барды?	228
Сослан таш	228
Битимлени ууу	228
Озон газ	228
Пирамидала	228
Гипноз усталыкъны юсюнден	229
Геолог ит	230
Не болганын билмейдиле	231
Кючлюдю	231
Бирге эм кёб джашагъанла	231
Джер тебрэнгенни зараны	231
Глобус	232
Алимл е айтханнга кёре	232
Сейир письмо	233
Кемени (бурнун) джасагъанды	233
Мазаллы кёпюр	233
Антарктиданы юсюнден	234
Къоркъуулу тахсалары болгъан тау	234
Сейир таш	235
Багъалы кю згю	235
Машинагъа эм уллу чарх	235
Алагъа тонгуз сурат салыннганды	236
Кёб тилни билген поэт	236
Чабакъ тутам, деб	236
Мадарын тауусхан адам	237
Эм узун письмо	237

Граната къачан этилгенди	237
Телефон бла кѐб сѐлешмезча	238
Тюймеле «Къобуз согдадыла»	238
Эм гитчечик	238
Ким кѐб сѐлешеди	239
Эрге баргъанмыды, бармагъанмыды?	239
Юйню тюбюн — резинден	240
Сѐзюнгю «Ангылагъан» микроскоп	240
Джыланланы бойсундура биледи	240
2500 джылны мындан алгъа	240
Ийнаныб да къалмайса	241
Эм багъалы, эм ауур	241
Айырылмай болмадыла	242
Эм уллу джоум	242
Дунияда ким байды?	242
Чибин гаккыладан этилген «ѐтмек»	243
Былай да болады	243
Мурдаргъа — ёлюм	244
Сталинни машинасы сатылгъанды	244
Тенгиз толкъунла	245
Сабий — миллионер	245
Ким кимни алдагъанды?	245
Аллай сѐзлюк да чыкъды	246
Страусну гаккысындан	246
Аджалдан къутулгъанды	247
Гаккыны ичинде — гаккы	247
Тузлу тау	248
Тюкенчилени сескеклендиреди	248
Чыдамлы кѐпюрле	248
Суу тюбюнде джюзген	249
Адамланы тепсилерине	249
Заманда башхалыкъ	249
Конфетни ичинде гинасуу	250
Иранны асыулу кюйюзлери	250
Сейир сагъатла	251
Сют бла суу	251
Бир кѐзлю аскерчиле	251
Ёлюкню табханды	252
«Тилсизни» сѐлешгени	252
Пирамиданы тахсалары	253
Бирча санла	253
Алай да болады	254
Джазыулары бирча болгъанды	254
Дунияда джангызды	255
Макъаны суу	255
Эм гитче китабла	255

Венерина ханс	256
Эте билсенг	256
Эм дженгил агъач	256
Джангы мияла	257
Мотоцикллени юслеринден	257
Амрицарени байлыгы	257
Суу тьюбюнде тау	258
Уллу юйдеги	258
Биринчиге саналады	258
Бёрюле бла гудучула	258
Къайсы кърал игиди?	259
Приемникни болушлугъу	259
Джудузулада да джожьду рахатлыкъ	260
Эки дуппурну тахсалары	260
Джангы тил чыгъаргъанды	260
Миллиард ненчады?	261
Табигъатха заран салсанг	261
Озон аз бола барлыкъды	263
Сортла джожь боладыла	263
Урлукълагъа-13 ёмюр	264
105 джылында аттестат	264
Алимле бегитгеннге кёре	264
Тиширыуну мыйысы	265
Аджаллыгъа окъсуз шок атылады	265
Не бла байбыз?	265
Ауурлукъларында уллу башхалыкъ болгъанла	266
Мени къарнашымы къатыны — мени къатыным	266
Тюрлю-тюрлю лагъымла этедиле	267

Каппушев Шагабан Унухович

В мире интересного

Факты

События

Явления

На карачаевском языке

Редактор-корректор *М.М. Кубанов*
Оформление и художественное редактирование — *Г.М. Хомякова*
Технический редактор *Н.С. Прыткова*
Компьютерная графика и верстка — *А.Я. Унезова*

Подписано в печать 28.08.06.
Формат 84x108 $\frac{1}{32}$. Бумага офсетная.
Гарнитура «Ариал». Печать офсетная.
Усл.-печ. л. 14,7. Усл.-кр.-отт. 15,1. Уч.-изд. л. 11,6.
Тираж 1000 экз. Заказ № 1308.

РГУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство».
369000, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом Печати.

Отпечатано с готовых фотоформ
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма «Ставрополь»».
355035, г. Ставрополь, ул. Спартака, 8.

К 204

Каппушев Ш. У. В мире интересного. РГУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство». 2009 — 280 с.

ISBN 5 – 7289 – 0220 – 0

В сборник Ш. Каппушева вошли описания интереснейших случаев и явлений природы, найденные автором в газетах, журналах, архивных изданиях и справочниках.

Самому широкому кругу читателей поможет эта книга расширить свой кругозор и интересно провести время.

К $\frac{4702280100 - 1}{9 \text{ П } 1 (03) - 2006}$ 1 — 2009

94 (Карач.)